કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમ્

(લઘુવૃતિ વિવરણ)

ભાગ–૪

(અધ્યાય–૨ : પાદ–૩–૪)

ષત્વ-ણત્વ પ્રકરણ તથા સ્ત્રીપ્રત્યય પ્રકરણ

: સંપાદિકા :
પૂ.સા. પરમયશાશ્રીજી

: પ્રકાશક :
આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ જૈન
તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા –અમદાવાદ

ચિત્રકૂટ-રૈવતાદિ તીર્થોદ્ધારક
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત
શ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ગચ્છાધિપતિ શાસનપ્રભાવક
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત
શ્રી હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.

પૂ.સા. શ્રી મહિમાશ્રીજી મ.સા.

પૂ.સા. શ્રી નિરુપમાશ્રીજી મ.સા.

પૂ.સા. શ્રી કલ્પલતાશ્રીજી મ.સા.

॥ શાસનપતિ શ્રી મહાવીરાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી ગૌતમસ્વામીને નમઃ ॥
॥ ૐ હ્રીં અર્હં શ્રી સીમંધરસ્વામિને નમઃ ॥
॥ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યાય નમઃ ॥ ॥ નમો નમો ગુરુ શ્રી નીતિસૂરયે ॥
॥ શ્રી નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલપ્રભ-અરિહંતસિદ્ધ-હેમપ્રભસૂરિગુરુભ્યો નમઃ ॥

કલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત

શ્રી-સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૪

અધ્યાય-૨, પાદ-૩-૪

ષત્વ-ણત્વ પ્રકરણ તથા સ્ત્રીપ્રત્યય પ્રકરણ

: દિવ્યકૃપાધારા :
ગિરનારાદિ તીર્થોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ.
શ્રીમદ્વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા.

: આશીર્વાદધારા :
જીરાવલાતીર્થપ્રતિષ્ઠાચાર્ય-રાયણવૃક્ષક્ષીરાભિષિક્ત
ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. **શ્રીમદ્વિજયહેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.**

: પ્રેરક :
પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજયમુક્તિનિલયસૂરીશ્વરજી મ.સા.
પ.પૂ.પં.શ્રી હેમનિલયવિજયજી મ.સા.

: સંપાદિકા :
પૂ.સા. શ્રી પરમયશાશ્રીજી

: પ્રકાશક :
આ.શ્રી વિજયનીતિસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
અમદાવાદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

સુરત

- **આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ આરાધના ભવન**
  C/o. જીતુભાઈ ઝવેરી, કતારગામ, સુરત (M) 93745 14860
- **રાજુભાઈ બી. શેઠ**
  કલ્પવૃક્ષ જ્વેલર્સ, 176, કુબેરનગર-1, કતારગામ દરવાજા, સુરત
  ફોન : 0261-2534863/64 (M) 94268 54714

અમદાવાદ

- **આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ આરાધના ભવન**
  લુહારની પોળ, માણેકચોક, અમદાવાદ
  (M) 93740 51080, પેઢી : 079-2214 0494
- **ઉપેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ**
  ઈ-19, આયોજનનગર સોસાયટી, શ્રેયસ રેલ્વે ક્રોસીંગ પાસે,
  નવા શારદા મંદિર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-7
  (M) 93270 13814
- **દીપકભાઈ જીતમલજી બાગરેચા**
  ડી-104, મલ્લિનાથ એપાર્ટમેન્ટ, જૈન કોલોની સામે,
  શાહીબાગ, અમદાવાદ
  (M) 93740 51080 (રહે.) 079-3042 3313

પાટણ

- **આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા**
  સાગર ઉપાશ્રય બહાર, ઘીવટો, પાટણ (ઉ.ગુ.)
  (M) 94270 60603 - વિક્રમભાઈ

મુંબઈ

- **સંજયભાઈ શાહ**
  એસ.આર. ક્રિએશન્સ, 227/જી, ઝવેરબાગ, પહેલે માળ,
  ઓફિસ નં. 16, નરનારાયણ વાડી, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-400002
  (M) 98202 29419

મુદ્રક : **જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ** (નીતિનભાઈ-જય જિનેન્દ્ર)
30, સ્વાતિ સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ
જય જિનેન્દ્ર : 98250 24204 • કુશ : 99256 17992

સાદર સમર્પણ

જેના શાસનના કારણે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ મળ્યું
તેવા **શ્રી મહાવીરપ્રભુ**

જેના જ્ઞાનને પામી શકાય તેવી ભાષાની પ્રાપ્તિ થઈ
તેવા કલિકાલસર્વજ્ઞ
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી ભગવંત

જેમની કૃપાના કારણે ભાષાને યત્કિંચિત્ સમજી શક્યા
તેવા ગચ્છાધિપતિ
શ્રી હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજા

વાત્સલ્ય દ્વારા સિંચન કરીને રત્નત્રયીમાં
વૃદ્ધિંગત બનાવનાર
પૂ.સા. શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.

જ્ઞાનગંગાનું અમૃતપાન કરાવનાર
પૂ.સા. શ્રી કલ્પલત્તાશ્રીજી મ.સા.ના
ચરણકમલમાં
સાદર સમર્પણ

''युष्मदीयं युष्मभ्यं समर्पयामि''

ગ્રંથ લાભાર્થી

ગિરનાર, ચિત્તોડ, તારંગા જેવા અનેક પ્રાચીન તીર્થોદ્ધારક
પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્
વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા. દ્વારા
ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક શતાબ્દિ વર્ષ અનુમોદનાર્થે
નિકટભવ મોક્ષગામી ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્
વિજયહેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના
સદુપદેશથી
શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ
આચાર્યશ્રી વિજયનીતિસૂરિ આરાધના ભવન
કતારગામ, સુરત
તથા
પૂ.સા. શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.,
પૂ.સા. શ્રી કલ્પલત્તાશ્રીજી મ.સા.ના
સદુપદેશથી
શ્રીમતી માલિનીબેન ઉપેન્દ્રભાઈ શાહ

ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્ વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું

જીવનદર્શન

સામાન્ય વ્યક્તિત્ત્વનું સર્જન સમય કરે છે. વિરલ વ્યક્તિત્ત્વ તો સમયનું સર્જન કરે છે. અખંડ વહેતો કાળખંડ હવે એમના નામથી ઓળખાણ પામે છે. એવા જ એક મહાપુરૂષ ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા.

વિદ્વાન, ગીતાર્થ, શાસનસમર્પિત અને પુણ્યપ્રભાવક આ મહાપુરુષના જીવન-કવનને ત્રણ શબ્દોમાં વર્ણવવું હોય તો તે છે - પોથી, પંડિત અને પ્રતિમા.

પોથી : પૂજ્યશ્રીને જ્ઞાન સાથે અનહદ લગાવ હતો. પોતાના સાધુઓને સાત-સાત કલાક વાચના આપવી, પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોનાં જીર્ણોદ્ધાર કરવા, પોતે પણ સતત અધ્યયન-અધ્યાપનમાં વ્યસ્ત રહેવું એ પૂજ્યશ્રીનાં પોથી (જ્ઞાન) પ્રેમનું ઉદાહરણ છે.

પંડિત : દીર્ઘદૃષ્ટા પૂજ્યશ્રી સમજતા હતા કે માત્ર સાધુ સંસ્થા જ જૈનશાસનના બધાં અંશો સુધી નહિ પહોંચી શકે. શાસનસમર્પિત પંડિતોની એના માટે અનિવાર્ય જરૂરત રહેશે. એટલે એમને તેજસ્વી બાળકો અને આશાસ્પદ યુવા પંડિતોને તૈયાર કરવામાં ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન આદર્યો. એની ફળશ્રુતિ પણ બહુ જ ભવ્ય પ્રાપ્ત થઈ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી મ.સા.ના વિદ્યાગુરુ પંડિતવર્ય શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ, પંડિતવર્ય શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદ એવા મૂર્ધન્ય પંડિતો પ્રભુશાસનને પૂજ્યશ્રીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયા.

પ્રતિમા : આ મહાપુરૂષે નવનિર્માણ કરવા જીર્ણોદ્ધાર ઉપર વધુ લક્ષ્ય આપ્યું. શ્રી ગિરનારજી, ચિત્તોડ, તારંગા જેવા પ્રાચીન તીર્થોનાં સ્થાપત્યનો એવી રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો કે તે તીર્થોની ઊર્જાને પૂજ્યશ્રીએ જીવંત રાખી આપણા ઉપર ઉપકાર વરસાવ્યો છે.

જન્મ	**: સં. ૧૯૩૦, પોષ સુદ-૧૧, વાંકાનેર**
દીક્ષા	**: સં. ૧૯૪૯, અષાઢ સુદ-૧૧, મહેરવાડા**
વડીદીક્ષા	**: સં. ૧૯૫૦, મહા સુદ-૪, સીમોર**
ગણિપદ	**: સં. ૧૯૬૧, માગસર સુદ-૫, સુરત**
પંન્યાસપદ	**: સં. ૧૯૬૨, કારતક વદ-૧૧, પાલીતાણા**
આચાર્યપદ	**: સં. ૧૯૭૬, માગસર સુદ-૧૧, અમદાવાદ**
કાળધર્મ	**: ૧૯૯૮, પોષ વદ-૩, એકલિંગજી (ઉદેપુર)**

- સ્વહસ્તે દીક્ષા ગ્રહણ કરી જગતના જવાહીર બન્યા.
- બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુદેવે અનેકને બ્રહ્મચારી-વ્રતધારી બનાવ્યા.
- અનેક રાજા-મહારાજા-નવાબને પ્રતિબોધ કર્યા.
- ૧ કરોડ સૂરિમંત્ર સાધના દ્વારા જિનશાસનની અદ્‌ભુત સેવા કરી.
- જૂનાગઢ-રાધનપુર-ચિત્તોડ જેવા અનેક સ્થળે ગુરુકુળ સ્થાપ્યા.
- સ્વસમુદાય-પરસમુદાયના અનેક મહાત્માઓને યોગોદ્વહન કરાવ્યા. પદવીપ્રદાન કરી.
- વચનસિદ્ધપુરુષના વચનથી સિદ્ધિ મળતી.
- ૯ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ૩૫ વર્ષ જેવા પર્યાયી સાધુને સંવેગીદીક્ષા આપી સત્યમાર્ગે લાવ્યા.

• • •

સદ્‌ગુરુ વચનામૃત

અધ્યાત્મ માર્ગની આધારશિલા છે : સ્વાનુભૂતિની અનન્ય ઝંખના. 'હું કોણ છું'નો જવાબ જ્યાં સુધી મુમુક્ષુને નથી મળતો, ત્યાં સુધી એ જંપીને બેસી નથી શકતો. પણ અધ્યાત્મની કેડીઓ અદીઠ છે, ગુહ્ય છે. સદ્‌ગુરુના ઈશારા વિના એમને જાણવી અશક્યપ્રાયઃ છે.

આપણા સદ્‌ભાગ્યે આપણે ત્યાં એવા બહુ બધા અનુભૂતિવાન મહાપુરૂષો થયા છે. જેમણે '**भव्यजनहिताय**' અનુભવરસને શબ્દોમાં કંડારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એ ગ્રંથો, જેમાં આ અનુભવ માર્ગના સંકેતો છે, મહદંશે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં નિબદ્ધ છે.

એટલે મુમુક્ષુએ સંસ્કૃતમાં સજ્જતા કેળવવી અત્યંત આવશ્યક બની જાય છે. સંસ્કૃતમાં પારંગત થવા માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન અનિવાર્ય છે. **કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય** ભગવંતે એના માટે જ **"શ્રી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ"** જેવા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના કરી છે.

પણ એ વ્યાકરણમાં સેંકડો નહીં પરંતુ હજારો સૂત્રોમાં મંદગતિ છાત્ર ક્યારેક અટવાઈ પણ જાય છે. અને થાકીને

વ્યાકરણ ભણવાનું જ મૂકી દે. એવું ન થાય એ માટે સા.શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા સા.શ્રી આર્યયશા મ.સા. એ ભણતી વખતે નોટ્સ બનાવી હતી. તેને છપાવવાનું આ કાર્ય વ્યાકરણ પઠન-પાઠન પરંપરાની સેવા છે. પૂર્વે પણ આવી પુસ્તકો છપાઈ છે. જેમાં નિયમો, સાધનિકાઓને ગુજરાતીમાં સરળ રીતે બતાવ્યા છે, તો'ય ભિન્ન-ભિન્ન કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભિન્ન-ભિન્ન આયામ, ભિન્ન દૃષ્ટિથી આલેખાયેલ પુસ્તકો વધુ સહાયક બની શકે છે. પ્રભુની અનહદ કૃપાને ઝીલવા અને એમના શબ્દ સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશવા માટેની ઝંખના ધરાવતા મુમુક્ષુઓ, જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક યત્કિંચિત્ પણ મદદરૂપ થાય તો પ્રકાશન સફળ છે.

સાધ્વીજી મ.સા.ની સરસ મહેનત બદલ અનુમોદના. પંડિતવર્ય શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ, ચિરાગભાઈ આદિને સાથ-સહકાર માટે ધન્યવાદ.

- હેમપ્રભસૂરિના ધર્મલાભ

રહસ્યપૂર્ણ

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન

વિ.સં. ૧૧૧૨નો સમય - સિદ્ધરાજ જયસિંહે માલવા દેશના અધિપતિ યશોવર્મ રાજા પર આક્રમણ કર્યું. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે સિદ્ધરાજનો વિજય થયો. વિજયનો વાવટો લઈને સિદ્ધરાજની પાટણમાં પધરામણી થઈ. પાટણના દ્વારે પ્રવેશ થતાં અનેક કવિઓએ તેની સ્તુતિ કરી. તેમાં પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી પણ પધાર્યા અને તેમણે સંસ્કૃતમાં આશીર્વાદ આપ્યા.

भूमिं कामगवि ? स्वर्गोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा,
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप ! त्वं पूर्णकुम्भीभवा ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा,
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥

સાંભળીને સિદ્ધરાજ જયસિંહ પ્રસન્ન થયા. અવંતીના જ્ઞાનભંડાર જોયા પછી સિદ્ધરાજને થયું જ્ઞાન સમૃદ્ધિ તો ત્યાં જ છે. ત્યાંના રાજા ભોજના નામે સુંદર મજાનું વ્યાકરણ છે ભોજવ્યાકરણ આપણા ગુજરાતમાં પણ આપણું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ અને સિદ્ધરાજની નજર પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞની ઉપર પડી. ગુરુદેવશ્રી આપ જ નૂતન વ્યાકરણ બનાવી શકશો. આપ શરૂઆત કરો. આપની બધી જ વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ. પૂજ્યશ્રીના આદેશથી અન્ય આઠ વ્યાકરણ અલગ-અલગ દેશમાંથી મંગાવવામાં આવ્યું અને તેનું અવગાહન કરીને ગુરુદેવશ્રીએ પોતાનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. તેનું નામકરણ રાજા અને ગુરુના નામથી "સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન" આપવામાં આવ્યું.

એક જ વર્ષમાં ૧-શબ્દાનુશાસન, ૨-કાવ્યાનુશાસન, ૩-લિંગાનુશાસન, ૪-છન્દોનુશાસન, ૫-અલંકારાનુશાસન.

આવા પાંચ 'અનુશાસન' બનાવી આપ્યા. ફક્ત એક શબ્દાનુશાસનને ભણતા દોઢ વર્ષ લાગે અને પૂજ્યશ્રીએ પાંચની રચના એક વર્ષમાં કરી. આ હતી ગુરુદેવશ્રી કલિકાલસર્વજ્ઞજીની પ્રતિભા.

સાથે-સાથે લઘુવૃત્તિ-મધ્યમ-બૃહદ્વૃત્તિ-બૃહન્ન્યાસની પણ રચના કરી. અત્યારે શ્રમણ પરંપરામાં ૪૫ આગમનુ વાંચન કરવું હોય તો વ્યાકરણની અત્યંત જરૂરિયાત છે. એવું કહી શકાય કે ૪૫ આગમનું મૂળ "સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન" છે. એટલે જ પિતા પોતાના દીકરાને વ્યાકરણનું મહત્વ બતાવતા કહે છે કે -

यद्यपि नाधीषे बहु तदपि पठपुत्र ! व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥

આ ગ્રંથમાં ભાષાકીય સ્તરનો ઉઘાડ તો છે જ. સાથે સાથે કેટલાંક સૂત્રો ઉપદેશાત્મક પણ છે.

જેમકે -**स्वतन्त्रः कर्ता** - ૨-૨-૨
कर्तुर्व्याप्यं कर्म - ૨-૨-૩

આ બે સૂત્રો દ્વારા પૂજ્યશ્રી એવું જણાવી રહ્યા છે ગુરુ એ કર્તા છે જે સ્વતંત્ર છે. જ્યારે શિષ્ય કર્તા (ગુરુ)ને વ્યાપીને રહેલો છે. જે કર્મ છે એટલે જ કર્તા પ્રમાણે લિંગ-વચન-વિભક્તિ થાય છે.

આપણે જૈનત્વનો ઝંડો લઈને ફરીએ છીએ એ જૈન શબ્દ પણ વ્યાકરણની પેદાશ છે.

"तद्धितोऽणादिः" ૬-૧-૧
जिनस्य देवता-जिन+अण्-जैनः

આમંત્રણ અને નિમંત્રણ શબ્દની ઉત્પત્તિ પણ વ્યાકરણથી જ છે. જેના દ્વારા સ્વાગત કરાય છે.

"विधि निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-सम्प्रश्न-प्रार्थने ५-४-२८

(यस्यां प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्, इच्छामन्तेरणापि नियोगतः कर्तव्यम्)

श्वग. - "द्विसन्ध्यमावश्यकं कुर्यात्"

-प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम्-यदि रोचते

આવા રહસ્યોથી ગર્ભિત "સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન"નું સરળ ભાષામાં જ્ઞાન થઈ શકે તે હેતુથી પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના આજ્ઞાનુવર્તિની પ્રવર્તિની પૂ.સા.શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા. નાં પ્રશિષ્યા જ્ઞાનપિપાસુ પૂ.સા.શ્રી પરમયશાશ્રીજી મ.સા.એ વ્યાકરણ સૂત્રોનાં અર્થ-સમાસ-ઉદાહરણ-વિશેષતા-જિજ્ઞાસા-સમાધાન સાથે ગુર્જર ભાષામાં વિવરણ તૈયાર કર્યું છે. તેનો આ ચોથો વિભાગ જેમાં અ·-દ્ધકઅ· પ્રકરણ તેમજ સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણનું વિવરણ છે. તે અભ્યાસુઓને લાભદાયી થશે.

ઇતિહાસમાં શ્રમણીભગવંતોના ગ્રંથ સંબંધી કાર્યો બહુ જ જૂજ મળે છે. જેમકે સં. ૧૨૮૮માં સા. જિનસુંદરગણિનીએ "કર્મસ્તવ" ઉપર ટીકા બનાવી હતી. તે જ પરંપરામાં આ નાની ઉંમરના શ્રમણીવર્યાનું કાર્ય અત્યંત અનુમોદનીય છે.

શાસ્ત્ર પારગામી બને એ જ મંગલ કામના...

પ.પૂ.આ.શ્રી લલિતપ્રભસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય
પં. હેમહર્ષવિ.

પ્રકાશકીય નિવેદન...

શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન સમુદ્ર જેવો છે. મરજીવા બનીને ડુબકી લગાવો તો મોતી હાથમાં આવે જ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતની આ અનુપમ કૃતિ ઉપર આજ સુધી અનેક ટીકાઓ, વિવેચન પ્રકાશિત થયા છે અને થતાં રહેશે. આ જ આ મહાગ્રંથની શોભા પણ છે.

એ જ પાવન પરંપરામાં એક મણકો આ પ્રકાશનથી ઉમેરાઈ રહ્યો છે. ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના આજ્ઞાનુવર્ત્તિની પૂ.સા.શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.ના પ્રશિષ્યા પૂ.સા. આર્યયશાશ્રીજી મ.સા. ના પ્રશિષ્યા પૂ.સા.શ્રી પરમયશાશ્રીજી મ.સા.એ ખૂબ જહેમત અને ખંતપૂર્વક આ બાલભોગ્ય છતાંય વિદ્વત્માન્ય વિવેચન તૈયાર કર્યું છે.

આ વિવેચન શ્રી સિદ્ધહેમના પ્રેમીજનોને અંતઃસંતોષ આપનાર બનશે. અમારી સંસ્થા આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતાં ગૌરવ અનુભવે છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરી આરાધના ભવન કતારગામ-સુરતનાં જ્ઞાનનિધિમાંથી તથા શ્રીમતી માલિનીબેન ઉપેન્દ્રભાઈનાં પરિવારે પણ લાભ લીધો છે. તેઓના અમે ઋણી છીએ.

લિ.
આ. શ્રીવિજયનીતિસૂરિ
જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
અમદાવાદ

વિ.સં.૨૦૭૮
ચૈત્ર સુદ-૫

સંપાદકીય નિવેદન...

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતે શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતીથી માત્ર એક વર્ષમાં જ સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ જે શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની રચના કરી તે ખરેખર અદ્વિતીય છે. આ સમુદ્ર એવો છે કે, જેનાં પેટાળમાં અઢળક રત્નો ભર્યા છે. મરજીવા બનીને તે રત્નોને પામવાનો જે યત્કિંચિત્ પ્રયાસ થયો છે. તેનાં પરિણામ સ્વરૂપે ચોથો ભાગ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. જે ખરેખર તત્ત્વત્રયીની કૃપા વિના શક્ય નથી.

આ ગ્રંથની વિવેચનયાત્રા, વિવરણની સામાન્ય વિશેષતાઓ, ધન્યવાદ, ઋણસ્વીકાર, સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ વિ. પ્રથમ ભાગમાં જણાવેલ છે. જેની નૂતન વાચક વર્ગે ખાસ મુલાકાત લેવી.

તથા આ ભાગમાં પરિશિષ્ટ-૧માં સ્ત્રીપ્રત્યય વિષયક સારાંશ કોષ્ટક તેમજ પરિશિષ્ટ-૨માં આ ભાગમાં

આવતા ન્યાયોના સામાન્ય અર્થ દર્શાવેલ છે. તેમજ, પરિશિષ્ટ-૩માં વિવેચન અંતર્ગત વિશેષતા અને જિજ્ઞાસાનાં સંદર્ભ સ્થાનો પ.પૂ.આ.શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ.સા. દ્વારા સંપાદિત બૃહન્ન્યાસ વિ. ટીકાથી યુક્ત શ્રીસિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્ પુસ્તકાધારે લખેલ છે.

અત્યંત સહકાર આપીને શીઘ્રાતિશીઘ્ર સુંદર રીતે મુદ્રણ કરી આપનાર જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ (નિતીનભાઈ-જય જિનેન્દ્ર)ને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો

દ. નિરૂપમ-કલ્પ-આર્ય-સૌરભ શિશુ
સા. પરમયશાશ્રી

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્ર.
૧.	સંકેતસૂચિ	–
•	**અધ્યાય-૨, પાદ-૩ षत्व-णत्व પ્રકરણ :**	
૨.	र्‌કારનો स्‌કાર કરતાં સૂત્રો. (૨.૩.૧ થી ૨.૩.૭)	૧
૩.	र्‌કારનો ष्‌કાર કરતાં સૂત્રો. (૨.૩.૮ થી ૨.૩.૧૪)	૧૫
૪.	स्‌કારનો ष्‌કાર કરતાં સૂત્રો. (૨.૩.૧૫ થી ૨.૩.૫૮)	૨૮
૫.	स्‌કારનો ष्‌કાર નિષેધક સૂત્રો. (૨.૩.૫૯ થી ૨.૩.૬૨)	૧૦૯
૬.	न्‌કારનો ण्‌કાર કરતાં સૂત્રો. (૨.૩.૬૩ થી ૨.૩.૮૯)	૧૧૩
૭.	न्‌કારનો ण्‌કાર નિષેધક સૂત્રો. (૨.૩.૯૦ થી ૨.૩.૯૬)	૧૬૫
૮.	ण्‌કારનો न्‌કાર કરતું સૂત્ર. (૨.૩.૯૭)	૧૭૭
૯.	ष्‌કારનો स्‌કાર કરતું સૂત્ર. (૨.૩.૯૮)	૧૭૮
૧૦.	ऋ-र्‌નો ऌ-ल્‌ કરતાં સૂત્રો. (૨.૩.૯૯ થી ૨.૩.૧૦૪)	૧૮૦
૧૧.	ड्‌કારનો ल्‌કાર કરતું સૂત્ર. (૨.૩.૧૦૪)	૧૮૫
૧૨.	प्‌કારનો व्‌કાર કરતું સૂત્ર. (૨.૩.૧૦૫)	૧૮૭
૧૩.	અભ્યાસ-૧	૧૮૮
•	**અધ્યાય-૨, પાદ-૪ સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણ :**	
૧૪.	સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યયનું વિધાન (૨.૪.૧ થી ૨.૪.૧૨)	૧૯૦
૧૫.	સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યયનો નિષેધ. (૨.૪.૧૩ થી ૨.૪.૧૪)	૨૦૬
૧૬.	સ્ત્રીલિંગમાં आप્ પ્રત્યયનું વિધાન. (૨.૪.૧૫-૧૬-૧૮)	૨૦૮
૧૭.	સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યયનું વિધાન (૨.૪.૧૯ થી ૨.૪.૩૨)	૨૧૪

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્ર.
૧૮.	સ્ત્રીલિંગમાં ऊङ् પ્રત્યયનું વિધાન. (૨.૪.૭૩ થી ૨.૪.૭૫)	૨૯૦
૧૯.	સ્ત્રીલિંગમાં નિપાતન. (૨.૪.૭૬)	૨૯૭
૨૦.	સ્ત્રીલિંગમાં ति પ્રત્યયનું વિધાન. (૨.૪.૭૭)	૨૯૮
૨૧.	સ્ત્રીલિંગમાં નામને અંતે ष्यનું વિધાન. (૨.૪.૭૮ થી ૨.૪.૮૨)	૩૦૦
૨૨.	સ્ત્રીલિંગમાં ष्यનાં ईच्નું વિધાન. (૨.૪.૮૩ થી ૨.૪.૮૫)	૩૦૯
૨૩.	સ્ત્રી પ્રત્યયમાં લોપનું વિધાન (૨.૪.૮૬ થી ૨.૪.૯૪)	૩૧૩
૨૪.	સ્ત્રીલિંગમાં ङी વગેરેનાં લોપનું વિધાન. (૨.૪.૯૫)	૩૨૭
૨૫.	સ્ત્રીલિંગમાં હ્રસ્વનું વિધાન. (૨.૪.૯૬ થી ૨.૪.૧૦૭)	૩૨૯
૨૬.	સ્ત્રીલિંગમાં હ્રસ્વનો નિષેધ. (૨.૪.૧૦૫)	૩૪૨
૨૭.	સ્ત્રીલિંગમાં ઇકારનું વિધાન. (૨.૪.૧૦૭ થી ૨.૪.૧૧૨)	૩૪૭
૨૮.	સ્ત્રીલિંગમાં ઇકારનો નિષેધ. (૨.૪.૧૧૩)	૩૫૫
૨૯.	અભ્યાસ-૨	૩૫૭
૩૦.	અભ્યાસ-૩	૩૫૯
૩૦.	પરિષિશિષ્ટ-૧: વિવિધ સ્ત્રી પ્રત્યય કરનારાં સૂત્રોનું વિભાગીકરણ	૩૬૨
૩૧.	પરિશિષ્ટ-૨ : ન્યાયોનાં અર્થ	૩૬૫
૩૨.	પરિશિષ્ટ-૩ : સંદર્ભ સ્થાનો	૩૭૧

સંકેતસૂચિ

અ.અ.સૂ.	:	અન્વય અનુવૃત્તિ સૂત્ર
સ.	:	સમાસ
ઉદા.	:	ઉદાહરણ
પ્ર.ઉદા.	:	પ્રતિ ઉદાહરણ
વિ.	:	વિશેષતા
જિ.	:	જિજ્ઞાસા
સમા.	:	સમાધાન
શ્લો.	:	શ્લોક
પ્ર.	:	પ્રથમા વિભક્તિ
દ્વિ.	:	દ્વિતીયા વિભક્તિ
તૃ.	:	તૃતીયા વિભક્તિ
ચ.	:	ચતુર્થી વિભક્તિ
પં.	:	પંચમી વિભક્તિ
ષ.	:	ષષ્ઠી વિભક્તિ
સ.	:	સપ્તમી વિભક્તિ
સં.	:	સંબોધન
એ.વ.	:	એકવચન
દ્વિ.વ.	:	દ્વિવચન
બ.વ.	:	બહુવચન
પરસ્મૈ.	:	પરસ્મૈપદ
આત્મને.	:	આત્મનેપદ
ન્યાય.	:	ન્યાય
સં.સૌ.	:	સંગ્રહ સૌરભ. (પરિશિષ્ટ પુસ્તિકા)
મ.વૃ.	:	મધ્યમવૃત્તિ
બૃ.વૃ.	:	બૃહદ્‌વૃત્તિ
બૃ.ન્યા.	:	બૃહન્યાસ
લ.ન્યા.	:	લઘુન્યાસ

કલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત

શ્રી-સિદ્ધહેમચન્દ્રશાબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૪

॥ ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः ॥
॥ श्री पंचासरा पार्श्वनाथाय नमः ॥

द्वितीयेऽध्याये तृतीयः पादः

षत्व-णत्व प्रकरणम्

★ र्नां स्नुं विधान : २.३.१ थी २.३.७

नमस्-पुरसो गतेः क-ख-प-फि रः सः २/३/१

अ.अ.सू. : गतेः नमस्-पुरसः रः कखपफि सः।

अर्थ : गतिसंज्ञक नमस् अने पुरस्नां र्(रु)नो क्, ख्, प्, फ् પર છતાં स् थाय छे.

स. : (१) **नमस्-पुरसः**→नमश्च पुरश्च इति नमस्पुरस्, तस्येति।
(२) **कखपफि**→कश्च खश्च पश्च फश्च इति कखपफम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (१) **नमस्कृत्य**→નમસ્કાર કરીને.
अनमो नमः करणमिति (डुकृंग् करणे-८८८)
प्राक्काले ५.४.४७थी क्त्वा→नमस्+सि, कृ+**त्वा**
साक्षादादि०३.१.१४थी नमस्ने **गतिसंज्ञा** थवाथी,
गतिक्वन्य०३.१.४२थी સમાસ→नमस्+स्+कृ+त्वा+स्

- ऐकार्थ्ये ૩.૨.૮થી અન્તવર્ત્તિ વિભક્તિનો લોપ→नमस्+कृ+त्वा
  अनञ:क्त्वो०૩.૨.૧૫૪થી क्त्वानो यप्→नमस्+कृ+**य**
  ह्रस्वस्य त:०૪.૪.૧૧૩થી त् आगम→नमस्+कृत्य
- अन्तवर्त्ति विभक्तिनी अपेक्षाએ,
  तदन्तं०૧.૧.૨૦થી नमस्ने **पदसंज्ञा** थवाथी,
  सो रु: ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→नमर्+कृत्य
  આ સૂત્રથી र्नो स्→नमस्कृत्य
- प्रथमा सि→नमस्कृत्य+**स्**
- क्त्वा-तुमम् ૧.૧.૩૫થી नमस्कृत्यने **अव्ययसंज्ञा** थवाथी,
- अव्ययस्य ૩.૨.૭થી सिनो लोप→नमस्कृत्य।

(૨) **पुरस्कृत्य**→આગળ કરીને. अपुर: पुर: करणमिति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ पुरस्ने पुरोस्तम०૩.૧.૭થી ગતિસંજ્ઞા કરવી.

પ્ર.ઉદા. गतेरिति किम् ?

(૧) **नम: कृत्वा**→नम: શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને.
प्राक्काले ૫.૪.૪૭થી क्त्वा→नमस्+अम्, कृ+**त्वा**

- अनतो०૧.૪.૫૯થી अम्नो लोप→नमस् कृत्वा
- **प्रत्ययलोपेऽपि**[1] **प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते** ૩/૯ न्यायानुसारे,

---

• નિશાનીવાળાં સૂત્રો આગામી ઉદા.માં પુનરાવર્ત્તિત થતાં હોવાથી દર્શાવેલ નથી. તેમજ, સ્યાદિ વિભક્તિ સંબંધી સાધનિકા વિભક્તિ પ્રકરણમાં દર્શાવેલ હોવાથી યથાસંભવ જાણી લેવી.

૧. દરેક ન્યાયોનાં અર્થ પરિશિષ્ટ-૩માંથી જોવા. તેમજ, વિશેષ અર્થ માટે સં. સૌ.માં જોવું.

नमस्ने तदन्तं०१.२.२०थी **पदसंज्ञा** थवाथी,
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→**नमर्** कृत्वा
रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→नमः कृत्वा।

(२) **तिस्रः पुरः करोति**→त्रण नगरने करे छे. पुर्+शस्+ करोति
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→**पुरर्** करोति
रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→पुरः करोति।

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति गतिसंज्ञक જ नमस् अने पुरस् शब्दथी थाय छे. જ्यारे अहीं नमस् शब्द स्वરूप अने पुरस् नगरीवाची पुर्नुं शस् प्रत्ययान्त રूप छे. माटे ते બन्नेने गतिसंज्ञा न थतां आ सूत्रथी र्नो स् थयो नथी.

विशेषता :

(१) ऊर्याधनु०३.१.२थी ३.१.१७ सुधीनां कुल १६ सूत्रो विविध अर्थमां विविध नामोने गतिसंज्ञा करे छे अने ते गतिसंज्ञक नामो आ सूत्रनो विषय બने छे.

(२) सूत्र निर्दिष्ट सःमां अकार उच्चारण माटे छे.

જि. : अहीं स्थानी नमस्-पुरस् अने निमित्त कखपफिमां वचन समान छे. तो **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् १/१०** न्यायनी प्रवृत्ति शा माटे न थઈ ?

समा. : समान वचन निर्देश साथे संख्याथी पण तुल्यता होय त्यां જ आ न्याय प्रवर्त्ते छे. अहीं आदेशी બे अने निमित्त चार छे. आम संख्याथी तुल्यता नथी. तेथी आ न्यायनी प्रवृत्ति थઈ नथी.

तिरसो वा २/३/२

अ.अ.सू. : गतेः तिरसः रः कखपफि सः वा।

अर्थ : गतिसंज्ञक तिरस्‌नां र्‌नो क्, ख्, प्, फ् પર છતાં સ્ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. तिरस्कृत्य/तिरःकृत्य→છુપાવીને. अतिरः तिरः करणमिति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા नमस्कृत्य પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ तिरस्‌ને ગતિસંજ્ઞા કૃગો નવા ૩.૧.૧૦થી કરવી.
વિકલ્પે : જ્યારે र्‌નો स् ન થાય ત્યારે, तिरर्+कृत्य रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→तिरःकृत्य।

પ્ર.ઉદા. गतेरित्येव→तिरः कृत्वा काष्ठं गतः→લાકડાંને વાંકું કરીને ગયો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગતિસંજ્ઞક तिरस्‌થી જ થાય છે. જ્યારે અહીં છૂપાવવું અર્થક तिरस् ન હોવાથી ગતિસંજ્ઞા થઈ નથી. માટે આ સૂત્રથી र्‌નો स् ન થતાં रः पदान्ते० १.३.५३થી વિસર્ગ થયો છે.

વિશેષતા :

કેટલાંક અન્ય વ્યાકરણકારો ગતિસંજ્ઞક ન હોય એવા અન્તર્દ્ધિ અર્થમાં વર્ત્તતાં तिरस्‌નાં વિષયમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેમનાં મતે तिरस्कृत्वा આવો પણ પ્રયોગ થાય છે.

पुंसः २/३/३

અ.અ.સૂ. : पुंसः रः कखपफि सः।

અર્થ : પુમ્સ્‌નાં र्‌નો क्, ख्, प्, फ् પર છતાં સ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **पुंस्कोकिलः**→પુરુષ કોયલ. पुमांश्चासौ कोकिलश्च इति।
વિશેષણં-વિશેષ્યે૦૩.૧.૯૬થી સમાસ→पुम्स्+कोकिल
पदस्य ૨.૧.૮૯થી સ્નો લોપ→पुम्+कोकिल
पुमोऽशिट्य०૧.૩.૯થી મ્નો ર્ અને પૂર્વના સ્વર પર અનુસ્વાર→**पुंर्**+कोकिल
આ સૂત્રથી ર્નો સ્→**पुंस्**कोकिल
પ્રથમા સિ વગેરે→पुंस्कोकिलः।

(૨) **पुंस्खातः**→પુરુષ વડે ખોદાયેલ. पुंसः खननमिति।
कारकं कृता ૩.૧.૬૮થી સમાસ→पुम्स्+खात

(૩) **पुंस्पाकः**→પુરુષનો(કરેલો) પાક. पुंसः पाक इति।
षष्ठ्यયત્ના૦૩.૧.૭૬થી સમાસ→पुम्स्+पाक

(૪) **पुंस्फलम्**→પુરુષનું ફળ. पुंसः फलमिति।
षष्ठ्यયત્ના૦૩.૧.૭૬થી સમાસ→पुम्स्+फल

★ આ ત્રણે ઉદા.માં પદસ્ય ૨.૧.૮૯થી સ્નો લોપ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

વિશેષતા :

જિ. : પુમો શિટ્ય૦૧.૩.૯ સૂત્રમાં નિમિત્ત તરીકે અઘોષ વ્યંજનનું ગ્રહણ કરેલ છે. અને સૂત્રનિર્દિષ્ટ ક્ વગેરે અઘોષ વ્યંજન જ છે. તેથી એ સૂત્રમાં જ કાર્ય તરીકે ર્નાં સ્થાને સ્ દર્શાવ્યો હોત તો આ સૂત્રનો નિર્દેશ ન કરવો પડે. તો શા માટે તેવું ન કર્યું ?

સમા. : જો તે સૂત્રમાં જ સ્નો નિર્દેશ કરે તો સ્નાં વિધાન સામર્થ્યથી पुंस्+चरः વગેરે પ્રયોગમાં चटते સ૦૧.૩.૭ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં पुंश्चरः આદિ પ્રયોગો સિદ્ધ થાત નહીં. અને તેની

સિદ્ધિ માટે જ કાર્ય તરીકે તે સૂત્રમાં રૂનો અને આ સૂત્રમાં સ્નો એ પ્રમાણે પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે.

જિ. : પુંસ્કઃ, પુંસ્પાશઃ વગેરે પ્રયોગમાં જેમ આ સૂત્રથી સ્ની પ્રાપ્તિ છે તેમ **નામિનસ્તયોઃ**૦૨.૩.૭થી ષ્ની પણ પ્રાપ્તિ છે તેમજ, તે પર સૂત્ર હોવાથી બળવાન છે તો પણ મૂર્ધન્ય ષ્ શા માટે ન થયો ?

સમા. : **ણ-ષમસત્પરે**૦૨.૧.૬૦ સૂત્રમાં પરવિધિમાં મૂર્ધન્ય ષ્ને અસત્ કરવાનું વિધાન છે. અને આ સૂત્રથી થતું સ્ કાર્ય પરવિધિરૂપ છે. તેથી સ્નાં કાર્યમાં **ણ-ષમસત્પરે**૦૨.૧.૬૦ સૂત્રથી મૂર્ધન્ય ષ્ અસત્ થાય છે. આ વિધાન જ જણાવે છે કે, સ્નું કાર્ય પ્રથમ થાય છે. અને ષ્નું કાર્ય પછી થાય છે. માટે આ પ્રકરણમાં સત્વની વિધિ પહેલાં અને ષત્વની વિધિ પછી દર્શાવી હોવા છતાં પણ **ણ-ષમસત્પરે**૦૨.૧.૬૦ની વ્યવસ્થાનુસારે સત્વનું કાર્ય પરવિધિનું જાણવું. તેથી ષ્ ન થતાં સ્ જ રહેશે.

शिरो-ऽधसः पदे समासैक्ये ૨/૩/૪

અ.અ.સૂ. : **शिरो-ऽधसः रः पदे (कखपफि) सः, समासैक्ये।**

અર્થ : શિરસ્ અને અધસ્નાં રૂનો પદ શબ્દ પર છતાં સ્ થાય છે. જો તે બન્ને એક જ સમાસમાં હોય તો.

સ. : (૧) **शिरो-ऽधसः**→शिरश्च अधश्च इति शिरो-ऽधस्, तस्येति।
(૨) **समासैक्ये**→समासस्य ऐक्यमिति समासैक्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **शिरस्पदम्**→મસ્તકનું સ્થાન. शिरसः पदमिति।
षष्ठ्यर्थात्मा૦૩.૧.૭૬થી સમાસ→શિરસ્+પદ

सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→शिरर्+पद
आ सूत्रथी र्नो स्→शिरस्पद
प्रथमा सि वगेरे→शिरस्पदम्।

(२) **अधस्पदम्**→नीचेनुं स्थान. अधसः पदमिति।

★ आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी. परंतु अहीं समास अव्ययं प्रवृद्धा०३.१.४८थी करवो.

प्र.उदा. समासेति किम् ?

(१) **शिरः पदम्**→मस्तक अने स्थान.

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति निमित्त अने स्थानी समासमां होय तो ज थाय छे. ज्यारे अहीं शिरस् अने पदम्नो समास थयो नथी. माटे आ सूत्रथी र्नो स् न थतां विसर्ग थयेल छे.

(२) **परमशिरःपदम्**→श्रेष्ठ मस्तकनुं स्थान.
परमं च तद् शिरश्च इति परमशिरः, तस्य पदमिति।
विशेषणं-विशेष्ये०३.१.९६थी परम+शिरस्नो तथा,
षष्ठ्य०३.१.७६थी परमशिरस्+पदनो समास थवाथी,
परमशिरस्+पद
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→परमशिरर्+पद
रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→परमशिरःपद
प्रथमा सि वगेरे→परमशिरःपदम्।

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति एक समासमां ज रहेलां बे पदथी थाय छे. ज्यारे अहीं बन्ने पद जुदां-जुदां समासमां छे. माटे आ सूत्रथी र्नो स् न थतां रः पदान्ते०१.३.५३थी विसर्ग थयेल छे.

વિશેષતા :

જિ. : સૂત્રમાં 'पदे'નું ગ્રહણ કર્યું છે. તેના દ્વારા **स्वं रुपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा** ૧/૧ અથવા **कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे** ૧/૨૩ ન્યાયાનુસારે પદસંજ્ઞાનું ગ્રહણ થવું જોઈએ તો આ 'पद' શબ્દનું ગ્રહણ કેવી રીતે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ સૂત્રમાં સમાસનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી પદ-સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ તો તેનાં દ્વારા થઈ જ જાય છે. અને વળી ઉત્તરપદ વિના સમાસ સંભવતો જ નથી. માટે અહીં 'पदे' દ્વારા ઉત્તરપદ એવા 'पद' શબ્દની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य ૨/૩/૫

અ.અ.સૂ. : **अतः अनव्ययस्य रः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रे (कखपफि) सः, समासैक्ये।**

અર્થ : અકારથી પર અવ્યય સિવાયનાં રનો કૃ, કમ્ ધાતુ તેમજ, કંસ, કુમ્ભ, કુશા, કર્ણી અને પાત્રમાં રહેલાં ક્, ખ્, પ્, ફ્ પર છતાં સ્ થાય છે. જો તે બન્ને (સ્થાની અને નિમિત્ત) એક જ સમાસમાં હોય તો.

સ. : (૧) **कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रे**→कृ च कमिश्च कंसश्च कुम्भश्च कुशा च कर्णी च पात्रं च इति कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रम्, तस्मिन्निति।

(૨) **अनव्ययस्य**→न अव्ययमिति अनव्ययम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **अयस्कृत्**→લુહાર. (डुकृंग् करणे-८८८)
क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→अयस्, कृ+**०**
ङस्युक्तं०३.१.४९थी સમાસ→अयस्+कृ+०
ह्रस्वस्य०४.४.११६थी त् આગમ→अयस्+कृ**त्**
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→अय**र्**+कृत्
આ સૂત્રથી र्नो स्→अयस्कृत्।

(૨) **यशस्कामः**→યશને ઈચ્છનાર.
यशः कामयते इति (कमूङ् कान्तौ-७८९)
कर्मणोऽण् ५.१.७२थी अण्→यशस्, कम्+**अ**
ञ्णिति ४.३.५०थी अनी वृद्धि→यशस्, **का**म
ङस्युक्तं०३.१.४९थी સમાસ→यशस्+काम

(૩) **पयस्कंसः**→દૂધથી ભરેલું કાંસાનું પાત્ર. पयसः कंस इति।
षष्ठ्यया०३.१.७६थी સમાસ→पयस्+कंस

(૪) **अयस्कुम्भः**→લોખંડનો ઘડો. अयसः कुम्भ इति।
षष्ठ्यया०३.१.७६थी સમાસ→अयस्+कुम्भ

(૫) **अयस्कुशा**→લોખંડની પ્રધાનતાવાળી દોરી.
अयः प्रधानं यस्याः सा इति अयःप्रधाना, सा चासौ कुशा च इति।
मयूरव्यंसके०३.१.११६थी સમાસ→अयस्+कुशा

(૬) **अयस्कर्णी**→લોખંડ જેવા (મજબૂત) કાનવાળી.
अयः इव कर्णौ यस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखादयः ३.१.२३थी સમાસ→अयस्+कर्णी

(૭) **अयस्पात्रम्**→લોખંડનું પાત્ર. अयसः पात्रमिति।
षष्ठ्यया०३.१.७६थी સમાસ→अयस्+पात्र

★ આ પાંચ ઉદા.માં સો રુः ૨.૧.૭૨ વગેરેથી થતાં રુ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણી લેવા.

પ્ર.ઉદા. (૧) **अत इति किम् ? वाःपात्रम्**→પાણીનું પાત્ર. वारः पात्रमिति।

षष्ठ्यत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ→**वार्**+पात्र

रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી વિસર્ગ→वाःपात्र

પ્રથમા સિ વગેરે→**वाःपात्रम्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અકારથી પર ર્ હોય તેવા શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં આથી પર ર્ છે. માટે આ સૂત્રથી ર્નો સ્ થયો નહીં.

(૨) **अनव्ययस्येति किम् ? स्वःकारः**→સ્વર્ગને (પ્રાપ્ત) કરનાર. स्वःकरोतीति (डुकृंग् करणे-૮૮૮)

कर्मणोऽण् ૫.૧.૭૨થી અણ્→स्वर्, कृ+**अ**

नामिनोऽक०૪.૩.૫૧થી વૃદ્ધિ→स्वर्, **कार्**+अ

ङस्युक्तं०૩.૧.૪૯થી સમાસ→स्वर्+कार

रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી ર્નો વિસર્ગ→स्वःकार

પ્રથમા સિ વગેરે→स्वःकारः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અનવ્યય શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં स्वर् અવ્યય છે. માટે આ સૂત્રથી ર્નો સ્ થયો નહીં.

(૩) **समासैक्य इत्येव→उपपयःकारः**→પાણીની સમીપ (વસ્તુ)ને કરનાર.

पयसः समीपमिति उपपयः, उपपयः करोतीति।

વિભક્તિ-સમીપ०૩.૧.૩૯થી સમાસ→उप+पयस्

★ આ ઉદા.માં कर्मणो०૫.૧.૭૨ વગેરેથી અણ્ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત અને નિમિત્તી એક જ સમાસમાં હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં પયસ્ (નિમિત્તી) અને કૃ (નિમિત્ત) બન્ને જુદાં-જુદાં સમાસમાં છે માટે આ સૂત્રથી ર્નો સ્ ન થતાં રः પદાન્તે૦૧.૩.૫૩થી વિસર્ગ થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં ગ્રહણ કરાએલ કૃ, કમિ ધાતુઓ છે. તેનો કોઈપણ નામની સાથે સમાસ થતો નથી. તેથી પ્રત્યયાન્ત એવા જ કૃ-કમિનું ગ્રહણ કરવું. તથા, गतिकारकस्य नहि૦૩.૨.૮૫ સૂત્રમાં ધાતુનાં ગ્રહણની સાથે क्विप् પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. જેના દ્વારા અન્ય પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગનું તે સૂત્રમાં વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ધાતુનાં ગ્રહણ દ્વારા ધાતુમાત્ર ગ્રહણ થતો નથી. પણ કોઈપણ પ્રત્યયાન્ત ધાતુનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, **नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम् ૧/૧૬** ન્યાયાનુસારે સૂત્રગત 'कुम्भ' અને 'पात्र' પદથી कुम्भी અને पात्रीનું પણ ગ્રહણ થશે. પરંતુ 'कुशा' અને कर्णी પદથી કુશ અને કર્ણનું ગ્રહણ થશે નહીં. કારણ કે નામનાં ગ્રહણથી લિંગવિશિષ્ટનું ગ્રહણ થાય. પણ લિંગવિશિષ્ટનાં ગ્રહણથી નામનું ગ્રહણ ન થાય. જો તેમ ન કરીએ તો સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ કુશા વગેરે લિંગવિશિષ્ટ પદ વ્યર્થ જાય यद्यपि शुनस्कर्णः ઇત્યાદિ પ્રયોગો દૃશ્યમાન છે. પરંતુ તે कस्कादि ગણ અંતર્ગત હોવાથી भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः ૨.૩.૧૪થી સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે.

(૩) અહીં 'अयस्कुशा' એ પ્રમાણે अयस्નાં વિકારની વિવક્ષા ન હોવાથી भाज-गोण૦૨.૪.૩૦ સૂત્ર દ્વારા ङીનો નિષેધ થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે. પણ જો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ

કરવામાં આવે તો ङी પ્રત્યય થતાં अयस्कुशा પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થાય નહીં.

(૪) સૂત્રમાં 'कमि' પદમાં ઇકાર ઉચ્ચારણ માટે દર્શાવેલ છે. પણ णिङन्त कम् ધાતુનું ગ્રહણ કરવા માટે નહીં. તેથી, णिङन्त कम् ધાતુનાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, णिङ् પ્રત્યય સ્વાર્થિક હોવા છતાં પણ शव् પ્રત્યય સિવાયનાં વિષયમાં अशवि०૩.૪.૩ સૂત્ર દ્વારા વિકલ્પે નિષિદ્ધ છે. અને शव् પ્રત્યયાન્ત कम् ધાતુથી નિત્ય થાય છે. તેથી આ સૂત્રનાં ઉદા.ભૂત णिङ् પ્રત્યયાન્ત વિનાનાં પણ यशस्कामः વગેરે પ્રયોગમાં यशः कामयते એ પ્રમાણે વિગ્રહ વાક્ય અંતર્ગત शव् પ્રત્યયાન્ત રૂપ હોવાથી નિત્ય णिङ् પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગ જ જાણવો.

જિ. : कम् ધાતુને ઉણાદિ-૫૬૪ લાગીને જ कंस બનેલ છે. અને જો પ્રત્યયાન્ત જ कृ-कमिનું સૂત્રમાં ગ્રહણ છે. તો પૃથક્ कंसનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : **उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि** ૨/૪૬ ન્યાયાનુસારે ઉણાદિથી સિદ્ધ कंस અવ્યુત્પન્ન નામ જણાય છે. તેથી कंसનાં ગ્રહણથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી.

प्रत्यये ૨/૩/૬

અ.અ.સૂ. : **अनव्ययस्य रः प्रत्यये कखपफि सः।**

અર્થ : અવ્યય સિવાયનાં रनો પ્રત્યય સંબંધી क्, ख्, प्, फ् પર છતાં स् થાય છે.

ઉદા. (૧) **पयस्पाशम्**→ખરાબ દૂધ. निन्द्यं पयरिति।
निन्द्ये०૭.૩.૪થી पाशप्→पयस्+सि+**पाश**

- ऐकार्थ्ये ૩.૨.૮થી વિભક્તિનો લોપ→पयस्+ पाश
  नाम सिदय्०૧.૧.૨૧થી पयस्ने **पदसंज्ञा** થવાથી,
  सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→पयर्+पाश
  આ સૂત્રથી र्नो स्→पयस्पाश
  પ્રથમા સિ વગેરે→पयस्पाश**म्**।

(૨) **पयस्कल्पम्**→કંઈક દૂધ. अपरिसमाप्तं पयरिति।
अतमबादे०૭.૩.૧૧થી कल्पप्→पयस्+**कल्प**

(૩) **पयस्कम्**→ખરાબ દૂધ. कुत्सितं पयरिति।
कुत्सिताऽल्प०૭.૩.૩૩થી कप्→पयस्+**क**

★ આ બંને ઉદા.માં પદસંજ્ઞા વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

પ્ર.ઉદા. **अनव्ययस्येत्येव→स्वःपाशम्**→નિન્દિત સ્વર્ગ. निन्द्यं स्वरिति।
निन्द्ये०૭.૩.૪થી पाशप्→स्वर्+**पाश**
स्वरादयोऽ०૧.૧.૩૧થી स्वर्ने **अव्ययसंज्ञा** થવાથી,
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી र्नो વિસર્ગ→स्वःपाश
પ્રથમા સિ વગેરે→स्वःपाश**म्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અવ્યય ન હોય તેવી પ્રકૃતિનાં વિષયમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં स्वर् અવ્યયસંજ્ઞક હોવાથી આ સૂત્રથી र्नो स् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, काम्य પ્રત્યય પર છતાં रोः काम्ये ૨.૩.૭ સૂત્ર દ્વારા વિશેષ વિધાન હોવાથી તથા, અન્ય પ્રત્યયનો સંભવ ન હોવાથી આ સૂત્ર માત્ર पाशप्, कल्पप् અને कप् પ્રત્યયનાં વિષયમાં જ પ્રવૃત્ત થશે.

(૨) સૂત્રમાં 'प्रत्यये'નાં ગ્રહણથી 'समासैक्ये'ની અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ. કારણ કે નામનો નામની સાથે જ સમાસ થાય છે. પ્રત્યય સાથે નહીં.

रोः काम्ये २/३/७

અ.અ.સૂ. : अनव्ययस्य रोः रः काम्ये(प्रत्यये) सः।

અર્થ : અવ્યય સિવાયનાં રુ સંબંધી ર્નો જ કામ્ય પ્રત્યય પર છતાં સ્ થાય છે.

ઉદા. पयस्काम्यति→દૂધને ઈચ્છે છે. पयरिच्छतीति।

द्वितीयायाः०३.४.२१થી काम्य→पयस्+अम्+**काम्य**

- ऐकार्थ्ये ३.२.८થી વિભક્તિનો લોપ→पयस्+ काम्य
  नाम सिदय्०१.१.२१થી पयस्ને **पदसंज्ञा** થવાથી,
  सो रुः २.१.७२થી સ્નો રુ→पयर्+काम्य
  આ સૂત્રથી રુનો સ્→पयस्काम्य
- वर्त्तमाना०३.३.६થી तिव्→पयस्काम्य+**ति**
- कर्त्तर्यनद्०३.४.७१થી शव्→पयस्काम्य+**अ**+ति
- लुगस्यादे०२.१.११३થી અનો લોપ→पयस्काम्यति।

પ્ર.ઉદા. रोरिति किम् ? अहःकाम्यति→દિવસને ઈચ્છે છે. अहरिच्छतीति।

द्वितीयायाः०३.४.२१થી काम्य→अहन्+अम्+**काम्य**
ऐकार्थ्ये ३.२.८થી अन्तवर्त्ति विभक्तिनो लोप→अहन्+काम्य
रो लुप्यरि २.१.७५થી ન્નો ર્→अहर्+काम्य
रः पदान्ते०१.३.५३થી ર્નો વિસર્ગ→अहःकाम्य
तिव् વગેરે→अहःकाम्यति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ રુ સંબંધી ર્માં જ થાય છે. જ્યારે અહીં ન્નો ર્ થયો છે. માટે આ સૂત્રથી ર્નો સ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : काम्य પ્રત્યય હોવાથી પ્રત્યયે ૨.૩.૬થી જ પ્રયોગ સિદ્ધ હતો તો આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, काम्य પ્રત્યય પર છતાં સો રુ: ૨.૧.૭૨થી થયેલાં રુનાં જ ર્નો સ્ થાય. અન્યનો નહીં.

જિ. : આ સૂત્રમાં **सिद्धे सत्यारम्भो० ૧/૨૫** ન્યાયાનુસારે તો એવો નિયમ પણ થઈ શકે છે કે, 'માત્ર काम्य પ્રત્યય પર છતાં જ રુનો સ્ થાય. અન્ય પ્રત્યય પર છતાં નહીં.' તો એવો નિયમ શા માટે ગ્રહણ કર્યો નહીં ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ આગામી वर्चस्कादि० ૩.૨.૪૮ સૂત્રમાં काम्य સિવાયનાં પ્રત્યય પર છતાં પણ રુનાં સ્નો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી એવો વિપરીત નિયમ ગ્રહણ નહીં થાય.

★ **ર્નાં ષ્નું વિધાન : ૨.૩.૮ થી ૨.૩.૧૪**

नामिनस्तयोः षः ૨/૩/૮

અ.અ.સૂ. : तयोः अष्क नव्ययस्य नामिनः रः षः।

અર્થ : પ્રત્યય સંબંધી क्, ख्, प्, फ् પર છતાં અવ્યય સિવાયનાં નામી સ્વરની પછી રહેલાં ર્નો અને काम्य પ્રત્યય પર

છતાં નામી સ્વરની પછી રહેલાં રુ સંબંધી જ ર્નો ષ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **सर्पिष्पाशम्**→ખરાબ ઘી. निन्द्यं सर्पिरिति।
निन्द्ये०૭.૩.૪થી पाशप्→सर्पिस्+**पाश**
सो रुः ૨.૧.૭૨થી સ્નો રુ→सर्पिर्+पाश
આ સૂત્રથી રુનો ષ્→सर्पिष्पाश
પ્રથમા સિ વગેરે→**सर्पिष्पाशम्**।

(૨) **धनुष्कल्पम्**→ધનુષ્ય જેવું. अपरिसमाप्तं धनुरिति।
अतमबादे०૭.૩.૬થી कल्पप्→धनुस्+**कल्प**

(૩) **धानुष्कः**→ધનુર્ધારી. धनुः प्रहरणं यस्य स इति।
प्रहरणम् ૬.૪.૬૨થી इकण्→धनुस्+**इक**
वृद्धिः स्वरेष्वादे०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**धा**नुस्+इक
ऋवर्णोवर्ण०૭.૪.૭૧થી ઇનો લોપ→धानुस्+क

★ આ બંને ઉદા.માં सो रुः ૨.૧.૭૨ વગેરેથી રુ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

(૪) **सर्पिष्काम्यति**→તે ઘીને ઈચ્છે છે. सर्पिरिच्छतीति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૭ નિર્દિષ્ટ पयस्काम्यति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ રુનો આ સૂત્રથી ષ્ કરવો.

પ્ર.ઉદા. (૧) **नामिन इति किम् ? अयस्कल्पम्**→લોખંડ જેવું. अपरिसमाप्तमयरिति । આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૬માં નિર્દિષ્ટ पयस्कल्पम् પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નામી સ્વરથી પર રહેલાં જ ર્નાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં અથી પર ર્ હોવાથી આ સૂત્રથી ર્નો ષ્ ન થતાં પ્રત્યયે ૨.૩.૬થી સ્ થયેલ છે.

(૨) **रोः काम्य इत्येव→गी≍काम्यति**→વાણીને ઈચ્છે છે.
गिरमिच्छतीति।
द्वितीयायाः०૩.૪.૨૧થી काम्य→गिर्+**काम्य**
पदान्ते ૨.૧.૬૪થી દીર્ઘ→**गीर्**+काम्य
रः कख०૧.૩.૫થી र्નો ≍→गी≍काम्य
तिव् વગેરે→गी≍काम्यति।

★ આ સૂત્રથી काम्य પ્રત્યય પર છતાં रુનાં र्નો જ ष् થાય છે. જ્યારે અહીં सो रुः ૨.૧.૭૨થી થયેલ रु સંબંધી र् નથી માટે આ સૂત્રથી र्નો ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં પ્રત્યયે ૨.૩.૬ સૂત્રથી 'પ્રત્યય સંબંધી क्, ख्, प्, फ् પર છતાં' એમ અનુવૃત્તિ આવી રહી છે. તેથી पाशप्, कल्पप्, कप् વગેરે પ્રત્યયો ઉદા.માં દર્શાવ્યાં છે. પણ તેનાં ઉપલક્ષણથી इकण् પ્રત્યય પણ ગ્રહણ કરવો. અથવા सर्पिस्+इकण् વગેરે સ્થાને इकण् પ્રત્યયનાં इનો લોપ થતાં પ્રત્યય સંબંધી क પરમાં આવતાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાણવી. તેથી धानुष्कः વગેરે પ્રયોગો પણ ઉદા. માં દર્શાવ્યાં છે.

(૨) ઉપરોક્ત બે સૂત્રથી र्નો स् થતો હતો. પરંતુ જો નામી સ્વર પૂર્વમાં હોય તો આ સૂત્રથી ष् કરવો. માટે આ સૂત્ર પ્રત્યયે ૨.૩.૬ અને रोः काम्ये ૨.૩.૭નું અપવાદ સૂત્ર છે.

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ૨/૩/૯

અ.અ.સૂ. : निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुरां रः कखपफि षः।

અર્થ : નિર્, દુર્, બહિસ્, આવિસ્, પ્રાદુસ્ અને ચતુર્નાં र્નો क्, ख्, प्, फ् પર છતાં ष् થાય છે.

સ. : **निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम्**→निश्च दुश्च बहिश्च आविश्च प्रादुश्च चतुश्च इति निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चत्वारः, तेषामिति।

ઉદા. (૧) **निष्कृतम्**→શુદ્ધ કરેલું. निःक्रियते स्मेति।
(डुकृंग् करणे-८८८)
गतिक्वन्य०૩.૧.૪૨થી સમાસ→निर्+कृत
આ સૂત્રથી र्નો ष्→निष्कृत
પ્રથમા સિ વગેરે→निष्कृतम्।

(૨) **दुष्कृतम्**→ખરાબ કરેલું. दुःक्रियते स्मेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **बहिष्पीतम्**→બહાર પીળું. बहिः पीतमिति।
विशेषणं-विशेष्ये०૩.૧.૯૬થી સમાસ→बहिस्+पीत
सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्નો रु→बहिर्+पीत
આ સૂત્રથી र्નો ष्→बहिष्पीत
પ્રથમા સિ વગેરે→बहिष्पीतम्।

(૪) **आविष्कृतम्**→પ્રગટ કરેલું. आविः क्रियते स्मेति।

(૫) **प्रादुष्कृतम्**→પ્રગટ કરેલું. प्रादुः क्रियते स्मेति।
આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા निष्कृतम् પ્રમાણે જાણવી.
પરંતુ અહીં सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्નો रु કરવો.

(૬) **चतुष्पात्रम्**→ચાર પાત્રોનો સમૂહ.
चतुर्णां पात्राणां समाहार इति।
सङ्ख्या समाहारे०૩.૧.૯૯થી સમાસ→चतुर्+पात्र
આ સૂત્રથી र्નો ष्→चतुष्पात्र
પ્રથમા સિ વગેરે→चतुष्पात्रम्।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં બ.વ.નો નિર્દેશ 'निर्'થી निर् અને निस् તેમજ, 'दुर्'થી दुर् અને दुस्નાં ગ્રહણ માટે છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રમાં निस्, दुस्નું જ ગ્રહણ હોવા છતાં પણ **एकदेशविकृतमनन्यवत्** ૧/૭ ન્યાયાનુસારે निꣳष्कुलम्, दुꣳष्कुलम्, नैष्कुल्यम्, दौष्कुल्यम् વગેરે પ્રયોગોમાં પણ આ સૂત્રથી ष् થયેલ છે.

सुचो वा २/३/१०

અ.અ.સૂ. : सुचः रः कखपफि षः वा।

અર્થ : सुच् પ્રત્યયાન્તમાં રહેલ र् નો क्, ख्, प्, फ् પર છતાં ष् વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **द्विष्करोति/द्वि✕करोति**→બે વાર કરે છે.
द्वौ वारावस्य અર્થમાં द्वि-त्रि०७.२.११०થી सुच्→द्वि+**स्**
પ્રથમા सि વગેરે→द्विस्
હવે, द्विस्+करोति સ્થાને,
सो रुः २.१.७२થી स्નો रु→द्विर्+करोति
આ સૂત્રથી વિકલ્પે र्નો ष्→द्विष्करोति।
વિકલ્પે : ष् ન થાય ત્યારે, द्विर्+करोति
रः कख०१.३.५થી र्નો ✕→द्वि✕करोति।

(૨) **चतुष्फलति/चतु)(फलति**→ચાર વાર ફળે છે.
चत्वारो वारा अस्य અર્થમાં,
द्वि-त्रि०७.२.११०થી सुच्→चतुर्+**स्**
रात्सः २.१.९०થી स्નો લોપ→चतुर्

प्रथमा सि वगेरे→चतुर्
हवे, चतुर्+फलति स्थाने स्नो रु वगेरे कार्यो पूर्व प्रमाणे जाणवा परंतु अहीं रः कख०१.३.५थी)(थाय छे.

विशेषता :

जि. : 'चतुर्+सुच्+फलति आदि स्थाने रात्सः २.१.९०थी स्नो लोप थतां चतुर्+फलति એ प्रमाणे सुच् प्रत्यय विनानो चतुर् प्राप्त थाय छे. अने त्यां पूर्वसूत्रथी नित्य ष्नी प्राप्ति हती तो पण आ सूत्रनी ज प्रवृत्ति केम करी ?

समा. : वस्तुतः रात्सः २.१.९० असत्विधि अंतर्गत छे. तेथी परविधि रूप आ सूत्रनां कार्यमां रात्सः २.१.९०थी थयेल स् लोपनुं कार्य असत् मनाय छे. माटे चतुर्+फलति स्थाने 'चतुर्' सुच् प्रत्ययान्त ज मनातां आ सूत्र द्वारा विकल्पे र्नो ष् थाय छे. पण पूर्वसूत्रथी नित्य थतो नथी.

वेसुसोऽपेक्षायाम् २/३/११

अ.अ.सू. : इसुसः रः कखपफि षः वा, अपेक्षायाम्।

अर्थ : इस् अने उस् प्रत्ययान्त र्नो क्, ख्, प्, फ् पर छतां ष् विकल्पे थाय छे. जो स्थानी अने निमित्त वच्चे अपेक्षा जणाती होय तो.

स. : इसुसः→इस् च उस् च इति इसुस्, तस्येति।

उदा. (१) सर्पिष्करोति/सर्पिःकरोति→ते घीने करे छे.
अहीं उणादि-९८९थी इस् लागीने सर्पिस् बनेल छे. अने सर्पिस्नो स् (स्थानी) अने करोतिनो क् (निमित्त) वच्चे परस्पर अपेक्षा छे. तेथी,

सर्पिस् करोति स्थाने,
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→सर्पिर् करोति
आ सूत्रथी रूनो विकल्पे ष्→सर्पिष्करोति
विकल्पे : ष् न थाय त्यारे, सर्पिर् करोति
रः कख०१.३.५थी रूनो ≍→सर्पि≍करोति।

(२) **धनुष्खादति/धनु≍खादति**→धनुष्यने खाय छे.
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी. परंतु धनुस् उणादि-९९७थी थयेल उस् प्रत्ययथी निष्पन्न जाणवो.

विशेषता :

(१) अहीं **प्रत्ययः प्रकृत्यादेः** ७.४.११५ परिभाषानुसारे 'इसुसः' पदथी इस्-उस् प्रत्ययान्त शब्दोनुं ज ग्रहण करवुं

(२) अहीं ध्यानमां लेवुं के, **प्रत्यया-ऽप्रत्ययय्योः प्रत्ययस्यैव २/२** न्यायानुसारे सूत्रगत 'इसुसः' पदथी इस्-उस् प्रत्ययनुं ज ग्रहण थशे. तथा **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य १/१४** न्यायानुसारे अनर्थक इस्-उस् अन्तवाळां कोईपण अव्यय के विभक्त्यन्त शब्दनुं ग्रहण थशे नहीं. तेथी मुहुः पठति, मुनिः करोति वगेरे स्थाने आ सूत्रनी प्रवृत्ति नहीं थाय.

(३) केटलांक अन्य व्याकरणकारो त्यादि संबंधी उस्नां स्नो पण ष् ईच्छे छे. तेथी तेओनां मते चक्रुष्कुलानि जेवा प्रयोगो पण थाय छे.

जि. : चक्रुः कुलानि वगेरे स्थाने उस् प्रत्ययान्त चक्रुः छे. तो पण आ सूत्रनी प्रवृत्ति शा माटे न थई ?

सभा. : इस् प्रत्यय उणादिनो ज होवाथी तेनां साहचर्यथी **साहचर्यात् सदृशस्यैव २/६** न्यायानुसारे उस् प्रत्यय पण

ઉણાદિનો જ ગ્રહણ થાય છે. તેથી પરોક્ષાનાં उस् પ્રત્યયાન્ત चक्रुः कुलानि સ્થાને આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નહીં થાય.

नैकार्थेऽक्रिये २/३/१२

અ.અ.સૂ. : अक्रिये एकार्थे कखपफि इसुसः रः षः न।

અર્થ : જે પદની પ્રવૃત્તિમાં ક્રિયા નિમિત્ત નથી એવા સમાનાધિકરણવાળાં પદમાં રહેલાં क्, ख्, प्, फ् પર છતાં इस्-उस् પ્રત્યયાન્તનાં र्નો ष् થતો નથી.

સ. : (૧) **एकार्थे**→एकोऽर्थो यस्य तदिति एकार्थम्, तस्मिन्निति।

(૨) **अक्रिये**→न विद्यते क्रिया यस्य स इति अक्रियः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **सर्पि≍कालकम्**→કાળું (કાળા રંગથી રંગેલું) ઘી.
अनतो०१.४.५९થી सर्पिस्+सिમાં सिનો લોપ,
હવે, सर्पिस्+कालक સ્થાને,
सो रुः २.१.७२થી स्નો रु→**सर्पिर्**+कालक
वेसुसोऽ०२.३.११થી પ્રાપ્ત ष्નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
તેથી, रः क-ख०१.३.५૧થી र्નો ≍→सर्पि≍कालक
પ્રથમા સિ વગેરે→सर्पि≍काल**कम्**।

★ આ ઉદા.માં सर्पिस्(ઘી) અને कालक(કાળું) બંને પદ દ્વારા ઘી વાચ્ય બને છે. તેથી વાચ્યતા સંબંધથી બંને ઘીમાં રહેલાં છે. આમ, અહીં સમાનાધિકરણ હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

(૨) **यजु)(पीतकम्**→પીળી (પીળા રંગથી રંગેલી) યજ્ઞ સંબંધી વસ્તુ.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ રः कख०१.३.५थी र्नो)(કરવો.

પ્ર.ઉદા. (૧) **एकार्थं इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे/सर्पिःकुम्भे→** ઘડામાં ઘી.

सर्पिस्+सि+कुम्भे સ્થાને,

अनतो०१.४.५८थी सिનો લોપ→सर्पिस्+कुम्भे

सो रुः २.१.७२थी स्નો रु→सर्पिर्+कुम्भे

वेसुसोऽ०२.३.११थी रुનો વિકલ્પે ष्→सर्पिष्कुम्भे

વિકલ્પે : र्નો ष् ન થાય ત્યારે, सर्पिर्+कुम्भे

रः कख०१.३.५थी र्નો ः→सर्पिःकुम्भे

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ એકાર્થ=સમાનાધિકરણવાળાં પદનાં વિષયમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં सर्पिस् અને कुम्भ બંને ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યનાં વાચ્ય હોવાથી એકાર્થ નથી માટે આ સૂત્રથી र्નાં ष्નો નિષેધ થયો નહીં.

(૨) **अक्रिय इति किम् ? सर्पिष्क्रियते/सर्पिःक्रियते→** ઘી કરાય છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ક્રિયા નિમિત્ત ન હોય તેવા જ પદનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં (डुकृंग् करणे-८८८) ધાતુથી નિષ્પન્ન क्रियते પદ ક્રિયા પ્રવૃત્તિ નિમિત્તક છે. માટે આ સૂત્રથી र्નાં ष्નો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

વેસુસોऽપ०२.३.११ સૂત્ર ક્રિયાનાં વિષયમાં અને અસમાનાધિકરણ જણાતું હોય ત્યારે, ગુણાદિનાં વિષયમાં પ્રવર્ત્તે

છે. તથા આ સૂત્ર સમાનાધિકરણ જણાતું હોય ત્યારે જ ગુણાદિનાં વિષયમાં પ્રવર્ત્તે છે.

समासेऽसमस्तस्य २/३/१३

અ.અ.સૂ. : असमस्तस्य इसुसः रः कखपफि षः, समासे।

અર્થ : પૂર્વે કોઈની સાથે સમાસ નહીં પામેલાં इस् અને उस् પ્રત્યયાન્ત નામોનાં र्નો क्, ख, प्, फ् પર છતાં ष् થાય છે. જો સ્થાની અને નિમિત્ત એક સમાસમાં હોય તો.

સ. : असमस्तस्य→समस्यते स्मेति समस्तम्, न समस्तमिति असमस्तम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **सर्पिष्कुम्भः**→ઘીનો ઘડો. सर्पिषः कुम्भ इति।
षष्ठ्ययत्ना०૩.૧.૭૬થી સમાસ→सर्पिस्+कुम्भ
सो रुः २.१.७२થી स्નો रु→सर्पिर्+कुम्भ
આ સૂત્રથી रुનો ष्→सर्पिष्कुम्भ
પ્રથમા सि વગેરે→सर्पिष्कुम्भः।

(૨) **धनुष्फलम्**→ધનુષ્યનું ફળ. धनुषः फलमिति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम्→ ઘી રહે, તું પાણી પી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ र् (સ્થાની) અને क् વગેરે (નિમિત્ત) સમાસમાં હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં સમાસ નથી માટે આ સૂત્રથી र्નો ष् ન થતાં रः पदान्ते०१.૩.૫૩થી વિસર્ગ થયેલ છે.

(૨) **असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डम्**→શ્રેષ્ઠ ઘીનો ઘડો.

परमं च तद् सर्पिश्च इति परमसर्पिः, परमसर्पिषः कुण्डमिति।

विशेषणं०૩.૧.૯૬થી परम+सर्पिस्નો तथा,

षष्ठ्यत्ला०૩.૧.૭૬થી परमसर्पिस्+कुण्डનો સમાસ→ परमसर्पिस्+कुण्ड

सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्નો रु→परमसर्पिर्+कुण्ड

रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી रुનો વિસર્ગ→परमसर्पिःकुण्ड

પ્રથમા सि વગેરે→परमसर्पिःकुण्डम्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પૂર્વે સમાસ નહીં પામેલાં જ इस्-उस् પ્રત્યયાન્ત નામને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં सर्पिस्નો સૌ પ્રથમ परम સાથે સમાસ થયેલ છે. માટે આ સૂત્રથી र्નો ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં परमसर्पिष्कुण्डम् એવો જે પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પહેલાં सर्पिषः कुण्डमिति सर्पिष्कुण्डम् અને ત્યારબાદ परमं च तद् सर्पिष्कुण्डं च इति આવો સમાસ થાય છે. તેનો અર્થ 'શ્રેષ્ઠ એવો ઘીનો ઘડો' આ પ્રમાણે થશે. આમ, परमसर्पिष्कुण्डम् પ્રયોગમાં परम પદ તે सर्पिष्कुण्डम्નું વિશેષણ બને છે.

भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः ૨/૩/૧૪

અ.અ.સૂ. : भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः कखपफि (निपात्यन्ते)।

અર્થ : भ्रातुष्पुत्र અને कस्क વગેરેમાં क्, ख्, प्, फ् પર છતાં र्નો અનુક્રમે ष् અને स् નિપાતન થાય છે.

स. : **भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः**→भ्रातुष्पुत्रश्च कस्कश्च इति भ्रातुष्पुत्रकस्कौ, भ्रातुष्पुत्रकस्कौ आदी येषां ते इति।

उदा. (१) **भ्रातुष्पुत्रः**→ભાઈનો દીકરો. भ्रातुः पुत्र इति।
षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी समास→भ्रातृ+ङस्+पुत्र+सि
ऋतां विद्या-योनि०३.२.३७थी ङस् विभक्तिनो अलुप्→
भ्रातुस्+पुत्र
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→भ्रातुर्+पुत्र
आ सूत्रथी र्नो ष् निपातन→भ्रातुष्पुत्र
प्रथमा सि वगेरे→भ्रातुष्पुत्रः।

(२) **परमयजुष्पात्रम्**→શ્રેષ્ઠ યજ્ઞનું પાત્ર.
परमं च तद् यजुश्च इति परमयजुः, परमयजुषः पात्रमिति।
विशेषणं०३.१.९६थी परम+यजुस्नो तथा,
षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी परमयजुस्+पात्रनो समास.
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→परमयजुर्+पात्र
आ सूत्रथी रुनो ष् निपातन→परमयजुष्पात्र
प्रथमा सि वगेरे→परमयजुष्पात्रम्।

(३) **कस्कः**→કોણ-કોણ ? किम्+सि
किमः कस्त०२.१.४०थी किम्नो क→**कस्**
वीप्सायाम् ७.४.८०थी द्वित्व→कस्+**कस्**
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→**कर्**+कस्
आ सूत्रथी र्नो स् निपातन→**कस्**कस्
प्रथमा सि वगेरे→कस्कः।

(४) **कौतस्कुतः**→ક્યાંથી-ક્યાંથી આવ્યા ? कुतः कुतः आगतमिति।

वीप्सायाम् ७.४.८०थी कुतस्नुं द्वित्व→**कुतस्**+कुतस्
तत आगते ६.३.१४९थी अण्→कुतस्कुतस्+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**कौ**तस्कुतस्+अ
प्रायोऽव्यय०७.४.६५थी अस्नो लोप→कौतस्कुत
प्रथमा सि वगेरे→कौतस्कुतः।

विशेषता :

(१) **भ्रातुष्पुत्रादि**[1] **गण :** भ्रातुष्पुत्र, सर्पिष्कुण्डिका, बर्हिष्पूल, यजुष्पात्र वगेरे.

(२) **कस्कादि गण :** कस्क, कौतस्कुत, शूनस्कर्ण, सद्यस्काल, सद्यस्क्री, साद्यस्क, भास्कर, अहस्कर, अयस्काण्ड, तमस्काण्ड, अयस्कान्त, अयस्कुण्ड, मेदस्पिण्ड, अयस्पिण्ड वगेरे.

सूत्रमां ब.व. आकृतिगण माटे छे. तेथी, आ सिवायनां पण प्रयोगमां कोईपण सूत्रनी प्रवृत्ति विना र्नो ष् के स् थयेलो जणाय ते प्रयोगोनो पण आ गणमां समावेश थाय छे.

(३) अहीं सुधीनां सूत्रो रः कख०१.३.५नां अपवाद सूत्रो छे.

(४) सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्पूलम्, यजुष्पात्रम् अहीं पूर्वसूत्रथी षत्व सिद्ध ज हतो पण परमसर्पिष्कुण्डिका वगेरे अन्य साथे समास पामेलां प्रयोगमां पण षत्व करवा माटे आ सूत्रमां तेमनुं ग्रहण करेल छे.

अन्य केटलांक व्याकरणकारो अहीं ष् ईच्छतां नथी. तेथी तेमनां मते परमसर्पिःकुण्डिका वगेरे प्रयोगो सिद्ध थाय छे.

---

१. आकृतिगणनां अर्थ माटे सं.सौ.मां जोवुं.

(૫) **द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते** ૩/૧૫ ન્યાયાનુસારે દ્વન્દ્વ સમાસ ગત भ्रातुष्पुत्र અને कस्क બન્ને સાથે આદિ પદનો અન્વય થાય છે.

★ **स्नां ष्नुं વિધાન : ૨.૩.૧૫ થી ૨.૩.૫૮**

नाम्यन्तस्था-कवर्गात्-पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि ૨/૩/૧૫

અ.અ.સૂ. : नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः षः, शिड्नान्तरेऽपि।

અર્થ : નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં, પદની મધ્યમાં રહેલાં તથા નિયમથી કરાએલાં કૃત સ્નો ષ્ થાય છે. જો નિમિત્ત અને નિમિત્તી વચ્ચે શિટ્ વર્ણ તથા ન્નું વ્યવધાન હોય તો પણ.

સ. : (૧) नाम्यन्तस्थाकवर्गात्→नामी च अन्तस्थाश्च कवर्गश्च इति नाम्यन्तस्थाकवर्गः, तस्मादिति।

(૨) **पदान्तः**→पदस्य अन्त इति पदान्तः, तस्मिन्निति (सूत्रत्वात् ङि लोपः।)

(૩) **शिड्नान्तरे**→शिट् च नश्च इति शिड्नौ, ताभ्यामन्तरमिति शिड्नान्तरम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) आशिषा→આશીર્વાદ વડે.
आशासनमिति (शासूक् अनुशिष्टौ-૧૦૯૫)
कृत्-संपदादि०૫.૩.૧૧૪થી क्विप्→आ+शास्+०
क्विबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते ૨/૪૮ ન્યાયાનુસારે,

आङः४.४.१२०थी आस्नो इस्→आ+**शिस्**
तृतीया टा→आशिस्+आ
आ सूत्रथी स्नो ष्→आशि**षा**।

(२) **नदीषु**→नदीओने विशे. नदी+सुप्
आ सूत्रथी नामीथी ५२ स्नो ष्→नदी**षु**।

(३) **वायुषु**→वायुने विशे. वायु+सुप्

(४) **वधूषु**→वहुमां. वधू+सुप्

(५) **पितृषु**→पिताने विशे. पितृ+सुप्
आ त्रण उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

(६) **एषा**→आ (स्त्री). एतद्+सि
आ द्वेरः २.१.४१थी द्नो अ→एत**अ**+स्
लुगस्यादे०२.१.११३थी अनो लोप→एत+स्
तः सौ सः २.१.४२थी त्नो स्→**एस्**+स्
आत् २.४.१८थी आप्→एस्+**आ**+स्
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**एसा**+स्
दीर्घङ्याब्०१.४.४५थी सिनो लोप→एसा
आ सूत्रथी स्नो ष्→**एषा**।

(७) **गोषु**→गायने विशे. गो+सुप्

(८) **नौषु**→नावडीमां. नौ+सुप्
आ बे उदा.नी साधनिका नदीषु प्रमाणे जाणवी.

(९) **सिषेवे**→तेणे सेवा करी. (षेवृङ् सेवने-८१८)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सेव्** धातु.
परोक्षा०३.३.१२थी ए→सेव्+**ए**
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→**सेव्**सेव्+ए

व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी व्‌नो लोप→सेसेव्+ए
ह्रस्वः ४.१.३९थी ह्रस्व→**सि**सेव्+ए
आ सूत्रथी स्‌नो ष्→सि**षे**वे।

(१०) **गीर्षु**→विविध प्रकारनी वाणीमां. गिर्+सुप्
नाम सिदय्०१.१.२१थी गिर्ने **पदसंज्ञा** थवाथी,
पदान्ते २.१.६४थी दीर्घ→**गीर्**+सु
आ सूत्रथी अंतस्थाथी ५२ स्‌नो ष्→**गीर्षु**।

(११) **हल्षु**→व्यंजनोने विशे. हल्+सुप्
आ सूत्रथी अंतस्थाथी ५२ स्‌नो ष्→**हल्षु**।

(१२) **शक्ष्यति**→ते सहन करशे. (शकींच् मर्षणे-१२८०)
भविष्यन्ती०३.३.१५थी स्यति→शक्+**स्यति**
आ सूत्रथी क्‌थी ५२ स्‌नो ष्→**शक्ष्यति**।

(१३) **क्रुङ्षु**→हंसोमां. क्रुङ्+**सुप्**
आ सूत्रथी ङ्‌थी ५२ स्‌नो ष्→**क्रुङ्षु**।

(१४) **सर्पिष्षु**→अनेक प्रकारनां घीने विशे. सर्पिस्+**सुप्**
आ सूत्रथी नामीथी ५२ स्‌नां व्यवधानमां स्‌नो ष्→
सर्पिस्+**षु**
नाम सिदय्०१.१.२१थी सर्पिस्ने **पदसंज्ञा** थवाथी,
सो रुः २.१.७२थी स्‌नो रु→सर्पि**र्**+षु
श-ष-से०१.३.६थी र्‌नो ष्→**सर्पिष्षु**।

(१५) **यजूंषि**→यज्ञोनां मंत्रो. यजुस्+जस्
नपुंसकस्य०१.४.५५थी शि→यजुस्+**इ**
धुटां प्राक् १.४.६६थी न् आगम→यजुन्स्+इ
शिर्धुट् १.१.२८थी शिने **धुट्संज्ञा** थवाथी.

न्स्महतोः १.४.८६थी दीर्घ→**यजून्स्**+इ
આ સૂત્રથી નામીથી પર ન્નાં વ્યવધાનમાં સ્નો ષ્→ **યજૂન્ષિ**
શિડ્-હે०१.૩.४०થી ન્નો અનુસ્વાર→**યજૂંષિ**।

પ્ર.ઉદા. (૧) **पदान्तरिति किम् ? दधिसेक्**→દહીંને સીંચવાવાળો.
दधि सिञ्चतीति विच् (षिचींत् क्षरणे-૧૩૨૧)
षः सोऽ०२.૩.९८थी ष्नो स्→**सिच्** ધાતુ.
मन्-वन्-क्वनिप्०५.१.१४७थी विच्→सिच्+**०**
ङस्युक्तं०૩.१.४९थी સમાસ→दधि+सिच्+०
लघोरुपा०४.૩.४थी ગુણ→दधि+**से**च्+०
પ્રથમા સિ વગેરે→दधि+सेच्
चजः०२.१.८६थी च्નો क्→दधिसे**क्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પદની મધ્યમાં રહેલાં સ્થી થાય છે. જ્યારે અહીં वृत्यन्तो०१.१.२५ સૂત્રાનુસારે सेक्ને પણ પદસંજ્ઞા થતાં स् પદની આદિમાં આવે છે, મધ્યમાં નહીં માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

(૨) **कृतस्येति किम् ? बिसम्**→કમળનો એક કોમળ ભાગ.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સૂત્રકૃત સ્થી થાય છે. જ્યારે અહીં સૂત્રકૃત સ્ નથી માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાંના 'शिड्नान्तरेऽपि' પદની ટીકામાં 'शिटा नकारेण चाऽन्तरेऽपि' એમ તદ્દન છૂટો પાડીને નિર્દેશ હોવાથી જાણવું કે, 'शिट् અને ન્કાર' બંનેનું ગ્રહણ હોવા છતાં તે બંનેમાંથી એકનું વ્યવધાન હોય તો જ કાર્ય થાય છે. જો બંનેનું વ્યવધાન હોય તો કાર્ય થતું નથી. જેમકે, (णिसुकि चुम्बने-૧૧૨૧) निंस्से।

(૨) तिसृभिःમાં तिसृ આદેશ થતો હોવાથી ત્યાં વિધાન સામર્થ્યથી જ સ્નો ષ્ થતો નથી.

(૩) આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર છે. તેથી **सुगः स्य-सनि** ૨.૩.૬૨ સૂત્ર (षत्व વિધિ) સુધી તે-તે સૂત્રની આવશ્યકતાનુસારે સૂત્રગત નિમિત્તોનો અધિકાર જાણવો. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે, આ સૂત્રગત તમામ નિમિત્તોનો અધિકાર જો આગામી સૂત્રમાં લઈ જવામાં આવે તો આગામી સૂત્રગત કાર્ય આ સૂત્રથી જ સિદ્ધ હોવાનાં કારણે તે-તે સૂત્રો વ્યર્થ જવાની આપત્તિ આવે. તેથી આગામી સૂત્રોમાં પણ સૂત્રકારની વિવક્ષાનુસારે અપેક્ષિત અધિકારનું જ ગ્રહણ કરવું. અને વિવેચનમાં પણ તે-તે અધિકાર જ દર્શાવવામાં આવશે.

જિ. : अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ૧/૪૨ ન્યાયાનુસારે સ્ પર છતાં शिड्हे०૧.૩.૪૦થી પૂર્વે જ ન્નો અનુસ્વાર થાય છે. તેથી ન્નો शिट्માં સમાવેશ થઈ જ જાય છે. તો પણ સૂત્રમાં ન્નું પૃથક્ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. ન્નું પૃથક્ ગ્રહણ એમ સૂચવે છે કે, ન્નાં સ્થાને થયેલાં જ અનુસ્વારનું વ્યવધાન હોય તો સ્નો ષ્ થાય છે. પણ મ્નાં સ્થાને થયેલ અનુસ્વારનું વ્યવધાન હોય તો સ્નો ષ્ થતો નથી. જેમકે, પુંસુ।

समासेऽग्नेः स्तुतः ૨/૩/૧૬

અ.અ.સૂ. : अग्नेः स्तुतः सः समासे षः।

અર્થ : અગ્નિથી પર રહેલાં સ્તુતનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે.

ઉદા. अग्निष्टुत्→અગ્નિની સ્તુતિ કરનારો.

अग्निं स्तौतीति क्विप् (ष्टुंग्क् स्तुतौ-૧૧૨૪)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स् तथा,

निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याऽप्यभावः १/२९ न्यायानुसारे ट्नो त्→**स्तु** धातु.

क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→स्तु+०

ह्रस्वस्य तः०४.४.११३थी त् आगम→स्तुत्

ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→अग्नि+स्तुत्

आ सूत्रथी स्नो ष्→अग्नि+ष्तुत्

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→अग्निष्टुत्

विशेषता :

अग्निष्टुत्मां वृत्यन्तोऽ०१.१.२५थी स्नो ष् કરવાનાં પ્રસંગે પદસંજ્ઞા થાય છે. તેથી स् પદની આદિમાં આવે છે. માટે नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नां ष्नी પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. તેવું આગામી २.३.५८ સૂત્ર સુધી જાણવું.

ज्योतिरायुभ्यां स्तोमस्य २/३/१७

અ.અ.સૂ. : ज्योतिरायुभ्यां च(अग्नेः) स्तोमस्य सः समासे षः। (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : જ્યોતિસ્, આયુસ્ અને અગ્નિથી પર રહેલાં સ્તોમનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે.

સ. : ज्योतिरायुभ्याम्→ज्योतिश्च आयुश्च इति ज्योतिरायुषौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (१) ज्योतिःष्टोमः→જ્યોતિનો સમૂહ. ज्योतिषां स्तोम इति।

षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी समास→ज्योतिस्+स्तोम

આ સૂત્રથી સ્તોમનાં સ્નો ષ્→ज्योस्+ष्तोम्

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→ज्योतिस्+**ष्टोम**

सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→ज्योतिर्+ष्टोम
रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→ज्योतिःष्टोम
प्रथमा सि वगेरे→ज्योतिःष्टोमः।

(२) **आयुःष्टोमः**→આયુષ્યનો સમૂહ. आयुषः स्तोम इति।

(३) **अग्निष्टोमः**→અગ્નિનો સમૂહ. अग्नेः स्तोम इति।

★ આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. समास इत्येव→ज्योतिः स्तोमं याति→જ્યોતિ સમૂહ તરફ જાય છે.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સમાસમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં ज्योतिस् અને स्तोमનો સમાસ થયો નથી. માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

यद्यपि 'ज्योतिरायुर्भ्याम्'નો અધિકાર શરૂ થવાથી 'अग्नेः'નો અધિકાર અટકી જાય છે. પણ **चकारो यस्मात्परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति** ૨/૬૧ ન્યાયાનુસારે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલાં ચકાર દ્વારા ચકારની પૂર્વે રહેલ પંચમ્યન્ત પદથી પૂર્વસૂત્રગત સજાતીય પંચમ્યન્ત 'अग्नेः'નો અધિકાર ગ્રહણ થશે.

તેમજ, **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે अग्नेःનો અધિકાર ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

मातृ-पितुः स्वसुः २/३/१८

અ.અ.સૂ. : मातृ-पितुः स्वसुः सः समासे षः।

અર્થ : માતૃ અને પિતૃથી પર રહેલાં સ્વસૃનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે.

સ. : **मातृ-पितुः**→माता च पिता च इति मातृपितृ, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **मातृष्वसा**→માસી. मातुः स्वसा इति।
षष्ठ्ययत्ना०૩.૧.૭૬થી સમાસ→मातृ+**स्व**सा
આ સૂત્રથી स्નો ष्→मातृ+**ष्व**सा
પ્રથમા सि વગેરે→मातृष्वसा।

(૨) **पितृष्वसा**→ફઈ. पितुः स्वसा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં मातृ-पितुः સમાસમાં આ દ્વન્દ્વે ૩.૨.૩૯થી માતૃનાં ऋનાં આની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ સૂત્રત્વાત્ આકારનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. યદ્યપિ કેટલાંક વ્યાકરણકારો આ દ્વન્દ્વે ૩.૨.૩૯ સૂત્રથી પ્રાપ્ત આકારનાં અભાવનાં કારણે मातृ, पितृ નામને જ સૂત્રમાં સ્થાની તરીકે માને છે. તેથી તેઓનાં મતે मातृष्वसा જેવા ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસમાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. પણ દ્વન્દ્વ સમાસમાં નહીં પરંતુ ગ્રંથકારશ્રીનાં મતે माता च स्वसा च इति माताष्वसारौ એ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ નિષ્પન્ન પ્રયોગમાં પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૨) અહીં પદની આદિ હોવાની સાથે स्वसृ કૃત સ્કારવાળો ન હોવાથી नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી स्નાં ष्ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

अलुपि वा ૨/૩/૧૯

અ.અ.સૂ. : मातृ-पितुः स्वसुः सः अलुपि समासे वा षः। (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : માતૃ અને પિતૃથી પર સ્વસૃનાં સ્નો અલુપ્ સમાસમાં વિકલ્પે ષ્ થાય છે.

સ. : **अलुपि**→न विद्यते (स्यादीनां) लुप् यस्मिन् स इति अलुप्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **मातुःष्वसा/मातुःस्वसा**→માસી. मातुः स्वसा इति।
षष्ठ्ययत्ना०૩.૧.૭૬થી સમાસ→मातुस्+स्वसा
(स्वसृ-पत्यो०૩.૨.૩૮થી વિભક્તિનો अलुप्)
આ સૂત્રથી વિકલ્પે સ્નો ષ્→मातुस्+ष्वसा
सो रुः ૨.૧.૭૨થી સ્નો રુ→मातुर्+ष्वसा
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી વિસર્ગ→मातुःष्वसा
વિકલ્પે : ષ્ ન થાય ત્યારે, मातुःस्वसा।

(૨) **पितुःष्वसा/पितुःस्वसा**→ફઈ. पितुः स्वसा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રમાં ફક્ત मातृ-पितृ શબ્દ જ નિમિત્ત તરીકે હતા. તેથી જ્યારે मातुःस्वसा એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનાં સંયોગરૂપ मातुः શબ્દનું ગ્રહણ થાય ત્યારે, સ્નાં ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

नि-नद्याः स्नातेः कौशले ૨/૩/૨૦

અ.અ.સૂ. : नि-नद्याः स्नातेः सः समासे षः, कौशले।

અર્થ : નિ અને નદીથી પર રહેલ સ્ના ધાતુનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો કુશળતા જણાતી હોય તો.

સ. : **नि-नद्याः**→निश्च नदी च इति निनदी, तस्या इति।

ઉદા. (૧) **निष्णः पाके**→રસોઈમાં હોંશિયાર.
निस्नातीति (ष्णांक् शौचे-૧૦૬૪)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्
तथा, **निमित्ताभावे०** १/२९ न्यायानुसारे ण्नो न्→ **स्ना** धातु.
उपसर्गादातो०५.१.५६थी ड→नि+स्ना+**अ**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी आनो लोप→नि+स्न
ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→निस्न
आ सूत्रथी स्नो ष्→**निष्न**
र-वृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→**निष्ण**
प्रथमा सि वगेरे→निष्णः।

(२) **निष्णातः पाके**→२सोईमां होंशियार. निस्नाति स्मेति।
गत्यर्थाऽ०५.१.११थी क्त→**स्नात**
गतिक्वन्य०३.१.४२थी समास→नि+स्नात

(३) **नदीष्णः प्रतरणे**→तरवामां होंशियार. नद्यां स्नातीति।
स्था-पा-स्ना०५.१.१४२थी क→स्ना+**अ**
इडेत्पुसि०४.३.९४थी आनो लोप→स्न्+अ
ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→नदी+स्न्+अ

(४) **नदीष्णातः प्रतरणे**→तरवामां होंशियार. नद्यां स्नाति स्मेति। क्त-क्तवतू ५.१.१७४थी क्त→स्ना+त
सप्तमी०३.१.८८थी समास→नदी+स्नात
आ त्रण उदा.मां आ सूत्रथी स्नो ष् वगेरे कार्यो पूर्व प्रमाणे जाणवा.

प्र.उदा. कौशल इति किम् ?

(१) **निस्नातः**→अकुशळ व्यक्ति. निस्नाति स्मेति।

(२) **नदीस्नः** यः स्रोतसा ह्रियते→नदी तरवामां अकुशळ.

(જે નદીનાં પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે.) नद्यां स्नातीति। આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ વગેરે કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કુશળતા ગમ્યમાન હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં કુશળતા જણાતી નથી. માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ષ્ થયા પછી र-षृवर्णान्नो૦૨.૩.૬૩થી ણ્ થાય છે. તેમાં ण-षम૦૨.૧.૬૦માં કરેલાં 'ण-षम्'નાં વિધાન સામર્થ્યથી ણ્નાં કાર્યમાં ષ્ અસત્ મનાતો નથી માટે ણ્ થઈ શકે છે.

(૨) ચન્દ્રગોમી વગેરે કેટલાંક વ્યાકરણકારો નદીથી પર સ્નાત અને તિથી પર સ્તનાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી.

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ૨/૩/૨૧

અ.અ.સૂ. : प्रतेः स्नातस्य सः समासे षः, सूत्रे।

અર્થ : પ્રતિથી પર રહેલાં સ્નાતનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો તેનાથી સૂત્ર વાચ્ય હોય તો.

ઉદા. प्रतिष्णातं सूत्रम्→ધોયેલું ૩/૩ીનનું સૂતર/દોષ રહિત વ્યાકરણ વગેરેનું સૂત્ર.
प्रतिस्नाति स्मेति। (ष्णांक् शौचे-૧૦૬૪)
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. प्रत्ययान्तोपादानमिति किम् ? प्रतिस्नातृ सूत्रम्→શુદ્ધ કરનારું ૩/૩ીનનું સૂતર, વ્યાકરણ વગેરેનું સૂત્ર. प्रतिस्नातीति।

★ અહીં 'स्नातः' એ પ્રમાણે क्त પ્રત્યયાન્ત સ્નાનો નિર્દેશ હોવાથી તેને વિશે જ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે જ્યારે અહીં तृच् પ્રત્યયાન્ત स्ना હોવાથી આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રમાં क्त પ્રત્યયાન્ત સ્નાનું ગ્રહણ હોવાથી અન્ય तृच् વગેરે પ્રત્યયાન્ત ષ્ણાનાં દન્ત્ય સ્નો મૂર્ધન્ય ષ્ થતો નથી. અન્યથા પૂર્વસૂત્રથી સ્નાનો અધિકાર આવતો હોવાથી આ સૂત્રમાં પુનઃ ઉપાદાન વ્યર્થ જાય.

स्नानस्य नाम्नि ૨/૩/૨૨

અ.અ.સૂ. : प्रतेः स्नानस्य सः समासे षः, सूत्रे नाम्नि।

અર્થ : પ્રતિથી પર રહેલાં સ્નાતનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો સૂત્ર વિષયક સંજ્ઞા હોય તો.

ઉદા. **प्रतिष्णानं सूत्रम्**→સૂત્ર વિશેષ. प्रतिस्नातीति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સ્નો ષ્ આ સૂત્રથી કરવો.

वेः स्नः ૨/૩/૨૩

અ.અ.સૂ. : वेः स्नः सः समासे षः, नाम्नि।

અર્થ : વિ થી પર સ્તૃ ધાતુનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો સંજ્ઞા જણાતી હોય તો.

ઉદા. (૧) **विष्टरः वृक्षः**→વૃક્ષ વિશેષ. विस्तृणातीति
(स्तृगश्-आच्छादने-૧૫૨૧)
अच् ૫.૧.૪૯થી अच्→ स्तृ+**अ**
नामिनो०૪.૩.૧થી ગુણ→**स्तर्**+अ

गतिक्वन्य०૩.૧.૪૨થી સમાસ→વિ+સ્તર
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→વિષ્તર
તવર્ગસ્ય૦૧.૩.૬૦થી ત્નો ટ્→વિષ્ટર
પ્રથમા સિ વગેરે→વિષ્ટરઃ।

(૨) **વિષ્ટરં પીઠમ્**→આસન વિશેષ. વિસ્તીર્યતે ઇતિ।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સ્તૃ ધાતુને યુ-વર્ણ૦૫.૩.૨૮થી અલ્ પ્રત્યય કરવો.

अभिनिष्टानः ૨/૩/૨૪

અ.અ.સૂ. : अभिनिष्टानः समासे (निपात्यते), नाम्नि।

અર્થ : અભિ+નિ[૧]+સ્તન્નો કરાએલ સ્નાં ષ્વાળો **અભિનિષ્ટાનઃ** પ્રયોગ સમાસમાં નિપાતન કરાય છે. જો સંજ્ઞા જણાતી હોય તો.

ઉદા. अभिनिष्टानो वर्णः→વર્ણ વિશેષ (વિસર્ગ)ની સંજ્ઞા.
અભિનિસ્તન્યતે ઇતિ। (સ્તન શબ્દે-૩૨૩)
ભાવા-ઽકર્ત્રોઃ ૫.૩.૧૮થી ઘઞ્→સ્તન્+**અ**
જ્ઞિતિ ૪.૩.૫૦થી વૃદ્ધિ→**સ્તા**ન
ગતિક્વન્ય૦૩.૧.૪૨થી સમાસ→અભિ+નિ+સ્તાન
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→અભિનિષ્તાન
તવર્ગસ્ય૦૧.૩.૬૦થી ત્નો ટ્→અભિનિષ્ટાન
પ્રથમા સિ વગેરે→અભિનિષ્ટાનઃ।

---

૧. અહીં બૃ.વૃ.માં '**अभिनिस् इत्येतस्मात् परः**' એ પ્રમાણે પાઠ છે. ત્યાં નિસ્ ઉપસર્ગનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી ત્યાં **व्यत्यये लुग् वा** ૧.૩.૫૬ સૂત્ર દ્વારા સ્નો લોપ જાણવો.

વિશેષતા :

(૧) **અભિનિષ્ટાનઃ** પ્રયોગમાં નિસ્નાં ઉપલક્ષણથી નિર્નું પણ ગ્રહણ થાય છે.

(૨) કેટલાંક વ્યાકરણકારો **અભિનિષ્ટાનો વર્ણઃ** એ પ્રમાણે વર્ણ માત્રની પણ સંજ્ઞા કરે છે.

(૩) અહીં સ્ પદની આદિમાં હોવાની સાથે સ્તન્ ધાતુ કૃત સ્કારવાળો ન હોવાથી **નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫**થી સ્નાં ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

गवि-युधेः स्थिरस्य ૨/૩/૨૫

અ.અ.સૂ. : गवि-युधेः स्थिरस्य सः समासे षः, नाम्नि।

અર્થ : गवि અને युधिથી પર રહેલાં स्थिरનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો સંજ્ઞા જણાતી હોય તો.

સ. : गवि-युधेः→गविश्च युधिश्च इति गवियुधि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **गविष्ठिरः**→નામ વિશેષ. गवि स्थिर इति।
नाम्नि ૩.૧.૯૪થી સમાસ→गवि+स्थिर
(આ સૂત્રમાં 'गवि' એ પ્રમાણે વિધાન સામર્થ્યથી ङि વિભક્તિનો अलुप्)
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→गवि+**ष्थिर**
तवर्गस्य૦૧.૩.૬૦થી થ્નો ઠ્→**गविष्ठिर**
प्रथमा सि વગેરે→गविष्ठिरः।

(૨) **युधिष्ठिरः**→નામ વિશેષ. (પાંડવોનાં મોટા ભાઈ) युधि स्थिर इति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ વિભક્તિનો અલુપ્ અદ્-વ્યઞ્જનાત્૦૩.૨.૧૮ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં સપ્તમ્યન્ત ગવિ-યુધિનો નિર્દેશ હોવાથી અદ્વ્યઞ્જનાત્૦૩.૨.૧૮થી ગવિ-યુધિમાં થતાં સપ્તમ્યન્ત અલુપ્ સમાસમાં જ સ્થિરનાં સ્નો ષ્ થાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, ગવિ અને યુધિ શબ્દનો સ્થિર શબ્દની સાથે નામ્નિ ૩.૧.૯૪ સૂત્રથી નિત્ય સમાસ થાય છે. તેથી સૂત્રમાં અલુપ્નું ગ્રહણ ન કર્યું હોવા છતાં પણ યુધિ સ્થિર એ પ્રમાણે માત્ર વાક્યમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

एत्यकः ૨/૩/૨૬

અ.અ.સૂ. : अकः नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सः एति समासे षः, नाम्नि (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : ક્ સિવાયનાં નામી, અન્તસ્થા અને ક્ વર્ગથી પર રહેલ સ્નો એ પર છતાં સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો સંજ્ઞા જણાતી હોય તો.

સ. : अकः→न क् इति अक्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **हरिषेणः**→રાજા વિશેષ. हरिः सेनायामस्येति।
उष्ट्रमुखा૦૩.૧.૨૩થી સમાસ→हरि+सेना
गोश्चान्ते૦૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ→**हरिसेन**
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→**हरिषेन**

र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→हरिषेण
प्रथमा सि वगेरे→हरिषेणः।

(२) **श्रीषेणः**→राजा विशेष. श्रीः सेनायामस्येति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

प्र.उदा. अक इति किम् ? विश्वक्सेनः→कृष्ण. विषूची सेना अस्येति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी. परंतु एकार्थं० ३.१.२२थी समास करवो.

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति क् सिवायनां नामी वगेरेथी पर रहेल स्मां थाय छे. ज्यारे अहीं क्थी पर स् छे. माटे आ सूत्रथी स्नो ष् थयो नहीं.

भादितो वा २/३/२७

अ.अ.सू. : भात् इतः सः एति समासे षः वा, नाम्नि।

अर्थ : नक्षत्रवाची इकारान्त शब्दथी पर रहेलां स्नो ए पर छतां समासमां ष् विकल्पे थाय छे. जो संज्ञा जणाती होय तो.

उदा. रोहिणिषेणः/रोहिणिसेनः→नाम विशेष.
रोहिण्यः इव सेना यस्य स इति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→रोहिणी+सेना
गोश्चान्ते०२.४.९६थी आ ह्रस्व→रोहिणी+**सेन**
ङ्यापो बहुलं०२.४.९९थी ई ह्रस्व→रोहि**णि**+सेन
आ सूत्रथी विकल्पे स्नो ष्→रोहिणि**षेन**
र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→रोहिणिषेणः।
विकल्पे : स्नो ष् न थाय त्यारे, रोहिणि**सेन**ः।

પ્ર.ઉદા. **इत इति किम् ? पुनर्वसुषेणः**→નામ વિશેષ.
પુનર્વસુ: સેનાયાં યસ્ય સ ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઇકારાન્ત જ નક્ષત્રવાચી નામથી પર થાય છે. જ્યારે અહીં ઇકારાન્ત નક્ષત્રવાચી નામ નથી માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે સ્નો ષ્ થયો નહીં.

वि-कु-शमि-परेः स्थलस्य २/३/२८

અ.અ.સૂ. : **वि-कु-शमि-परेः (इतः)स्थलस्य सः समासे षः।**

અર્થ : વિ, કુ, શમિ અને પરિથી પર રહેલ સ્થલનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે.

સ. : **वि-कु-शमि-परेः**→विश्च कुश्च शमिश्च परिश्च इति विकुशमिपरिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **विष्ठलम्**→સ્થળનો અભાવ. विगतं स्थलमिति।
પક્ષીની જગ્યા. वीनां स्थलमिति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭/षष्ठ्ययत्ना०૩.૧.૭૬થી સમાસ→
वि+स्थल
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→विष्थल
तवर्गस्य०૧.૩.૬૦થી થ્નો ઠ્→विष्ठल
प्रथमा सि वगेरे→**विष्ठलम्**।

(૨) **कुष्ठलम्**→ખરાબ સ્થળ. कुत्सितं स्थलमिति।
પૃથ્વીનું સ્થળ. कोः स्थलमिति।
गतिक्व०૩.૧.૪૨/षष्ठ्य०૩.૧.૭૬થી સમાસ→कु+स्थल

(૩) **शमिष्ठलम्**→શમી વૃક્ષનું સ્થળ. શમીનાં સ્થલમિતિ।
ષષ્ઠ્યયત્લા૦૩.૧.૭૬થી સમાસ→શમી+સ્થલ
ડ્યાપો૦૨.૪.૯૯થી હ્રસ્વ→**शमि**+સ્થલ

(૪) **परिष्ठलम्**→ચારે બાજુનું સ્થળ. પરિગતં સ્થલમિતિ।
પ્રાત્યવ-પરિ૦૩.૧.૪૭થી સમાસ→પરિ+સ્થલ
આ ત્રણ ઉદા.માં આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં વિ-કુ શબ્દમાં વિશેષ કશું જ કથન નથી. તેથી અવ્યય અને અનવ્યય એવા બંને વિ-કુનું ગ્રહણ કરવું.

(૨) અહીં ઉદા.ગત વિષ્ઠલમ્ વગેરેનાં અર્થમાં સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ નથી માટે 'नाम्नि'નો અધિકાર અટકી ગયેલો જાણવો.

(૩) સૂત્રમાં હ્રસ્વ એવા शमिનું ગ્રહણ છે. તેથી દીર્ઘ શમીથી પર સ્નો ષ્ થતો નથી. તેથી शमीस्थलम् આવો પ્રયોગ થાય છે. કેટલાંક વ્યાકરણકારો દીર્ઘ શમીથી પર પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેમનાં મતે शमीष्ठलम् પ્રયોગ થાય છે.

कपेर्गोत्रे ૨/૩/૨૯

અ.અ.સૂ. : कपेः(इतः) स्थलस्य सः समासे षः, गोत्रे।

અર્થ : કપિથી પર રહેલ સ્થલનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે. જો ગોત્ર વાચ્ય હોય તો.

ઉદા. कपिष्ठलः ऋषिः→કપિષ્ઠલ ગોત્રનાં પ્રવર્ત્તક ઋષિ.
कपिभिरावृत्तं स्थलमस्येति।
ઉષ્ટ્રમુખા૦૩.૧.૨૩થી સમાસ→કપિ+સ્થલ

આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→कपिष्थल
तवर्गस्य०१.३.६०थी थ्नो ठ्→कपिष्ठल
प्रथमा सि वगेरे→कपिष्ठलः।

विशेषता :

અહીં પૂર્વાચાર્ય દ્વારા બતાવેલ કાશ્યપ વગેરે ગોત્રનું ગ્રહણ ન કરવું. પણ લોકમાં પ્રવર્ત્તેલાં ભારદ્વાજ વગેરે ગોત્રનાં આદ્યપુરૂષ કે જેનાથી તે-તે ગોત્રનું પ્રવર્ત્તન થયું છે. અને જેમનાં નામથી તેમનાં પુત્ર વગેરેનો વ્યપદેશ કરાય છે. તેમનું ગોત્ર પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવું.

गो-ऽम्बा-ऽऽम्ब-सव्या-ऽप-द्वि-त्रि-भूम्यग्नि-शेकु-शङ्कु-क्वङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-बर्हिः-परमे-दिवेःस्थस्य २/३/३०

अ.अ.सू. : गो-ऽम्बा-ऽऽम्बा-सव्या-ऽप-द्वि-त्रि-भूम्यग्नि-शेकु-शङ्कु-क्वङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-बर्हिः-परमे-दिवेः स्थस्य सः समासे षः, (शिङ्नान्तरेऽपि)।

अर्थ : गो, अम्बा, आम्ब, सव्य, अप, द्वि, त्रि, भूमि, अग्नि, शेकु, शङ्कु, कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, बर्हिस्, परमे અને दिवेथी પર રહેલાં स्थनાં स्नो समासमां ष् थाय छे.

स. : गोम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुक्वङ्गुमञ्जिपुञ्जि-बर्हिःपरमेदिवेः→गोश्च अम्बा च आम्बश्च सव्यश्च अपश्च द्विश्च त्रिश्च भूमिश्च अग्निश्च शेकुश्च शङ्कुश्च कुश्च अङ्गुश्च मञ्जिश्च पुञ्जिश्च बर्हिश्च परमे च दिविश्च इति गोम्बाम्बसव्यापद्वित्रि-भूम्यग्निशेकुशङ्कुक्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपरमेदिविः, तस्मादिति।

ઉદા. (ष्ठां गतिनिवृत्तौ-५) षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स् तथा, **निमित्ताभावे०** १/२९थी ठ्नो थ्→**स्था** धातु.

(१) **गोष्ठम्**→गायनो वाडो. गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्निति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→गो+स्थ
(स्थादिभ्यः०५.१.८२थी क लागीने स्थ बनेल छे.)
आ सूत्रथी स्नो ष्→गो+**ष्थ**
तवर्गस्य०१.३.६०थी थ्नो ठ्→गोष्ठ
प्रथमा सि वगेरे→**गोष्ठम्**।

(२) **अम्बष्ठः**→माताનो धर्म. अम्बायां तिष्ठतीति।
स्था-पा-स्ना०५.१.१४२थी क→स्था+**अ**
इडेत्पुसि०४.३.९४थी आनो लोप→स्थ्+अ
ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→अम्ब+**स्थ**
गोश्चान्ते०३.४.९६थी ह्रस्व→अम्ब+**स्थ**

(३) **आम्बष्ठः**→અપલાપ કરનાર. आम्बे तिष्ठतीति।

(४) **सव्यष्ठः**→જમણી બાજુ રહેનાર. सव्ये तिष्ठतीति।
આ ઉદા.ની साधनिका ઉપર પ્રમાણે **अम्बष्ठः** પ્રમાણે જાણવી.

(५) **अपष्ठः**→ખરાબ રીતે રહેનાર. अपतिष्ठतीति।
उपसर्गादातो०५.१.५६थी ड→अप+स्था+**अ**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी आनो लोप→अपस्थ
આ ઉદા.માં ष्नो स् વગેરે કાર્યો પૂર્વે પ્રમાણે કરવા.

(६) **द्विष्ठः**→બેમાં રહેનાર. द्वयोः तिष्ठतीति।

(७) **त्रिष्ठः**→ત્રણમાં રહેનાર त्रिषु तिष्ठतीति।

(८) **भूमिष्ठः**→ભૂમિમાં રહેનાર. भूमौ तिष्ठतीति।

(९) **अग्निष्ठः**→અગ્નિમાં રહેનાર. अग्नौ तिष्ठतीति।

(૧૦) **शेकुष्ठः**→પક્ષી આકારનાં ધ્વજમાં રહેનાર. शेकौ तिष्ठतीति।

(૧૧) **शङ्कुष्ठः**→આયુધ વિશેષમાં રહેનાર. शङ्कौ तिष्ठतीति।

(૧૨) **कुष्ठः**→ભૂમિમાં રહેનાર. कौ तिष्ठतीति।

(૧૩) **अङ्गुष्ठः**→અંગુઠો. अङ्गौ तिष्ठतीति।

(૧૪) **मञ्जिष्ठः**→મજીઠમાં રહેનાર. (લાલવર્ણ) मञ्जौ तिष्ठतीति।

(૧૫) **पुञ्जिष्ठः**→સમુદાયમાં રહેનાર. पुञ्जौ तिष्ठतीति।

(૧૬) **बर्हिष्ठः**→પીંછી. बर्हिषि तिष्ठतीति।

(૧૭) **परमेष्ठः**→પરમપદમાં રહેનાર. परमे तिष्ठतीति।

(૧૮) **दिविष्ठः**→સ્વર્ગમાં રહેનાર. दिवि तिष्ठतीति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા **अम्बष्ठः** પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, स्थ ઉત્તરપદ પર છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં नेन्-सिद्ध०૩.૨.૨૯ સૂત્ર દ્વારા અલુપ્ સમાસનો નિષેધ કરાય છે. પરંતુ અહીં ઉદા.ગત **परमेष्ठः**, **दिविष्ठः** વગેરે પ્રયોગ નિપાતન જાણવા. ઉદ્યોતકર વગેરે કેટલાંક વ્યાકરણકારો **शब्देष्ठः** પ્રયોગ પણ સ્વીકારે છે.

(૨) અહીં પણ शमिष्ठलम्ની જેમ વિધાનસામર્થ્યથી જ માત્ર હ્રસ્વ સ્વરાન્ત अम्ब શબ્દથી જ દન્ત્ય સ્નો મૂર્ધન્ય ષ્ થવાનો હતો. પણ अम्बा શબ્દથી નહીં. તે માટે સૂત્રમાં अम्बा પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી, अम्बा અને अम्ब બન્ને પદથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ થશે.

(૩) अम्बा વગેરે સૂત્રગત પદો अनाम्यन्त હોવાનાં કારણે તથા, તે સિવાયનાં અન્ય પદની આદિમાં હોવાથી नाम्यन्तस्था० ૨.૩.૧૫થી પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રમાં તેમનો નિર્દેશ છે.

निर्दुस्सोः सेध-सन्धि-साम्नाम् २/३/३१

અ.અ.સૂ. : **निर्दुस्सोः सेध-सन्धि-साम्नां सः समासे षः, (शिड्नान्तरेऽपि)।**

અર્થ : નિર્, દુસ્ અને સુ ઉપસર્ગથી પર રહેલ સેધ, સન્ધિ અને સામન્નાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થાય છે.

સ. : (૧) **निर्दुस्सोः**→निश्च दुश्च सुश्च इति निर्दुस्सुः, तस्मादिति।
(૨) **सेध-सन्धि-साम्नाम्**→सेधश्च सन्धिश्च साम च इति सेधसन्धिसामानि, तेषामिति।

ઉદા. (૧) **निःषेधः**→स्खलित गति. निर्गतः सेध इति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી સમાસ→निर्+सेध
આ સૂત્રથી સેધનાં સ્નો ષ્→निर्+**षे**ध
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી ર્નો વિસર્ગ→नि**ः**षेध
प्रथमा सि વગેરે→नि**ः**षेधः।

(૨) **दुःषेधः**→ખરાબ ગતિ. दुष्टः सेध इति।
दुर्निन्दा०૩.૧.૪૩થી સમાસ→दुस्+सेध
सो रुः ૨.૧.૭૨થી સ્નો રુ→दु**र्**+सेध

(૩) **सुषेधः**→સારી ગતિ. शोभनः सेध इति।
सुः पूजायाम् ૩.૧.૪૪થી સમાસ→सु+सेध
આ બંને ઉદા.માં આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

(૪) **निःषन्धिः**→સંધિ રહિત. निर्नष्टः सन्धिरिति।

(૫) **दुःषन्धिः**→ખરાબ સંધિ. दुष्टः सन्धिरिति।

(૬) **सुषन्धिः**→સારી સંધિ. शोभनः सन्धिरिति।

(૭) **निःषाम**→સામવેદમાંથી નીકળેલ. निर्गतं साम इति।

(૮) **दुःषाम**→અરુચિકર સામવચનો. दुष्टं साम इति।

(૯) **सुषाम**→સામવેદનાં સુંદર પાઠ. सुष्ठु साम इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ અહીં 'निर्दुस्सोः' એ પ્રમાણે અને 'सेधसन्धिसाम्नाम्' એ પ્રમાણે પદથી દર્શાવતાં નિમિત્ત અને સ્થાનીની સંખ્યા સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે વચનભેદ કરવા દ્વારા અનુક્રમની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરેલ છે.

(૨) निष्षेधः વગેરે ઉદા.માં निर्+सेध આવી અવસ્થામાં निर्નાં र्નો श-ष-से०૧.૩.૬થી स् થયે છતે આ સૂત્રથી सामનાં स्નો ष् થયા પછી सस्य शषौ ૧.૩.૬૧ સૂત્રથી પૂર્વ स्નો ष् થતાં निष्षाम પ્રયોગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) (a) निःषेधः વગેરે સ્થાને निर्गतः सेधः એ પ્રમાણે निर् વગેરે ઉપસર્ગનો અન્વય गम् ધાતુ સાથે છે પણ सिध् ધાતુ સાથે નહીં તથા सुषेधः વગેરે સ્થાને પૂજાર્થક सुને ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થતી હોવાથી स्था-सेनि०૨.૩.૪૦થી ષત્વની પ્રાપ્તિ ન હતી.

(b) તેમજ, જો ગત્યર્થક सिध् ધાતુ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો गतौ सेधः ૨.૩.૬૧થી નિષેધ હોવાથી ષત્વની પ્રાપ્તિ ન હતી તે બંને સ્થાને પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

प्रष्ठोऽग्रगे २/३/३२

અ.અ.સૂ. : प्रष्ठः अग्रगे (निपात्यते)।

અર્થ : પ્રથી પર રહેલ સ્થાનાં સ્નો સમાસમાં ષ્ થઈ પ્રષ્ઠ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. જો આગળ જનાર એવો અર્થ જણાતો હોય તો.

ઉદા. **प्रष्ठोऽग्रगः**→આગળ જનાર. प्रतिष्ठते इति।
उपसर्गादातो०५.१.५६થી ड→स्था+**अ**
डित्यन्त्य०२.१.११४થી આનો લોપ→स्थ्+अ
ङस्युक्तं०३.१.४९થી સમાસ→प्र+स्थ
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→प्र+**ष्थ**
तवर्गस्य०१.३.६०થી થ્નો ठ्→**प्रष्ठ**
प्रथमा सि વગેરે→**प्रष्ठः**।

भीरुष्ठानादयः २/३/३३

અ.અ.સૂ. : समासे भीरुष्ठानादयः (निपात्यन्ते)।

અર્થ : ભીરુષ્ઠાન વગેરે કરાએલાં ષ્વાળાં સમાસમાં નિપાતન પામે છે.

સ. : भीरुष्ठानादयः→भीरुष्ठानमादिर्येषां ते इति।

ઉદા. (૧) **भीरुष्ठानम्**→બીકણનું સ્થાન. भीरुनां स्थानमिति
कृति ३.१.७७થી સમાસ→भीरु+स्थान
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ નિપાતન→भीरु+**ष्थान**
तवर्गस्य०१.३.६०થી થ્નો ठ्→भीरु+**ष्ठान**
प्रथमा सि વગેરે→**भीरुष्ठानम्**।

(૨) **अङ्गुलिषङ्गः**→આંગળીઓનાં સંબંધવાળો.
अङ्गुलीनां सङ्गो यस्य स इति।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→अङ्गुलि+सङ्ग
આ સૂત્રથી स्नो ष् निपातन→अङ्गुलि+**षङ्ग**
પ્રથમા સિ વગેરે→अङ्गुलिषङ्गः।

વિશેષતા :

भीरुष्ठानादि ગણ:-भीरुष्ठान, अङ्गुलिषङ्ग, सेव्यष्ठ, परमेष्ठिन्, सुष्ठु, दुष्ठु, अपष्ठु, वनिष्ठु, गौरिषक्थ, प्रतिष्णिका, नौषेचिका, दुन्दुभिषेवण સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી આ સિવાયનાં અન્ય પ્રયોગો જેમકે નૌષેચન, दुन्दुभिषेचन વગેરેનો આ ગણમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

ह्रस्वान्नाम्नस्ति ૨/૩/૩૪

અ.અ.સૂ. : नाम्नः ति ह्रस्वात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सः षः।

અર્થ : નામથી કહેવાયેલાં त्कारादि પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ નામી સ્વરથી પર રહેલાં स्नो ष् થાય છે.

ઉદા. (૧) **सर्पिष्टा**→ઘીપણું. सर्पिषां भाव इति।
भावे त्व-तल् ૭.૧.૫૫થી तल्→सर्पिस्+**त**
આ સૂત્રથી स्नो ष्→सर्पि**ष्**+त
तवर्गस्य०૧.૩.૬૦થી त्नो ट्→सर्पि**ष्ट**
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→सर्पिष्ट+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→सर्पि**ष्टा**
પ્રથમા સિ વગેરે→सर्पिष्टा।

(૨) **वपुष्टमम्**→ઉત્તમ શરીર. प्रकृष्टं वपुरिति।
प्रकृष्टे तमप् ૭.૩.૫થી तमप्→वपुस्+**तम**

આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→वपुष्+तम
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→वपुष्टम
प्रथमा सि वगेरे→वपुष्टमम्।

प्र.ઉદા. नामिन इत्येव→तेजस्ता→તેજપણું. તેજસો ભાવ इति।
भावे त्व-तल् ७.१.५५थी तल्→तेजस्+**त**
आत् २.४.१८थी आप्→तेजस्त+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**तेजस्ता**
प्रथमा सि वगेरे→तेजस्ता।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નામીથી જ પર રહેલ સ્ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં અથી પર સ્ છે માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ तल् , त्व, तस्, त्य, तय, तरप् અને तमप् પ્રત્યયનાં વિષયમાં થાય છે.

(૨) હ્રસ્વ સંજ્ઞા માત્ર સ્વરોમાં જ સંભવતી હોવાથી **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે સૂત્રગત હ્રસ્વાત્ પદનો અન્વય નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્માં રહેલાં માત્ર 'નામી'ની સાથે જ થશે. પણ અન્તસ્થા અને क्वर्ग સાથે નહીં.

(૩) અહીં સ્કાર પદની મધ્યમાં ન હોવાથી (અંતે હોવાથી) नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नां ष्नी પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

જિ. : આ સૂત્રમાં હ્રસ્વ નામથી પર રહેલાં સ્નો ષ્ થાય તેવું કહ્યું છે. તો सर्पिऽष्टरम्, सर्पिऽष्टवम् વગેરે પ્રયોગમાં પ્લુત સ્વરથી પર ષ્ કેવી રીતે થશે ?

સમા. : અહીં दूरादामन्त्र्ये ૭.૪.૯૯થી आमन्त्र्य વિષયમાં પ્લુત થાય છે. તે પ્રત્યયાશ્રિત હોવાથી બહિરંગ કાર્ય છે. અને षत्व પ્રકૃતિ આશ્રિત હોવાથી અંતરંગ કાર્ય છે. તેથી, **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** ૧/૨૦ ન્યાયાનુસારે ष् કરવા માટે પ્લુત સ્વરૂપ બહિરંગ કાર્ય અસિદ્ધ મનાય છે. માટે હ્રસ્વ માનીને ष् થાય છે.

निसस्तपेऽनासेवायाम् ૨/૩/૩૫

અ.અ.સૂ. : निसः सः ति तपे षः, अनासेवायाम्।

અર્થ : નિસ્નાં સ્નો ત્કારાદિ તપ્ ધાતુ પર છતાં ष् થાય છે. જો અનાસેવા અર્થાત્ વારંવાર ક્રિયાનો અભાવ જણાતો હોય તો.

ઉદા. निष्टपति स्वर्णम् सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः→સોનાને એકવાર અગ્નિને અડાડે છે. (तपं सन्तापे-૩૩૩)
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→निस्+तप्+**ति**
कर्त्तर्यनद्०૩.૪.૭૧થી शव्→निस्+तप्+**अ**+ति
આ સૂત્રથી સ્નો ष्→नि**ष्**+तपति
तवर्गस्य०૧.૩.૬૦થી त्નો द्→नि**ष्ट**पति।

પ્ર.ઉદા. तीत्येव→निरतपत्→એકવાર અગ્નિમાં તપાવ્યું.
ह्यस्तनी०૩.૩.૯થી दिव्→निस्+तप्+**द्**
कर्त्तर्यनद्०૩.૪.૭૧થી शव्→निस्+तप्+**अ**+द्
अड् धातो०૪.૪.૨૯થી अट् आगम→निस्+**अ**तपद्
सो रुः ૨.૧.૭૨થી સ્નો रु→नि**र्**+अतपद्
विरामे वा ૧.૩.૫૧થી દ્નો त्→निरतपत्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ त्कारादि तप् धातु પર છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં अट् આગમ ધાતુની પૂર્વે થતો હોવાથી ધાતુનાં અંગ સ્વરૂપે મનાય છે માટે અહીં त्कारादि तप् धातु ન રહેતાં આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં 'तपेन' એ પ્રમાણે अકારાન્ત तप् ધાતુનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે भ्वादि ગણ સંબંધી शव् પ્રત્યયાન્ત तप् ધાતુને ગ્રહણ કરવા માટે છે. અને दिवादि સંબંધી तप् ધાતુનો નિષેધ કરવા તથા,

तिवाशवानुबन्धेन, निर्दिष्टं यद्गणेन च।

एकस्वरनिमित्तं च, पञ्चैतानि न यङ्लुपि ૧/૧૮ ન્યાયાનુસારે यङ्लुબન્તમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિનું વર્જન કરવા માટે છે. તેથી निस्तातप्ति વગેરે પ્રયોગોની यङ्लुબન્તમાં પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) અહીં निस्नो स् પદની મધ્યમાં ન હોવાથી સાથે કૃત સ્વાળો નથી માટે नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી स्नां ष्नी પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

घस्-वसः ૨/૩/૩૬

અ.અ.સૂ. : नाम्यन्तस्थाकवर्गात् घस्-वसः सः षः,(शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં घस् અને वस् સંબંધી स्नो ष् થાય છે.

ઉદા. (૧) **जक्षुः**→તેઓએ ખાધું. (घस्लृं अदने-૫૪૪)
परोक्षा०૩.૩.૧૨થી उस्→घस्+**उस्**
द्विर्धातुः०૪.૧.૧થી દ્વિત્વ→**घस्**घस्+उस्

व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी स्नो लोप→घघस्+उस्
द्वितीय-तुर्ययोः०४.१.४२थी घ्नो ग्→**ग**घस्+उस्
गहोर्जः ४.१.४०थी ग्नो ज्→**ज**घस्+उस्
गम-हन-जन०४.२.४४थी अनो लोप→ज**घ्**स+उस्
अघोषे प्रथमो०१.३.५०थी घ्नो क्→ज**क्**स्+उस्
आ सूत्रथी स्नो ष्→ज**क्षु**स्
सो रुः २.१.७२थी रु→जक्षु**र्**
रः पदान्ते०१.३.५३थी रुनो विसर्ग→जक्षुः।

(२) **उषितः**→२हेलो. वसति स्मेति (वसं निवासे-९९९)
श्लिष-शीङ्०५.१.९थी क्त→वस्+**त**
क्षुध-वस०४.४.४३थी इट्→वस्+**इ**+त
यजादि वचेः०४.१.७९थी य्वृत्→**उ**सि+त
आ सूत्रथी स्नो ष्→**उषित**
प्रथमा सि वगेरे→उषितः।

विशेषता :

(१) अहीं ध्यानमां लेवुं के, अदादि गणनां अद् धातुनां घस्नो स् कृत होवाथी नाम्यन्तस्था०२.३.१५ द्वारा ज ष्नी प्राप्ति हती. तेथी आ सूत्रमां भ्वादि संबंधी घस् धातुनुं ज ग्रहण करवुं तथा, **अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव** २/३ न्यायानुसारे वस् धातु पण अदादि संबंधी ग्रहण न करतां भ्वादि संबंधी ज लेवो.

(२) अहीं स् पदनी मध्यमां न होवानी साथे कृत पण नथी माटे नाम्यन्त०२.३.१५थी स्नां ष्नी प्राप्ति न हती तेनी प्राप्ति माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

णि-स्तोरेवऽस्वद-स्विद-सहः षणि २/३/३७

अ.अ.सू. : अस्वद-स्विद-सहः णि-स्तोः एव नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सः षणि षः।

अर्थ : स्वद्, स्विद् अने सह् सिवायनां ण्यन्त धातुओ तेमज स्तु धातु संबंधी नामी, अंतस्था अने क् वर्गथी पर रहेल स्नो षत्वभूत सन् पर छतां ष् थाय छे.

स. : (१) **णि-स्तोः**→णिश्च स्तुश्च इति णिस्तुः, तस्येति।

(२) **अस्वदस्विदसहः**→स्वदश्च स्विदश्च सह् चेति स्वदस्विदसह्, न स्वदस्विदसहिति अस्वदस्विदसह्, तस्येति।

उदा. (१) **सिषेवयिषति**→ते सेवा कराववाने ईच्छे छे.

सेवयितुमिच्छतीति (षेवृङ् सेवने-८१८)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सेव्** धातु.

हवे, सेव्यन्तं प्रयुङ्क्ते अर्थमां,

प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→सेव+**इ**

हवे, सेवयितुमिच्छति अर्थमां,

तुमर्हादि०३.४.२१थी सन्→सेवि+**स**

सन्यङ०४.१.३थी द्वित्व→**से**सेवि+स

ह्रस्वः ४.१.३९थी ह्रस्व→**सि**सेवि+स

स्ताद्यशितो०४.४.३२थी इट्→सिसेवि+**इ**+स

नामिनो०४.३.१थी गुण→सिसे**वे**+इ+स

एदैतोऽ०१.२.२३थी अय्→सिसे**वयि**स

नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी सन्नां स्नो ष्→सिसेवयि**ष**

आ सूत्रथी धातुनां स्नो ष्→सि**षे**वयिष

वर्त्तमाना०३.३.९थी तिव्→सिषेवयिष+**ति**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→सिषेवयिष+**अ**+ति
लुगस्यादे०२.१.११३थी अनो लोप→सिषेवयिषति।

(२) **तुष्टूषति**→તે સ્તુતિ કરવાને ઈચ્છે છે.
स्तोतुमिच्छतीति (ष्टुंग्क् स्तुतौ-११२४)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स् तथा,
निमित्ताभावे०१/२९ ન્યાયાનુસારે, ट्नो त्→**स्तु** ધાતુ
तुमर्हादि०३.४.२१थी सन्→स्तु+**स**
सन्-यङ०४.१.३थी द्वित्व→**स्तुस्तु**+स
अघोषे शिटः ४.१.४५थी स्नो लोप→तुस्तु+स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→तुस्तुष
આ સૂત્રથી स्तु ધાતુનાં स्नो ष्→तुष्तुष
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→तुष्टुष
स्वर-हन-गमो०४.१.१०४थी દીર્ઘ→तुष्टूष
तिव् વગેરે→तुष्टूषति।

પ્ર.ઉદા. स्वदादिवर्जनं किम् ?

(१) **सिस्वादयिषति**→તે ખવરાવવાને ઈચ્છે છે.
स्वादयितुमिच्छतीति (ष्वदि आस्वादने-७२९)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**स्वद्** ધાતુ.
स्वदमानं प्रयुङ्क्ते અર્થમાં,
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→स्वद्+**इ**
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→**स्वा**दि
આ ઉદા.માં तुमर्हा०३.४.२१थी सन् વગેરે પ્રત્યયો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા. પરંતુ દ્વિત્વ થયેલ સનાં अनो सन्यस्य ४.१.५९थी इ કરવો.

(૨) **सिस्वेदयिषति**→પરસેવાવાળું કરવાને ઈચ્છે છે.
स्वेदयितुमिच्छतीति (ष्विदांच् गात्रक्षरणे-११७८)
આ ઉદા.ની સાધનિકા सिषेवयिषति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ स्विद्+णिग् અવસ્થામાં लघोरुपान्त्य०४.३.४થી ગુણ કરી स्वेदि અંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) **सिसाहयिषति**→તે સહન કરાવવાને ઈચ્છે છે.
साहयितुमिच्छतीति (षहि मर्षणे-९९०)
આ ઉદા.ની સાધનિકા सिस्वादयिषति પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં स्वद् વગેરે ત્રણ ધાતુનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી स्वद् વગેરે ધાતુનાં स्नो ष् થયો નથી.

★ **एवेति किम् ? सुसूषति**→જન્મ આપવાને ઈચ્છે છે.
सोतुमिच्छतीति (षुंगृट् अभिषवे-१२८६)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८થી ष्नो स्→**सु**
तुमर्हादि०३.४.२१થી सन्→सु+**स**
सन्यङ०४.१.३થી द्वित्व→**सु**सु+स
स्वर-हन०४.१.१०४થી દીર્ઘ→सु**सू**स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५થી सन्નાં स्नो ष्→सुसू**ष**
तिव् વગેરે→सुसूष**ति**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ण्यन्त બધા તેમજ अण्यन्त માત્ર स्तु ધાતુને વિશે જ થાય છે. જ્યારે અહીં अण्यन्त सु ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

★ **षणीति किम् ?**

(૧) **सिषेव**→તેણે સીવ્યું. (षिवूच् उतौ-११६४)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८થી ष्नो स्→**सिव्** ધાતુ.
परोक्षा०३.३.१२થી णव्→सिव्+**अ**

द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→**सिव्**सिव्+अ
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी व्नो लोप→सिसिव्+अ
लघोरुपा०४.३.४थी गुण→सि**से**व
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→सि**षे**व।

(२) **सुषुप्सति**→તે સુવાને ઈચ્છે છે.
स्वपितुमिच्छतीति (ञ्विपंक् शये-१०८८)
षःसोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**स्वप्** ધાતુ
तुमर्हादि०३.४.२१थी सन्→स्वप्+**स**
स्वपेर्यङ०४.१.८०थी य्वृत्→**सु**प्+स
सन्यङ०४.१.३थी द्वित्व→**सु**सुप्+स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी सुप्नां स्नो ष्→सु**षु**प्स
तिव् वगेरे→सुषुप्सति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ષત્વભૂત સન્ ૫૨ છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં ઉદા. (૧)માં સન્ પ્રત્યય જ નથી. અને ઉદા. (૨)માં પ્નું વ્યવધાન હોવાથી સન્નાં સ્નો ષ્ થયો નથી માટે આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્નો ષ્ થયો નહીં. (પરંતુ નામીથી ૫૨ હોવાથી ષ્ થયેલ છે.)

વિશેષતા :

(૧) સ્તુ ધાતુનાં સાહચર્યથી **साहचर्यात् सदृशस्यैव** ૨/૬ ન્યાયાનુસારે અથવા સ્વદાદિનાં વર્જનમાં પર્યુદાસ નઞ્ હોવાથી આ સૂત્રનાં વિષય તરીકે ધાતુપાઠમાં નિર્દિષ્ટ ષોપદેશવાળાં જ ણ્યન્ત ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું.

(૨) અહીં પુનરેકેષામ્ ૪.૧.૧૦ સૂત્ર દ્વારા કેટલાંક વ્યાકરણકારોનાં મતે દ્વિત્વ થયા પછી દ્વિત્વ થાય છે. ત્યારે તેમના મતે सुसोषुपिषते એ પ્રમાણે સન્ ૫૨ છતાં સુથી ૫૨ પણ સ્નો ષ્ થતો નથી.

જિ. : જો સૂત્રનાં વિષય તરીકે ષોપદેશવાળાં ધાતુ જ ગ્રહણ કરીએ તો તેનો સ્ કૃત હોવાથી નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫થી ષ્ સિદ્ધ જ હતો તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, ષત્વભૂત ષણ્ આવતાં ણ્યન્ત અને સ્તુ ધાતુનાં જ સ્નો ષ્ થશે. બીજા ધાતુઓમાં નામ્યન્તસ્થા૦ ૨.૩.૧૫થી પ્રાપ્ત ષ્નો પણ આ નિયમથી નિષેધ થશે.

જિ. : **सर्वं वाक्यं सावधारणम् ૨/૨૮** ન્યાયાનુસારે વિકલ્પનાં અભાવમાં કોઈપણ વિધાન અવધારણ સહિતનું જ હોય છે. તેથી વ્યાકરણનાં સૂત્રોમાં પણ જ્યાં એવનું ગ્રહણ ન કર્યું હોય ત્યાં પણ નિયમની પ્રતીતિ થાય જ છે. તો આ સૂત્રમાં એવનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : અહીં એવ કાર વગર પણ અવધારણની પ્રાપ્તિ તો છે જ. પરંતુ અવધારણનો નિયમ કરવા માટે એવ કારનું ગ્રહણ છે. તેથી ણ્યન્ત અને સ્તુ ધાતુનાં સ્નો ષત્વભૂત સન્ પર છતાં જ ષ્ થાય છે. આવો વિપરીત નિયમ ગ્રહણ નહીં થાય.

सञ्जेर्वा ૨/૩/૩૮

અ.અ.સૂ. : सञ्जेः नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सः षणि षः वा।

અર્થ : નામી, અન્તસ્થા અને ક્ વર્ગથી પર રહેલ, ણ્યન્ત સઞ્જ્ ધાતુ સંબંધી સ્નો ષત્વભૂત સન્ પર છતાં ષ્ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **सिषञ्जयिषति/सिसञ्जयिषति**→તે સંગ કરાવવાને ઈચ્છે છે. सञ्जयितुमिच्छतीति (षञ्जं सङ्गे-૧૧૩)

આ ઉદા.ની સાધનિકા सिस्वादयिषति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ सञ्ज्+णिग् અવસ્થામાં ञ્णिति ૪.૩.૫૦થી વૃદ્ધિ ન કરવી. તેમજ, સ્ નો ષ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

વિશેષતા :

(૧) કેટલાંક પ્રાચીન વ્યાકરણકારો અહીં પણ સ્ નો ષ્ નિત્ય માને છે.

(૨) આ પ્રકરણમાં ક્યાંય પણ ઇકાર ઉચ્ચારણ માટે વપરાયો નથી. તેથી અહીં ઇકારાન્ત સઞ્જિનો નિર્દેશ હોવાથી ણ્યન્ત એવા જ सञ्ज्नું ગ્રહણ થાય છે.

उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ૨/૩/૩૯

અ.અ.સૂ. : उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् अद्वित्वे सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभः सः षः, अटि अपि, (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં, દ્વિત્વ નહીં પામેલાં, सु, सू, सो, स्तु અને स्तुभ् ધાતુનાં સ્નો ષ્ થાય છે. જો अट्નું વ્યવધાન હોય તો પણ.

સ. : सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभः→सुग् च सुवश्च सोश्च स्तुश्च स्तुभ् च इति सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभ्, तस्येति।

ઉદા. ★ **सुग्** (षुंग्ट् अभिषवे-૧૨૮૬)
षः सोऽष्ट्यै०૨.૩.૯૮થી ष्નો स्→**सु** ધાતુ.
(૧) **अभिषुणोति**→તે સ્નાન કરે છે.
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→अभि+सु+**ति**

स्वादेः श्नुः ३.४.७५थी श्नु→अभि+सु+**नु**+ति
उ-श्नोः ४.३.२थी गुण→अभि+सु**नो**ति
आ सूत्रथी स्नो ष्→अभि+**षु**नोति
र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→अभि+षु**णो**ति।

(२) **निःषुणोति**→તે સ્નાન કરે છે.
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→**निर्**+सु
रः पदान्ते०१.३.५३थी र्नो विसर्ग→निः+सु
આ ઉદા.માં तिव् વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

(३) **पर्यषुणोत्**→તે ચારે બાજુથી સ્નાન કરે છે. परि+सु
ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→परि+सु+**द्**
स्वादेः श्नुः३.४.७५थी श्नु→परि+सु+**नु**+द्
उ-श्नोः ४.३.२थी गुण→परि+सु**नो**द्
अड् धातो०४.४.२९थी अट्→परि+**अ**+सुनोद्
आ सूत्रथी स्नो ष्→परि+अ+**षु**नोद्
र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→परि+अ+षु**णो**द्
इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→**पर्य**षुणोद्
विरामे वा १.३.५१थी द्नो त्→पर्यषुणो**त्**।

★ (षूत्-प्रेरणे-१३३२)
षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सु** धातु.

(४) **अभिषुवति**→તે ફેંકે છે. अभि+सू
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अभि+सू+**ति**
तुदादेः शः ३.४.८१थी श→अभि+सू+**अ**+ति
धातोरिवर्णो०२.१.५०थी उनो उव्→अभि+**सु**वति
आ सूत्रथी स्नो ष्→अभि**षु**वति।

(५) **पर्यषुवत्**→તેણે ફેંક્યું. परि+सू

ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→परि+सू+**द्**

तुदादेः०३.४.८१थी श→परि+सू+**अ**+द्

धातोरिवर्णो०२.१.५०थी उनो उव्→परि+**सुवद्**

अड् धातो०४.४.२९थी अट्→परि+**अ**+सुवद्

इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→**पर्य**+सुवद्

આ સૂત્રથી स्नो ष्→पर्यषुवद्

विरामे०१.३.५१थी द्नो त्→पर्यषुवत्।

★ **सो**-(षोंच्-अन्तकर्मणि-११५०)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सो** ધાતુ.

(६) **अभिष्यति**→તે ફેંકે છે. अभि+सो

वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अभि+सो+**ति**

दिवादेः०३.४.७२थी श्य→अभि+सो+**य**+ति

ओतः श्ये ४.२.१०३थी ओनो लोप→अभि+**स्यति**

આ સૂત્રથી स्नो ष्→अभिष्यति।

(७) **पर्यष्यत्**→તેણે ફેંક્યું.

ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→परि+सो+**द्**

दिवादेः०३.४.७२थी श्य→परि+सो+**य**+द्

अड् धातो०४.४.२९थी अट्→परि+**अ**+सो+य+द्

इवर्णादे०१.२.२१थी ईनो य्→**पर्य**+सो+य+द्

ओतः श्ये ४.२.१०३थी ओनो लोप→पर्य+**स्यद्**

આ સૂત્રથી स्नो ष्→पर्यष्यद्

विरामे०१.३.५१थी द्नो त्→पर्यष्यत्।

★ **स्तु**-(ष्टुंगक् स्तुतौ-११२४)
षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स् तथा,
निमित्ताभावे०१/२९थी ट्नो त्→**स्तु** धातु.

(८) **अभिष्टौति**→તે સ્તુતિ કરે છે. અભિ+સ્તુ
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अभि+स्तु+**ति**
उत और्विति ४.३.५९थी उनो औ→अभि+**स्तौ**ति
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→अभि+**ष्तौ**ति
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→अभि+**ष्टौ**ति।

(९) **दुःष्टवम्**→દુઃખે કરીને સ્તુતિ કરી શકાય તેવું.
दुःखेन स्तूयते इति। दुर्+स्तु
दुःस्वीषतः०५.३.१३९थी खल्→दुर्+स्तु+**अ**
नामिनो०४.३.१थी गुण→दुर्+**स्तो**+अ
ओदौतोऽ०१.२.२४थी अव्→दुर्+**स्तव**
रः पदान्ते०१.३.५३थी र्नो विसर्ग→दुःस्तव
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→दुः**ष्तव**
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→दुः**ष्टव**
प्रथमा सि वगेरे→दुः**ष्टवम्**।

(१०) **पर्यष्टौत्**→તેણે ચારે બાજુથી સ્તુતિ કરી. પરિ+સ્તુ
ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→परि+स्तु+**द्**
उत और्विति ४.३.५९थी उनो औ→परि+**स्तौद्**
अड् धातो०४.४.२९थी अट्→परि+**अ**+स्तौद्
इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→**पर्य**+स्तौद्
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→पर्य+**ष्तौद्**
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→पर्य+**ष्टौद्**
विरामे वा १.३.५१थी द्नो त्→पर्यष्टौत्।

★ **स्तुभ्**-(ष्टुभूङ् स्तम्भे-७८१)

षः सोऽ०२.३.९८थी ष्नो स् तथा,

निमित्ताभावे०१/२९ न्यायानुसारे ट्नो त्→**स्तुभ्** धातु.

(११) **अभिष्टोभते**→તે રોકે છે.

वर्त्तमाना०३.३.६थी ते→अभि+स्तुभ्+**ते**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→अभि+स्तुभ्+**अ**+ते

लघोरुपा०४.३.४थी गुण→अभि+**स्तो**भते

आ सूत्रथी स्नो ष्→अभि+**ष्तो**भते

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→अभिष्**टो**भते।

(१२) **पर्यष्टोभत**→તે રુક્યો.

ह्यस्तनी०३.३.९थी त→परि+स्तुभ्+**त**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→परि+स्तुभ्+**अ**+त

लघोरुपा०४.३.४थी गुण→परि+**स्तो**भ्+अ+त

अड् धातो०४.४.२९थी अट्→परि+**अ**+स्तोभत

इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→**पर्य**+स्तोभत

आ सूत्रथी स्नो ष्→पर्यष्तोभत

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→पर्यष्**टो**भत।

प्र.ઉદા. अद्वित्व इति किम् ? अभिसुसूषति→તે સ્નાન કરવાને ઈચ્છે છે. अभिषोतुमिच्छतीति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા २.३.३७માં દર્શાવેલ सुसूषति પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દ્વિત્વ નહીં પામેલાં सु વગેરે ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં દ્વિત્વ પામેલ सु ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં. જો કે, નામીથી પર રહેલ સુધાતુ સંબંધી સ્નાં ષ્ની नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी પ્રાપ્તિ

હતી પરંતુ ણિસ્તોરેવ૦ ૨.૩.૩૭થી થતાં નિયમો દ્વારા તેનો નિષેધ થાય છે.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં 'સુગ્' એ પ્રમાણે ગ્ ઇત્નો નિર્દેશ હોવાથી અદાદિ અને ભ્વાદિ એવા સુ [(ષુંક્-૧૦૭૮) અને (સું-૧૭)] ધાતુમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પણ સ્વાદિ (ષુંગટ્-૧૨૮૬) માં જ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે.

તથા, 'સુવ' એ પ્રમાણે શ પ્રત્યયાન્તનો નિર્દેશ હોવાથી સૂ (ષૂઙૌક્-૧૧૦૭) અને દિવાદિ સૂ (ષૂઙૌચ્-૧૨૪૨)માં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પણ તુદાદિ સૂ (ષૂત્-૧૩૩૨)માં જ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૨) અહીં જો 'અટિ'નું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો 'શિડ્નાન્તરેઽપિ'નો અધિકાર પ્રવૃત્ત હોવાથી અટ્ આગમનાં વ્યવધાનમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાત નહીં. તથા, અહીં 'સ્તુભોઽટ્યપિ' એ પ્રમાણે અટ્ની સાથે અપિ અવ્યય દર્શાવ્યો છે. તેનાં દ્વારા અટ્ આગમની હાજરીમાં અને અભાવમાં એમ બન્ને અવસ્થામાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાણવી. અન્યથા જો 'અપિ' ન દર્શાવ્યો હોત તો માત્ર અટ્ આગમ હોતે છતે જ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થાત. જે અહીં ઇષ્ટ નથી.

(૩) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો ઉપસર્ગપૂર્વક સ્તુ વગેરે ધાતુનાં અને સન્નત સ્તુ ધાતુને છોડીને દ્વિત્વ હોતે છતે મૂળ પ્રકૃતિનાં પણ સ્નો મૂર્ધન્ય ષ્ કરતાં નથી. તેથી તેઓનાં મતે અભ્યસુસૂવત્ વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

(૪) અહીં નામ્નો નામ્નૈ૦૩.૧.૧૮માં દર્શાવેલ બહુલમ્નાં અધિકાર દ્વારા ઉપસર્ગ અને ધાતુનો સમાસ થતો હોવાથી બંને સ્વતંત્ર

પદ છે. માટે अभिषुणोति વગેરે ઉદા.માં ष् પદની આદિમાં આવતો હોવાથી नाम्यन्तस्था०२.૩.૧૫થી षत्वની પ્રવૃત્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

यद्यपि वृत्यन्तोऽसषे ૧.૧.૨૫થી સમાસ સ્વરૂપ વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞક થતો નથી. પરંતુ असषे પદથી નિર્દિષ્ટ મૂર્ધન્ય ષ્નાં કાર્યમાં પદસંજ્ઞા થાય છે.

(૫) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, ण्यन्त ધાતુ સામાન્ય ધાતુથી ભિન્ન હોય છે. તેથી यद्यपि ण्यन्त ધાતુનાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ સૂત્રમાં ઉપસર્ગથી પર सु વગેરે ધાતુઓનાં વિષયમાં ष्નું વિધાન હોવાથી ण्यन्त ધાતુનાં વિષયમાં જો ઉપસર્ગનો સંબંધ કર્યા બાદ ण्यन्त કરવામાં આવે તો ण्यन्त થયા પૂર્વે જ મૂળ ધાતુની અવસ્થામાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. જેમકે, अभिषुन्वन्तं प्रयुङ्क्ते इति अभिषावयति અને જો ण्यन्त કર્યા બાદ ઉપસર્ગનો સંબંધ કરવામાં આવે તો આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમકે, सुन्वन्तं प्रयुङ्क्ते इति सावयति (अभिपूर्वो) इति अभिसावयति।

જિ. : निःसावकाः વગેરે સ્થાને ઉપસર્ગથી પર सुग् ધાતુ હોવા છતાં પણ આ સૂત્રથી स्नो ष् કેમ થયો નહીં ?

સમા. : અહીં निःसावकःનો निर्गताः सावकाः यस्मात् એ પ્રમાણે વિગ્રહ થતો હોવાથી निर्नो સંબંધ गम् ધાતુ સાથે જણાય છે. सु ધાતુ સાથે નહીં તેથી **येन धातुना युक्ता : प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञा ૨/૫૧** ન્યાયાનુસારે निर्ने गम् ધાતુનાં વિષયમાં જ ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય છે. सुग् ધાતુનાં વિષયમાં નહીં માટે આ સૂત્રથી અહીં स्नो ष् થશે નહીં.

स्था-सेनि-सेध-सिच-सञ्जां द्वित्वेऽपि २/३/४०

अ.अ.सू. : **उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् स्था-सेनि-सेध-सिच-सञ्जां सः षः, द्वित्वे अपि, अटि अपि, (शिड्नान्तरेऽपि)।**

अर्थ : ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં સ્થા, સેનિ, સિધ્, સિચ્ અને સञ્જ્ ધાતુનાં સ્નો ष् થાય છે. દ્વિત્વ થયું હોય તો પણ તથા अट् આગમ થયે છતે પણ.

સ. : **स्था-सेनि-सेध-सिच्-सञ्जाम्**→स्थाश्च सेनिश्च सेधश्च सिचश्च सञ्ज् च इति स्थासेनिसेधसिचसञ्जः, तेषामिति।

ઉદા. ★ **स्था**-(ष्ठां गतिनिवृत्तौ-५) षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८થી ष्નો स् તથા, **निमित्ताभावे०१/२९** થી ठ्નો थ्→**स्था** ધાતુ.

(१) **अधिष्ठास्यति**→તે નિવાસ કરશે. अधि+स्था
भविष्यन्ती०३.३.१५થી स्यति→अधि+स्था+**स्यति**
આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્નો ष्→अधि+**ष्था**+स्यति
तवर्गस्य०१.३.६०થી थ्નો ठ्→अधि**ष्ठा**स्यति।

(२) **अधितष्ठौ**→તેણે નિવાસ કર્યો. अधि+स्था
परोक्षा०३.३.१२થી णव्→अधि+स्था+**अ**
द्विर्धातुः०४.१.१થી દ્વિત્વ→अधि+**स्था**स्था+अ
अघोषे शिटः ४.१.४५થી સ્નો લોપ→अधि+थास्था+अ
ह्रस्वः ४.१.३९થી હ્રસ્વ→अधि+**थ**स्था+अ
द्वितीय-तुर्ययोः०४.१.४२થી थ्નો त्→अधि+**त**स्था+अ
आतो णव०४.२.१२०થી औ→अधि+त**स्थौ**
આ સૂત્રથી સ્નો ष्→अधि+त**ष्थौ**
तवर्गस्य०१.३.६०થી थ्નો ठ्→अधित**ष्ठौ**।

(૩) **प्रत्यष्ठात्**→તે ઉતર્યો. प्रति+स्था

अद्यतनी०૩.૩.૧૧થી दि→प्रति+स्था+**द्**

सिजद्यत०૩.૪.૫૩થી सिच्→प्रति+स्था-**स्**+द्

पिबैति दा-भू०૪.૩.૬૬થી सिच्નો લોપ→प्रति+स्था+द्

अड् धातो०૪.૪.૨૯થી अट्→प्रति+**अ**+स्था+द्

इवर्णादेरस्वे०૧.૨.૨૧થી इનો य्→प्रत्**य**+स्थाद्

विरामे वा ૧.૩.૫૧થી द्નો त्→प्रत्यस्था**त्**।

આ સૂત્રથી स्નો ष्→प्रत्य+**ष्**थात्

तवर्गस्य०૧.૩.૬૦થી थ्નો ठ्→प्रत्य**ष्ठा**त्।

★ **सेनि**-સેનયા અભિયાતીતિ।

णिञ्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→सेना+**इ**

त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી આનો લોપ→सेनि

(૪) **अभिषेणयति**→સેનાની સામે જાય છે.

वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→अभि+सेनि+**ति**

कर्त्तर्यनद्०૩.૪.૭૧થી शव्→अभि+सेनि+**अ**+ति

नामिनो०૪.૩.૧થી गुण→अभि+से**ने**+अ+ति

एदैतोऽ०૧.૨.૨૩થી अय्→अभि+से**नय**ति

આ સૂત્રથી स्નો ष्→अभि+**षे**नयति

र-षृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्નો ण्→अभिषे**ण**यति।

(૫) **अभिषिषेणयिषति**→તે સેનાની સામે જવા ઈચ્છે છે.

अभिषेणयितुमिच्छतीति अभि+सेनि

આ ઉદા.માં तुमर्हा०૩.૪.૨૧થી થતાં सन् વગેરે કાર્યો ૨.૩.૩૭માં દર્શાવેલ सिषेवयिषति પ્રમાણે જાણવા. પરંતુ બંને स्નો ष् આ સૂત્રથી કરવો.

(६) **अभ्यषेणयत्**→તે સેનાની સામે ગયો.

ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→अभि+सेनि+**द्**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→अभि+सेनि+**अ**+द्

अड् धातो०४.४.२९थी अट्→अभि+**अ**+सेनि+अ+द्

नामिनो०४.३.१थी गुण→अभि+अ+से**ने**+अ+द्

एदैतोऽ०१.२.२३थी अय्→अभि+अ+से**नयद्**

इवर्णादे०१.२.२१थी य्→अभ्**य**+सेनयद्

आ सूत्रथी स्नो ष्→अभ्य+**षे**नयद्

र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→अभ्यषे**ण**यद्

विरामे वा १.३.५१थी त्→अभ्यषेणय**त्**।

★ (षिधू गत्याम्-३२०)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→ सिध् धातु.

(७) **प्रतिषेधति**→તે નિષેધ કરે છે.

वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्रति+सिध्+**ति**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→प्रति+सिध्+**अ**+ति

नामिनो०४.३.१थी गुण→प्रति+**से**धति

आ सूत्रथी स्नो ष्→प्रति**षे**धति।

(८) **प्रतिषिषेधिषति**→તે નિષેધ કરવાને ઈચ્છે છે.

प्रतिषेधितुमिच्छतीति।

तुमर्हादि०३.४.२१थी सन्→प्रति+सिध्+**स**

सन्यङ०४.१.३थी द्वित्व→प्रति+**सि**सिध्+स

स्ताद्यशितो०४.४.३२थी इट्→प्रति+सिसिध्+**इ**+स

लघोरुपा०४.३.४थी गुण→प्रति+सि**से**धिस

नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी ष्→प्रतिसिसेधि**ष**
आ सूत्रथी (બંને) स्नो ष्→षप्रति**षिषे**धिष
तिव् વગેરે→प्रतिषिषेधि**षति**।

(૯) **प्रत्यषेधत्**→તેણે નિષેધ કર્યો.
ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→प्रति+सिध्+**द्**
कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→प्रति+सिध्+**अ**+द्
लघोरुपा०४.३.४थी गुण→प्रति+**से**धद्
अड् धातो०४.४.२९थी अट्→प्रति+**अ**+सेधद्
इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→प्रत्य+सेधद्
આ સૂત્રથી स्नो ष्→प्रत्य**षे**धद्
विरामे०१.३.५१थी द्नो त्→प्रत्यषेध**त्**।

★ (षिचींत् क्षरणे-१३२१)
षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सिच्** धातु.

(१०) **अभिषिञ्चति**→તે અભિષેક કરે છે.
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अभि+सिच्+ति
तुदादेः शः ३.४.८१थी श→अभि+सिच्+**अ**+ति
मुचादि०४.४.९९थी न् आगम→अभि+सिन्च्+ अ+ति
म्नां धुड्वर्गे०१.३.३९थी न्नो ञ्→अभि+सिञ्च्ति
આ સૂત્રથી स्नो ष्→अभि**षि**ञ्चति

(११) **अभिषिषिक्षति**→તે અભિષેક કરવાને ઈચ્છે છે.
अभिषेकुमिच्छतीति।
આ ઉદા.ની साधनिका प्रतिषिषेधिषति પ્રમાણે જાણવી.
પરંતુ च-जः २.१.८६थी सिच्नां च्नो क् करवो.

(१२) **अभ्यषिञ्चत्**→તેણે સીંચ્યું.
ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→अभ्य+सिच्+**त्**

અહીં श વિગેરે કાર્યો अभिषिञ्चति પ્રમાણે જાણવા. અને अड् धातो०४.४.२९थी अट् આગમ અને इवर्णादे०१.२.२१थी इનો य् કરવો.

★ **सञ्ज्** (षञ्जं सङ्गे-१७३)

षः सो०२.३.९८थी ष्નો स्→**सञ्ज्** ધાતુ.

(१३) **अभिषजति**→તે સંગ કરે છે.

वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अभि+सञ्ज्+**ति**

तुदादेः०३.४.८१थी श→अभि+सञ्ज्+**अ**+ति

दंश-सञ्जः०४.२.४९थी न्(ञ्)નો લોપ→अभि+सजति

આ સૂત્રથી स्નો ष्→अभि**ष**जति।

(१४) **अभिषषञ्ज**→તેણે સંગ કર્યો.

परोक्षा०३.३.१२थी णव्→अभि+सञ्ज्+**अ**

द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→अभि+**सञ्ज्**सञ्ज्+अ

व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी લોપ→अभि+ससञ्ज्+अ

આ સૂત્રથી स्નો ष्→अभि**ष**षञ्ज।

(१५) **अभ्यषजत्**→તેણે સંગ કર્યો.

ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→अभि+सञ्ज्+त्

અહીં श વગેરે કાર્યો अभिषजति પ્રમાણે જાણવા. અને अड् धातो०४.४.२९थी अट् આગમ અને इवर्णादे० १.२.२१थी इનો य् કરવો.

વિશેષતા :

(१) **(a)** અહીં સૂત્રગત सेनि ધાતુ ષોપદેશ ન હોવાથી અકૃત સ્કારતયા ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તથા, ષોપદેશ એવા પણ स्था અને सञ्ज् ધાતુનાં વિષયમાં દ્વિત્વ થતાં स्ની પૂર્વે અવર્ણ આવતો હોવાથી ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી.

(b) તેમજ, ષોપદેશ એવા सिच्, सञ्ज् અને सिध् ધાતુનાં વિષયમાં णिस्तो०२.૩.૩૭થી થયેલ નિયમાનુસારે ष् આદિવાળો सन् પર છતાં ष्નો નિષેધ થતો હતો તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

જિ. : અહીં સૂત્રમાં सेध-सिच् એ પ્રમાણે અકારાન્ત અને ગુણવાળો शव् પ્રત્યયાન્ત સ્વરૂપ નિર્દેશ છે. તો શું અહીં પણ **तिवाशवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च एकस्वरनिमित्तं च, पञ्चैतानि न यङ्लुपि** ૧/૧૮ ન્યાયાનુસારે યङ्लुબન્તમાં સૂત્ર પ્રવૃત્તિ નહીં થાય ?

સમા. : વસ્તુતઃ સૂત્રગત અકાર માત્ર ઉચ્ચારણ માટે છે. તથા सेध એ પ્રમાણે ગુણવાળો નિર્દેશ દ્વારા દિવાદિ सिध् ધાતુમાં સૂત્ર પ્રવૃત્તિનો નિષેધ થાય છે. તેથી शव् પ્રત્યયાન્ત નિર્દેશ યङ्लुબન્તનાં નિષેધ માટે જાણવો નહીં. જેમકે, प्रतिषेषिधीति

અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો દિવાદિ ધાતુની નિવૃત્તિની સાથે યङ्लुબન્તમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી.

अडप्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे स्तम्भः २/३/४१

અ.અ.સૂ. : **उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् स्तम्भः सः द्वित्वे अपि, अटि अपि षः, अङ्प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे (शिड्नान्तरेऽपि)।**

અર્થ : ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં स्तम्भ् ધાતુનાં स्નો દ્વિત્વ તથા अट् આગમ હોતે છતે ष् થાય છે. જો તે स्तम्भ् ધાતુ ङ् પ્રત્યય પર છતાં ન હોય તેમજ प्रतिस्तब्ध અને निस्तब्ध સ્વરૂપ ન હોય તો.

સ. : **अङ्प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे**→ङश्च प्रतिस्तब्धश्च निस्तब्धश्च इति ङप्रतिस्तब्धनिस्तब्धम्, न ङप्रतिस्तब्धनिस्तब्धमिति अङप्रतिस्तब्ध -निस्तब्धम्, तस्मिन्निति।

★ (स्तम्भू स्तम्भे-१९८५)

ઉદા. (१) **विष्टभ्नाति**→તે વીંધે છે.

वर्त्तमाना०३.३.१थी तिव्→वि+स्तम्भ्+**ति**

स्तम्भ्-स्तुम्भ्०३.४.७८थी श्ना→वि+स्तम्भ्+**ना**+ति

આ સૂત્રથી स्तम्भ्नां स्नो ष्→वि+**ष्त**म्भ्+ना+ति

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→वि+**ष्ट**म्भ्नाति

नो व्यञ्जनस्या०४.२.४५थी न्नो लोप→विष्टभ्नाति।

(२) **वितष्टम्भ**→તેણે વીંધ્યું.

परोक्षा०३.३.१२थी णव्→वि+स्तम्भ्+**अ**

द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→वि+**स्तम्भ्**स्तम्भ्+अ

व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→वि+स्तस्तम्भ्+अ

अघोषे शिटः ४.१.४५थी स्नो लोप→वि+तस्तम्भ्+अ

આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્નો ષ્→वितष्तम्भ

तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→वितष्टम्भ।

(३) **प्रत्यष्टभ्नात्**→તે રુક્યો.

ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव्→प्रति+स्तम्भ+**द्**

અહીં ના વગેરે કાર્યો विष्टभ्नाति પ્રમાણે જાણવા. અને अड् धातो० ४.४.२९थी अट् આગમ અને इवर्णादे० १.२.२१थी इनो य् કરવો.

પ્ર.ઉદા. ★ **डादि वर्जनं किम् ?**

(१) **व्यतस्तम्भत्**→તેણે વીંધાવ્યા.

विष्टभ्नन्तं प्रायुक्त इति।

प्रयोक्तृ०૩.૪.૨૦ णिग्→वि+स्तम्भ्+**इ**
अद्यतनी०૩.૩.૧૧થી दिव्→वि+स्तम्भि+**द्**
णि-श्रि-द्रु०૩.૪.૫૮થી ङ→वि+स्तम्भि+**अ**+द्
आद्योंऽशः०૪.૧.૨થી द्वित्व→वि+**स्त**स्तम्भि+अ+द्
अघोषे०૪.૧.૪૫થી स्नो लोप→वि+तस्तम्भि+अ+द्
णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી णिग्नो लोप→वि+तस्तम्भ्+ अ+द्
अड् धातो०૪.૪.૨૯થી अट्→वि+**अ**+तस्तम्भ्+अ+द्
इवर्णादे०૧.૨.૨૧થી इनो य्→**व्य**तस्तम्भद्
विरामे०૧.૩.૫૧થી द्नो त्→व्यतस्तम्भत्।

(૨) **प्रतिस्तब्धः**→બળવાન. प्रतिष्टभ्यते स्मेति।
क्त-क्तवतू ૫.૧.૧૭૪થી क्त→प्रति+स्तम्भ्+**त**
नो व्यञ्जनस्या०૪.૨.૪૫થી न्नो लोप→प्रति+स्तभ्+त
अधश्चतुर्थात्०૨.૧.૭૯થી त्नो ध्→प्रति+स्तभ्+**ध**
तृतीयस्तृतीय०૧.૩.૪૯થી भ्नो ब्→प्रति+स्त**ब्ध**
प्रथमा सि वगेरे→प्रतिस्तब्धः।

(૩) **निस्तब्धः**→બળવાન. निष्टभ्यते स्मेति।
આ ઉદા. साधनिका प्रतिस्तब्धः પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં ङ् પ્રત્યય ૫૨ છતાં, प्रतिस्तब्ध અને निस्तब्धનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં 'स्तम्भू'નાં નિર્દેશ દ્વારા स्तम्भू-स्तुम्भू० ૩.૪.૭૮થી પ્રાપ્ત સૌત્ર स्तम्भू ધાતુ અને ष्टभुङ्-स्तम्भे-૭૭૯ ધાતુપાઠ નિર્દિષ્ટ ધાતુનું પણ ગ્રહણ જાણવું. યદ્યપિ અહીં કેટલાંક નૈયાસિક વગેરે વ્યાકરણકારો ष्टभूङ् स्तम्भे ધાતુ લાક્ષણિક ष् વાળો

હોવાથી ગ્રહણ કરતાં નથી. પરંતુ ધાતુ પારાયણકાર વડે તેનું ગ્રહણ કરાએલું છે. આ જ વાત પરસૂત્રમાં પણ જાણવી.

अवाच्चा-ऽऽश्रयोर्जा-ऽविदूरे २/३/४२

અ.અ.સૂ. : अवात् च उपसर्गात् स्तम्भः सः आश्रयोर्जा-ऽविदूरे द्वित्वे अपि, अटि अपि, षः, अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे।

અર્થ : અવ ઉપસર્ગથી પર સ્તમ્ભ્નાં સ્નો આશ્રય, ઊર્જા તથા અવિદૂર અર્થ ગમ્યમાન હોતે છતે, દ્વિત્વ અને અટ્ આગમમાં પણ ષ્ થાય છે. જો ડ્નાં વિષયવાળો સ્તમ્ભ્ ન હોય તો.

સ. : आश्रयोर्जा-ऽऽविदूरे→आश्रयश्च ऊर्जा च अविदूरं चेति आश्रयोर्जाऽविदूरम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. ★ (स्तम्भू स्तम्भे-१९८५)

(१) **दुर्गमवष्टभ्नाति**→તે કિલ્લાનો આશ્રય લે છે. અવ+સ્તમ્ભ્

(२) **दुर्गमवतष्टम्भे**→તેણે કિલ્લાનો આશ્રય લીધો.

(३) **दुर्गमवाष्टभ्नात्**→તેણે કિલ્લાનો આશ્રય લીધો.

આ ત્રણ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૪૧માં દર્શાવેલ વિષ્ટભ્નાતિ વિગેરે પ્રમાણે જાણવી.

(४) **अहो ! वृषलस्यावष्टम्भः**→અહો ! શુદ્રનું બળ. અવ-સ્તમ્ભનમિતિ।

ભાવા-ऽकर्त्रोः ૫.૩.૧૮થી ઘઞ્→અવ+સ્તમ્ભ્+**અ**

આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્નો ષ્→અવષ્તમ્ભ

તવર્ગસ્ય૦૧.૩.૬૦થી ત્નો ટ્→**અવષ્ટમ્ભઃ**।

(५) **अवष्टब्धा शरत्**→શરદઋતુ પાસે છે. અવષ્ટભ્નાતિ સ્મેતિ।

(૬) **अवष्टब्धे सेने**→બે સેના પાસે છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પ્રતિસ્તબ્ધ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ કરવો.

★ चोऽनुक्तसमुच्चये तेन **उपष्टम्भः**→આશ્રય.

આ ઉદા.ની સાધનિકા अवष्टम्भः પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अङ इत्येव→अवातस्तम्भत्→તેણે બાંધ્યા.

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૪૨માં દર્શાવેલ વ્યતસ્તમ્ભત્ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ङપરમાં હોય તેવા સ્તમ્ભ્ ધાતુ સિવાયનાં વિષયમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં ङ વિષયવાળો સ્તમ્ભ્ ધાતુ છે માટે આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં ચકાર દ્વારા પૂર્વ સૂત્રથી 'अङ' પદની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે. અને સાથે સૂત્રમાં નહીં દર્શાવેલ उप ઉપસર્ગનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી उपष्टम्भः વગેરે પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : જો उप ઉપસર્ગથી કાર્ય કરવું જ છે તો उपનું સાક્ષાત્ સૂત્રમાં ગ્રહણ કરીને उपावात् આવું જ કેમ ન કહ્યું ?

સમા. : उप ઉપસર્ગનું સાક્ષાત્ અગ્રહણ તે उप ઉપસર્ગથી स्तम्भ्નાં સ્નાં ષ્ની અનિત્યતા સૂચવે છે. તેથી उपस्तब्धः આવો પણ પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

व्यवात् स्वनोऽशने ૨/૩/૪૩

અ.અ.સૂ. : व्यवात् उपसर्गात् स्वनः सः अशने द्वित्वे अपि, अटि अपि षः।

અર્થ : વિ અને અવ ઉપસર્ગથી પર સ્વન્ ધાતુનાં સ્નો ભોજનનાં વિષયમાં દ્વિત્વ અને અટ્ આગમમાં પણ ષ્ થાય છે.

સ. : व्यवात्→विश्च अवश्च इति व्यवम्, तस्मादिति।

ઉદા. ★ (स्वन शब्दे-૩૨૭)

(૧) **विष्वणति**→તે ખાય છે.
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→वि+स्वन्+**ति**
कर्त्तर्यनद्०૩.૪.૭૧થી शव्→वि+स्वन्+**अ**+ति
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→**विष्व**नति।
र-षृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી ન્નો ણ્→विष्व**णति**।

(૨) **अवष्वणति**→તે ખાય છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **विषष्वाण**→તેણે ખાધું.
परोक्षा०૩.૩.૧૨થી णव्→वि+स्वन्+**अ**
द्विर्धातुः०૪.૧.૧થી द्वित्व→वि+**स्वन्**स्वन्+अ
व्यञ्जनस्या०૪.૧.૪૪થી लोप→वि+सस्वन्+अ
ञ्णिति ૪.૩.૫૦થી वृद्धि→सस्**वान**
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→**विषष्वान**
र-षृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી ન્નો ણ્→विषष्वा**ण**।

(૪) **अवषष्वाण**→તેણે ખાધું.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૫) **व्यष्वणत्**→તેણે ખાધું.
ह्यस्तनी०૩.૩.૬થી दिव्→वि+स्वन्+**त्**

(૬) **अवाष्वणत्**→તેણે ખાધું. अव+स्वन्+**त्**

અહીં शव् વગેરે કાર્યો विष्वणति પ્રમાણે જાણવા. અને अड् धातो० ४.४.२९थी अट् આગમ વગેરે કાર્યો કરવા.

(७) **व्यषिष्वणत्**→તેણે ખવરાવ્યું. विष्वणन्तं प्रायुक्त इति।
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→वि+स्वन्+**इ**
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→वि**स्वा**नि
अद्यतनी०३.३.११थी दि→वि+स्वानि+**त्**
णि-श्रि-द्रु०३.४.५८थी ङ→वि+स्वानि+**अ**+त्
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→वि+**स्वानि**स्वानि+अ+त्
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→वि+**स**स्वानि+अ+त्
असमानलोपे०४.१.६३थी थवाथी, सन्वत् કાર્ય થવાથી,
सन्यस्य ४.१.५९थी अनो इ→वि+**सि**स्वानि+अ+त्
उपान्त्यस्या०४.२.३५थी ह्रस्व→वि+सि**स्व**नि+अ+त्
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→वि+सिस्वनत्
अड् धातो०४.४.२९थी अट्→वि+**अ**+सिस्वनत्
इवर्णादे०१.२.२१थी इनो य्→**व्य**सिस्वनत्
આ સૂત્રથી અને स्नो ष्→**व्यषिष्व**नत्
र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→व्यषिष्व**णत्**

(८) **अवाषिष्वणत्**→તેણે ખવરાવ્યું. अवास्वन्तं प्रायुक्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अशन इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः→મૃંદગ વાગે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા विष्वणति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ स्नो ष् તેમજ न्नो ण् કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ભોજન વિષયમાં વર્ત્તતાં स्वन् ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં स्वन् ધાતુ ભોજન અર્થક નથી માટે આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) વસ્તુતઃ 'स्वन शब्दे' એ પ્રમાણે स्वन् ધાતુ 'અવાજ કરવું' અર્થમાં જ નિર્દિષ્ટ છે. પણ **धातवोऽनेकार्थाः** ૨/૪૩ ન્યાયાનુસારે અમુક ઉપસર્ગાદિથી યુક્ત स्वन् ધાતુને ભોજન કરવું અર્થમાં પણ જાણવો.

જો કે આ સૂત્રમાં 'स्वनोऽशने' એ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્રનાં વિષયમાં કેટલાંક ચંદ્રગોમી વગેરે વ્યાકરણકારો 'અવાજ કરવા પૂર્વક ભોજન કરવું' એવો અર્થ જણાવે છે. જ્યારે કેટલાંક અન્ય વ્યાકરણકારો 'ભોજન કરતાં-કરતાં અવાજ કરવો' એવો પણ અર્થ કરે છે.

(૨) અહીં स्वन् ધાતુ પદની આદિમાં હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો ન હોવાથી **नाम्यन्तस्था०**૨.૩.૧૫થી स्नां ष्नी પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૩) પૂર્વસૂત્રમાં ચકારથી લીધેલ अड्नो અધિકાર **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રમાં આવતો નથી.

જિ. : અહીં પૂર્વસૂત્રથી જ અવ ઉપસર્ગને ગ્રહણ કરી શકાય તેમ છે. તો પુનઃ આ સૂત્રમાં 'अव'નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સભા. : જો અહીં પૂર્વસૂત્રથી 'अव'ની અનુવૃત્તિ લેવામાં આવે તો **सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतस्याप्यपायः** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે પૂર્વસૂત્રમાં અવની સાથે અનુકૃતતયા સમુચ્ચિત કરેલ उप ઉપસર્ગ પણ અનિત્ય પ્રવૃત્તિ સહિત સાથે આવે. જે અત્ર ઈષ્ટ નથી. તથા, આ સૂત્રમાં वि ઉપસર્ગનું પણ ગ્રહણ હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત અવની અનુવૃત્તિ ચકારથી લાવવી પડે. અને તેવું કરવાથી **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે

પરસૂત્રમાં તેની અનુવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય નહીં. માટે આ સૂત્રમાં 'व्यवात्' એ પ્રમાણે અવનો પુનઃ નિર્દેશ કર્યો છે.

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः २/३/४४

અ.અ.સૂ. : अप्रतेः उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सदः सः द्वित्वे अपि, अटि अपि षः, परोक्षायां तु आदेः, (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : પ્રતિ સિવાયનાં ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં सद् ધાતુનાં स् નો દ્વિત્વમાં અને अट् આગમમાં પણ ष् થાય છે. પરંતુ પરોક્ષામાં દ્વિત્વ હોતે છતે આદિ અર્થાત્ પૂર્વનાં જ स्નો ष् કરવો.

સ. : अप्रतेः→न प्रतिरिति अप्रतिः, तस्मादिति।

ઉદા. ★ (षद्लृं विशरण०-९६६) षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८થી ष्નો स्→**सद्** ધાતુ.

(૧) **निषीदति**→તે બેસે છે.
वर्त्तमाना०३.३.६થી तिव्→नि+सद्+**ति**
कर्त्तर्यनद्०३.४.७१થી शव्→नि+सद्+**अ**+ति
श्नौति-कृवु०४.२.१०८થી सद्નો सीद्→नि+**सी**दति
આ સૂત્રથી स्નો ष्→नि**षी**दति।

(૨) **निषाषद्यते**→તે ઘણું/વારંવાર બેસે છે.
भृशं/पुनः पुनः निषीदतीति।
व्यञ्जनादेरेक०३.४.९થી यङ्→नि+सद्+**य**
सन्यङ०४.१.३થી द्वित्व→नि+**स**सद्+य
आ-गुणा०४.१.४८થી अनो आ→नि+**सा**सद्य

वर्त्तमाना०३.३.६थी ते वगेरे→नि+सासद्यते
आ सूत्रथी बंने स्नो ष्→निषाषद्यते।

(३) **न्यषीषदत्**→तेणे बेसाड्या. निषीदन्तं प्रायुक्त इति।
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→नि+सद्+**इ**
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→नि+**सा**दि
अद्यतनी०३.३.११थी दि→नि+सादि+**त्**
णि-श्रि-द्रु०३.४.५८थी ङ→नि+सादि+**अ**+त्
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→नि+**सादि**सादि+अ+त्
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→नि+सासादि+अ+त्
ह्रस्वः ४.१.३९थी ह्रस्व→नि+**स**सादि+अ+त्
असमानलोपे०४.४.६३थी **सन्वत् कार्य** थवाथी,
सन्यस्य ४.१.५९थी इ→नि+**सि**सादि+अ+त्
उपान्त्यस्या०४.२.३५थी ह्रस्व→नि+सि**स**दि+अ+त्
लघोर्दीर्घो०४.१.६४थी दीर्घ→नि+**सी**सदि+अ+त्
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→नि+सीसदत्
अड् धातो०४.४.२९थी अट्→नि+**अ**+सीसदत्
इवर्णादेरस्वे०१.२.२१थी इनो य्→**न्य**सीसदत्
आ सूत्रथी स्नो ष्→न्य**षीष**दत्।

(४) **परोक्षायां त्वादेरेव→निषसाद**→ते बेठो.
परोक्षा०३.३.१२थी णव्→नि+सद्+**अ**
द्विर्धातुः०४.१.१.थी द्वित्व→नि+**सद्**सद्+अ
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→नि+ससद्+अ
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→नि+स**साद**
आ सूत्रथी आदि स्नो ष्→नि**ष**साद।

★ અહીં પરોક્ષા વિભક્તિ હોવાથી બંને સ્નો ષ્ ન થતાં આદિ સ્નો જ ષ્ થાય છે.

પ્ર.ઉદા. अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति→તે ખેદ પામે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા निषीदति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં સ્નો ષ્ થશે નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રતિ સિવાયનાં ઉપસર્ગથી પર થાય છે. જ્યારે અહીં પ્રતિ ઉપસર્ગ છે માટે આ સૂત્રથી सद् ધાતુનાં સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં 'तु'નું ગ્રહણ વિશેષતા માટે છે. તે વિશેષતા આ પ્રમાણે છે. ફક્ત પરોક્ષામાં આદિ સ્નો જ ષ્ થાય છે. અને બીજા સ્નાં ષ્ની नाम्यन्तस्था૦૨.૩.૧૫થી પ્રાપ્તિ હોવા છતાં નિષેધ થઈ જાય છે. તથા પરોક્ષા સિવાય અન્ય પ્રયોગમાં બંને સ્નો ષ્ થાય છે. તે પ્રમાણે આગામી સૂત્રોમાં પણ જાણી લેવું.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, प्रतिसिषत्सति વગેરે પ્રયોગમાં પ્રતિથી પર આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નથી. પરંતુ नाम्यन्त૦૨.૩.૧૫ સૂત્રથી પ્રકૃતિનાં સ્નો ષ્ થયેલ છે. પરંતુ કેટલાંક વ્યાકરણકારો પ્રકૃતિનાં સ્નો પણ ષ્ ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેમનાં મતે प्रतिसिसत्सति જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : અહીં પૂર્વસૂત્રથી તો માત્ર વિ અને અવ ઉપસર્ગથી જ અનુવૃત્તિ આવતી હતી. તો તમામ ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અન્તસ્થા વગેરેનું ગ્રહણ કેવી રીતે કર્યું ?

સમા. : આ સૂત્રમાં પ્રતિ ઉપસર્ગનું વર્જન કર્યું છે. જો અહીં પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત વિ અને અવ નો જ અધિકાર ઈચ્છિત હોત તો પ્રતિનું

વર્જન વ્યર્થ ગણાય. જ્યારે સૂત્ર નિર્દિષ્ટ કોઈપણ પદ વ્યર્થ હોય નહીં તેથી સૂત્રમાં દર્શાવેલ પ્રતિનાં વર્જન દ્વારા જ એ સૂચિત થાય છે કે, અહીં પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત માત્ર વિ અને અવની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ ન કરતાં **अपेक्षातोऽधिकारः १/१२** ન્યાયાનુસારે उपसर्गात् सुग्० २.३.३९થી તમામ ઉપસર્ગનો અધિકાર ગ્રહણ કરવો.

स्वञ्जश्च २/३/४५

અ.અ.સૂ. : उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् स्वञ्जः सः द्वित्वे अपि, अटि अपि षः,च(परोक्षायां तु आदेः), (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અન્તસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલાં स्वञ्ज् ધાતુનાં स्નો દ્વિત્વમાં અને अट् આગમમાં પણ ष् થાય છે. પરંતુ પરોક્ષામાં દ્વિત્વ હોતે છતે આદિ स्નો જ ष् કરવો.

ઉદા. (ष्वञ्जित् सङ्गे-१४७१) षः सोऽ०२.३.९८થી ष्નો स्→ **स्वञ्ज्** ધાતુ.

(१) **अभिष्वजते**→તે આલિંગન કરે છે.
वर्त्तमाना०३.३.६થી તે→अभि+स्वञ्ज्+ते
तुदादेः०३.४.८१થી श→अभि+स्वञ्ज्+**अ**+ते
नो व्यञ्जनस्या०४.२.४५થી न्નો લોપ→अभि+स्वजते
આ સૂત્રથી स्નો ष्→अभि**ष्व**जते।

(२) **अभिषिष्वङ्क्षते**→તે આલિંગન કરવાને ઈચ્છે છે.
अभिष्वङ्क्तुमिच्छतीति।
तुमर्हादि०३.४.२१થી सन्→अभि+स्वञ्ज्+**स**

सन्यङः०४.१.३थी द्वित्व→अभि+**स्व**स्वञ्ज्+स
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→अभि+सस्वञ्ज्+स
सन्यस्य ४.१.५९थी अनो इ→अभि+**सि**स्वञ्ज्+स
च-जः०२.१.८६थी ज्नो ग्→अभि+सिस्वञ्**ग्**+स
अघोषे०१.३.५०थी ग्नो क्→अभि+सिस्वञ्**क्**+स
म्नां धुड्वर्गे०१.३.३९थी ञ्नो ङ्→अभि+सिस्वङ्**क्**+स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी सन्नां स्नो ष्→अभि+सिस्वङ्क्+**ष**
वर्त्तमाना०३.३.६थी ते वगेरे→अभि+सिस्वङ्क्ष**ते**
आ सूत्रथी स्नो ष्→अभि**षिष्व**ङ्क्षते।

(३) **प्रत्यष्वजत**→तेणे आलिंगन कर्युं.
ह्यस्तनी०३.३.९थी त→प्रति+स्वञ्ज्+**त**
आ उदा.नी साधनिका अभिष्वजते प्रमाणे जाणवी. अने अड् धातो०४.४.२९थी अट् वगेरे कार्यो करवा.

(४) **परिषस्वजे**→तेणे आलिंगन कर्युं.
परोक्षा०३.३.१२थी ए→परि+स्वञ्ज्+**ए**
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→परि+**स्वञ्ज्**स्वञ्ज्+ए
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→परि+सस्वञ्ज्+ए
स्वञ्जेर्नवा ४.३.२२थी ए **कित्वत्** थवाथी,
नो व्यञ्जन०४.२.४५थी न्नो लोप→परि+सस्वजे
आ सूत्रथी आदि स्नो ष्→परि**ष**स्वजे।

विशेषता :

(१) उपरोक्त सूत्रथी आ सूत्रनो पृथक् निर्देश कर्यो तेथी 'अप्रतेः'नो अधिकार अटकी गयो.

(૨) પૂર્વસૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'परोक्षायां त्वादेः'નો અધિકાર આ સૂત્રમાં ચકારથી અનુકર્ષિત કરાએલ છે. તેથી અહીં પણ પરોક્ષામાં માત્ર ધાતુનાં આદિ સ્નો ષ્ થશે. અને અન્યત્ર બંને સ્નો ષ્ થશે. તથા, હવે 'परोक्षायां त्वादेः'નો અધિકાર **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते ૨/૬૨** ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

परि-नि-वेः सेवः ૨/૩/૪૬

અ.અ.સૂ. : परि-नि-वेः उपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् सेवः सः द्वित्वे अपि, अटि अपि षः (शिड्नान्तरेऽपि)।

અર્થ : પરિ, નિ અને વિ ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને ક્ વર્ગથી પર રહેલ સેવ્ ધાતુનાં સ્નો દ્વિત્વમાં અને અટ્ આગમમાં પણ ષ્ થાય છે.

સ. : परि-नि-वेः→परिश्च निश्च विश्च इति परिनिविः, तस्मादिति।

ઉદા. (षेवृङ् सेवने-૮૧૮)

षः સો૦૨.૩.૯૮થી ષ્નો સ્→**सेव्** ધાતુ.

(૧) **परिषेवते**→તે સેવા કરે છે.

वर्त्तमाना૦૩.૩.૬થી ते→परि+सेव्+**ते**

कर्त्तर्यनद्૦૩.૪.૭૧થી शव्→परि+सेव्+**अ**+ते

આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→परि**षे**वते।

(૨) **परिषिषेविषते**→તે સેવા કરવાને ઈચ્છે છે.

परिषेवितुमिच्छतीति।

तुमर्हादि૦૩.૪.૭૧થી सन्→परि+सेव्+**स**

सन्यङ૦૪.૧.૩થી દ્વિત્વ→परि+**से**सेव्+स

ह्रस्वः ૪.૧.૩૯થી એનો इ→परि+**सि**सेव्+स

स्ताद्यशितो०४.४.३२थी इट्→परि+सिसे**वि**+स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→परि+सिसेवि+**ष**
आ सूत्रथी सेव्नां स्नो ष्→परि**षिषे**विष
वर्त्तमाना०३.३.६थी ते वगेरे→परिषिषेविष**ते**।

(૩) **पर्यषेवत**→तेणे सेवा करी.
ह्यस्तनी०३.३.९थी त→परि+सेव्+**त**
आ उदा.मां शव् वगेरे कार्य परिषेवते प्रमाणे जाणवा. अने अड् धातो०४.४.२९थी अट् आगम वगेरे कार्य करवा.

(૪) **निषेवते**→ते सेवा करे छे.
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

(૫) **विषिषेवे**→तेणे सेवा करी.
परोक्षा०३.३.१२थी ए→वि+सेव्+**ए**
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→वि+**सेव्**सेव्+ए
व्यञ्जनस्या०४.१.४४थी लोप→वि+सेसेव्+ए
ह्रस्वः ४.१.३९थी ए नो इ→वि+**सि**सेवे
आ सूत्रथी बंने स्नो ष्→वि**षिषे**वे।

विशेषता :

(१) आ सूत्रमां 'सेवः' पदथी (षेवृङ्, सेवृङ्-सेवने-८१८, ८१९) आ बंने धातुनुं ग्रहण थाय छे. पण धातु पारायणकारनां मते कृत स्कारनी अनुवृत्ति चालु होवाथी मात्र षोपदेश एवा षेवृङ्-८१८ धातुनुं ज ग्रहण थशे. पण सेवृङ्-८१९ धातुनुं नहीं.

(२) अहीं ध्यानमां लेवुं के, प्रतिसेषेव्यते वगेरे स्थाने प्रति उपसर्गने आश्रयीने ष् थयेल नथी. परंतु नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी

પ્રકૃતિનાં સ્નો ષ્ થાય છે. પણ કેટલાંક લલિત સ્વભાવ વિ. વ્યાકરણકારો બંને પણ સ્નો ષ્ ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેઓનાં મતે પ્રતિસેસેવ્યતે પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

सय-सितस्य ૨/૩/૪૭

અ.અ.સૂ. : परि-नि-वेः सय-सितस्य सः षः।

અર્થ : પરિ, નિ અને વિથી પર રહેલાં સય અને સિતનાં સ્નો ષ્ થાય છે.

સ. : सय-सितस्य→सयश्च सितश्च इति सयसितः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **परिषयः**→બંધન. परि+सयः
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→परिषयः।

(૨) **निषयः**→બંધાએલો. नि+सयः

(૩) **विषयः**→(પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં) વિષય वि+सयः

(૪) **परिषितः**→બંધાએલો. परि+सितः

(૫) **निषितः**→બંધાએલો. नि+सितः

(૬) **विषितः**→પ્રવૃત્તિ કરતો. वि+सितः
આ પાંચ ઉદા.ની સાધનિકા परिषयः પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં षिंग्ट्-૧૨૮૭ ધાતુને अच्, अल् અને घञ् कृ त् પ્રત્યય લાગીને सय બનેલ છે. અને षिंग्ट्-૧૨૮૭ તેમજ षोंच्-૧૧૫૦ ધાતુને क्त લાગીને सित બનેલ છે.

(૨) આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રથી પૃથક્ નિર્દેશ કરવાથી द्वित्वेऽपि, अट्यपिનો અધિકાર અટકી ગયો. તેથી व्यसयीयत् સ્થાને સ્નો ષ્ ન

થયો. તથા સયને णिच् પ્રત્યય લાગીને બનેલ मा વિષસયद् વગેરે પ્રયોગમાં પૂર્વે અનું વ્યવધાન આવતાં બીજા સ્નો ષ્ થશે નહીં અને પૂર્વનો સ્ અવ્યવહિત હોવાથી નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫થી ષ્ થયેલ છે.

જિ. : સૂત્રગત 'सित' પ્રયોગ सो ધાતુથી નિષ્પન્ન છે. ત્યાં તો उपसर्गात् सुग्०२.३.३९थी જ સ્નો ષ્ સિદ્ધ હતો તો આ સૂત્રમાં તેનો શા માટે નિર્દેશ કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, પરિ, નિ અને વિ ઉપસર્ગથી જ પર રહેલ સિતનાં સ્નો ષ્ કરવો. તેથી બીજા ઉપસર્ગથી પર રહેલ સિતનાં સ્નો उपसर्गात्०२.३.३९थी પણ થશે નહીં.

असो-ङ-सिवू-सह-स्सटाम् ૨/૩/૪૮

અ.અ.સૂ. : **परि-नि-वेः उपसर्गात् असो-ङ-सिवू-सह-स्सटां सः षः।**

અર્થ : પરિ, નિ અને વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સિવ્, સહ્ ધાતુ તેમજ સ્સટ્ આગમનાં સ્નો ષ્ થાય છે. જો તે સહ્ ધાતુ સોનાં વિષયવાળો તથા સિવ્ અને સહ્ ધાતુ ङ્નાં વિષયવાળો ન હોય તો.

સ. : **असो-ङ-सिवू-सह-स्सटाम्**→सोश्च ङश्च इति सोङौ, न विद्यते सोङौ ययोः तौ इति असोङौ, सिवूश्च सहश्च इति सिवूसहौ, असोङौ च तौ सिवूसहौ च इति असोङसिवूसहौ, असोङसिवूसहौ च स्सट् च इति असोङसिवूसहस्सटः, तेषामिति।

ઉદા. ★ (षिवूच् उतौ-११६४)
षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्નો સ્→**सिव्** ધાતુ.

(૧) **परिषीव्यति**→તે ચારે બાજુથી સીવે છે.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→પરિ+સિવ્+**તિ**
દિવાદે:૦૩.૩.૭૨થી શ્ય→પરિ+સિવ્+**ય**+તિ
શ્વાદેર્નામિનો૦૨.૩.૬૩થી દીર્ઘ→પરિ+**સી**વ્યતિ
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→પરિ**ષી**વ્યતિ.

(૨) **निषीव्यति**→તે સારી રીતે બાંધે છે. નિ+સિવ્

(૩) **विषीव्यति**→તે સીવે છે. વિ+સિવ્
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ (षहि मर्षणे-૯૯૦)
ष: सोऽष्ट्यै૦૨.૩.૯૮થી ષ્નો સ્→ **सह्** ધાતુ.

(૪) **परिषहते**→તે સહન કરે છે.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→પરિ+સહ્+**તે**
કર્ત્તર્યનદ્૦૩.૪.૭૧થી શવ્→પરિ+સહ્+**અ**+તે
આ સૂત્રથી સહ્નાં સ્નો ષ્→પરિ**ષ**હતે.

(૫) **निषहते**→તે સહન કરે છે. નિ+સહ્

(૬) **विषहते**→તે સહન કરે છે. વિ+સહ્
આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૭) **परिष्करोति**→તે વિભૂષિત કરે છે. (डुकृंग् करणे-૮૮૮)
संपरे: कृग:૦૪.૪.૯૧થી સ્સટ્→પરિ+**સ્**+કૃ
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→પરિ+સ્+કૃ+**તિ**
कृग् तनादे૦૩.૪.૭૧થી ઉ→પરિ+સ્+કૃ+**ઉ**+તિ
નામિનો ગુણો૦૪.૩.૧થી ગુણ→પરિ+સ્+**કર્**+ઉ+તિ
उ-श्नो: ૪.૩.૨થી ગુણ→પરિ+સ્+કર્+**ઓ**+તિ
આ સૂત્રથી સ્સટ્નાં સ્નો ષ્→પરિષ્કરોતિ.

(૮) **विष्किरः**→પક્ષી. (कृत् विक्षेपे-૧૩૩૪) વિકિરતીતિ।
નામ્યુપાન્ત્ય પ્રી૦૫.૧.૫૪થી ક→વિ+કૃ+**અ**
ઋતાં ક્ડિ૦૪.૪.૧૧૬થી ઋનો ઇર્→વિ+**કિર્**+અ
વૌ વિષ્કિરો૦૪.૪.૯૬થી સ્સટ્→વિ+**સ્**+કિર્+અ
આ સૂત્રથી સ્સટ્નાં સ્નો ષ્→વિષ્કિર
પ્રથમા સિ વગેરે→વિષ્કિરઃ।

પ્ર.ઉદા. ★ **असो-डेति किम् ?**

(૧) **परिसोढः**→સહન કરેલું. परिषह्यते स्मेति।
क्त-क्तवतू ૫.૧.૧૭૪થી ક્ત→પરિ+સહ્+**તે**
વેટોઽપતઃ૪.૪.૬૨થી ઇટ્નો **નિષેધ**
હો ધુટ્૦૨.૧.૮૨થી હ્નો દ્→પરિ+**સદ્**+ત
અધશ્ચતુર્થાત્૦૨.૧.૭૯થી તનો ઢ→પરિ+સદ્+**ઢ**
સહિવહેરોચ્ચા૦૧.૩.૪૩થી દ્નો લોપ અને અનો ઓ→પરિ**સો**ઢ
પ્રથમા સિ વગેરે→પરિસોઢઃ।

★ આ સૂત્રમાં સોનાં વિષયવાળાં સહ્ ધાતુમાં સૂત્ર પ્રવૃત્તિનો નિષેધ હોવાથી અહીં સ્નો ષ્ થયેલ નથી.

(૨) **मा परिसीषिवत्**→તેણે સીવરાવ્યું નહીં.
परिसीव्यन्तं प्रायुक्त इति।
પ્રયોક્તૃ૦૩.૪.૨૦થી ણિગ્→પરિ+સિવ્+**ઇ**
લઘોરુપા૦૪.૩.૪થી ગુણ→પરિ+**સે**વિ
અદ્યતની૦૩.૩.૧૧થી દિ→પરિ+સેવિ+**ત્**
ણિ-શ્રિ-દ્રુ૦૩.૪.૫૮થી ડ→પરિ+સેવિ+**અ**+ત્
દ્વિર્ધાતુઃ૦૪.૧.૧થી દ્વિત્વ→પરિ+**સેવિ**સેવિ+અ+ત્
વ્યઞ્જનસ્યા૦૪.૧.૪૪થી લોપ→પરિ+સેસેવિ+અ+ત્

ह्रस्वः ४.१.७९थी ह्रस्व→परि+**सि**सेवि+अ+त्
उपान्त्यस्याऽसमान०४.२.७५थी ह्रस्व→परि+सि**सि**वि+अ+त्
लघोर्दीर्घो०४.१.६४थी दीर्घ→परि+**सी**सिवि+अ+त्
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→परि+सीसिव्+अ+त्
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→परिसी**षि**वत्।

(૩) **मा परिसीषहत**→તેણે સહન કરાવ્યું નહીં. परिषह्यन्तं प्रायुक्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ समान०४.१.६३थी सन्वत् થવાથી सन्यस्य ४.१.५९थी अनो इ કરવો.

★ આ સૂત્રમાં ङ्नां વિષયવાળાં सिव् અને सह् ધાતુનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં 'सिवू' એ પ્રમાણે ऊ અનુબંધ સહિત નિર્દેશ છે. તેથી, **तिवाशवानुबन्धेन० ૧/૧૮** ન્યાયાનુસારે यङ्लुबन्तમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં स्नो ष् થતો નથી. તેથી, परिसेषिवीति વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં બ.વ.નાં નિર્દેશ દ્વારા વચનભેદ કરીને યથાસંખ્યની નિવૃત્તિ કરી છે. અન્યથા પરિ, નિ અને વિ ઉપસર્ગનો सिव्, सह् અને स्सट् સાથે અનુક્રમ થવાની આપત્તિ આવે.

(૩) 'सो' એ પ્રમાણે રૂપ માત્ર सह् ધાતુમાં જ પ્રાપ્ત હોવાથી **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् ૨/૫૭** ન્યાયાનુસારે સૂત્રગત 'असो' પદનો सह् ધાતુ સાથે જ અન્વય કરવો.

स्तु-स्वञ्जश्चाऽटि नवा २/३/४९

अ.अ.सू. : परि-नि-वेः उपसर्गात् स्तु-स्वञ्जः च(असोङ सिवूस्सटां) सः अटि षः वा।

अर्थ : परि, नि अने वि उपसर्गथी पर रहेलां स्तु, स्वञ्ज् धातुनां, सोनां विषयवाळो न होय तेवां सह् धातुनां, ङनां विषयवाळां न होय तेवा सिव् अने सह् धातुनां तेमज, स्सट् आगमनां स्नो अट् (आगम) पर छतां ष् विकल्पे थाय छे.

स. : स्तुस्वञ्जः→स्तुश्च स्वञ्ज् च इति स्तुस्वञ्ज्, तस्येति।

उदा. ★ (ष्टुंग्क् स्तुतौ-११२४) षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स् तथा,

निमित्ताभावे०१/२९ न्यायथी ट्नो त्→**स्तु** धातु.

(१) **पर्यष्टौत्/पर्यस्तौत्**→तेणे प्रशंसा करी. परि+स्तु

(२) **न्यष्टौत्/न्यस्तौत्**→तेणे प्रशंसा करी.

(३) **व्यष्टौत्/व्यस्तौत्**→तेणे प्रशंसा करी.

आ त्रणे उदा.नी साधनिका २.३.३९मां दर्शावेल पर्यष्टौत् प्रमाणे जाणवी. परंतु स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो.

★ (ष्वञ्जित् सङ्गे-१४७१)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**स्वञ्ज्** धातु.

(४) **पर्यष्वजत/पर्यस्वजत**→तेणे आलिंगन कर्युं. परि+स्वञ्ज्

(५) **न्यष्वजत/न्यस्वजत**→तेणे आलिंगन कर्युं. नि+स्वञ्ज्

(६) **व्यष्वजत/व्यस्वजत**→तेणे आलिंगन कर्युं. वि+स्वञ्ज्

आ उदा.नी साधनिका २.३.४५मां दर्शावेल प्रत्यष्वजत प्रमाणे जाणवी परंतु स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो.

★ (षिवूच् उतौ-११६४)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सिव्** धातु.

(७) **पर्यषीव्यत्/पर्यसीव्यत्**→तेणे चारे बाजु सीव्युं.

(८) **न्यषीव्यत्/न्यसीव्यत्**→तेणे सारी रीते सीव्युं.

(९) **व्यषीव्यत्/व्यसीव्यत्**→तेणे सीव्युं.

आ उदा.नी साधनिका २.३.४८मां दर्शावेल परिषीव्यति प्रमाणे जाणवी. परंतु तिव्नां स्थाने ह्यस्तनी०३.३.९थी दिव् करवो. अड् धातो०४.४.२९थी अट् आगम वगेरे कार्यो करवा. अने स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो.

★ (षहि मर्षणे-९९०)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८थी ष्नो स्→**सह्** धातु.

(१०) **पर्यषहत/पर्यसहत**→तेणे सहन कर्युं.

(११) **न्यषहत/न्यसहत**→तेणे सहन कर्युं.

(१२) **व्यषहत/व्यसहत**→तेणे सहन कर्युं.

आ उदा.नी साधनिका २.३.४८मां दर्शावेल परिषहते प्रमाणे जाणवी. परंतु तिव्नां स्थाने ह्यस्तनी०३.३.९थी त अने स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो. तथा अड् धातो० ४.४.२९थी अट् आगम वगेरे कार्यो करवा.

(१३) **पर्यष्करोत्/पर्यस्करोत्**→तेणे संस्कार कर्यो.

आ उदा.नी साधनिका २.३.४८मां दर्शावेल परिष्करोति प्रमाणे जाणवी. परंतु तिव्नां स्थाने दिव् अने स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो. तथा, अड् धातो०४.४.२९थी अट् आगम वगेरे कार्यो करवा.

પ્ર.ઉદા. ★ **असो-ङसिवूसहेत्येव→**

(૧) **पर्यसोढयत्**→તેણે સહન કરનારને બોલાવ્યું.
(परिसोढः‌ની સાધનિકા ૨.૩.૪૮ પ્રમાણે જાણવી.)
હવે, णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→परिसोढ+**इ**
त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી અનો લોપ→परिसोढि
ह्यस्तनी०૩.૩.૯૪થી दिव्→परिसोढि+**त्**
कर्त्तर्यनद्०૩.૪.૭૧થી शव्→परिसोढि+**अ**+त्
नामिनो०૪.૩.૧થી ગુણ→परिसो**ढे**+अ+त्
एदैतोऽ०૧.૨.૨૩થી अय्→परि+सो**ढय**त्
अड् धातो०૪.૪.૨૯થી अट् વગેરે→**पर्य**सोढयत्।

(૨) **पर्यसीषिवत्**→તેણે સીવરાવ્યું.

(૩) **पर्यसीषहत्**→તેણે સહન કરાવ્યું.
આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૪૮માં દર્શાવેલ परिसीषिवत् અને मा परिसीषहत પ્રમાણે જાણવી પરંતુ अड् धातो०૪.૨.૨૯થી अट् આગમ વિ. કાર્યો કરવા.

★ આ સૂત્રમાં सो નાં વિષયવાળો सह् ધાતુ તથા ङ્નાં વિષયવાળાં सिव् અને सह ધાતુનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી स्‌નો ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં अट् આગમનાં યોગમાં उपसर्गात् सुग्०૨.૩.૩૯થી स्तु ધાતુનાં, स्वञ्जश्च ૨.૩.૪૫થી स्वञ्ज् ધાતુનાં અને असोङ-सिवू० ૨.૩.૪૮થી सो અને ङ વિષય ન હોય તેવા सिव् અને सह् ધાતુનાં તથા, स्सट् આગમનાં स्‌નાં ष्‌ની નિત્યપણે પ્રાપ્તિ હતી તે પ્રત્યેકને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याऽप्राणिनि २/३/५०

अ.अ.सू. : निरभ्यनोः च(परि-नि-वेः) उपसर्गात् अप्राणिनि स्यन्दस्य सः षः नवा, (शिड्नान्तरेऽपि)।

अर्थ : निर्, अभि, अनु, परि, नि अने वि उपसर्गथी पर प्राणी भिन्न कर्त्ता अर्थमां वर्त्तता स्यन्द् धातुनां स्नो ष् विकल्पे थाय छे.

स. : (१) निरभ्यनोः→निर् च अभिश्च अनुश्च इति निरभ्यनुः, तस्मादिति।

(२) **अप्राणिनि**→न प्राणीति अप्राणि, तस्मिन्निति।

उदा. ★ (स्यन्दौङ् स्रवणे-८५६)

(१) **निःष्यन्दते/निःस्यन्दते**
(२) **अभिष्यन्दते/अभिस्यन्दते**
(३) **अनुष्यन्दते/अनुस्यन्दते**
(४) **परिष्यन्दते/परिस्यन्दते**
(५) **निष्यन्दते/निस्यन्दते**
(६) **विष्यन्दते/विस्यन्दते**

तैलम्→तेल ઝरे छे.

आ उदा.मां साधनिका २.३.४८मां दर्शावेल परिषहते प्रमाणे जाणवी. परंतु स्नो ष् आ सूत्रथी विकल्पे करवो.

प्र.उदा. अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः→माछली भीनी थाय छे.

आ उदा.नी साधनिका २.३.४८मां दर्शावेल परिषहते प्रमाणे जाणवी. परंतु स्नो ष् करवो नहीं.

★ आ सूत्रमां प्राणी कर्त्तामां वर्त्तता स्यन्द्नो निषेध होवाथी अहीं आ सूत्रथी स्नो ष् थयो नहीं.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં 'स्यन्दस्य' એ પ્રમાણે शव् પ્રત્યય સહિત નિર્દેશ છે. તેથી **तिवाशवानुबन्धेन० ૧/૧૮** ન્યાયાનુસારે યડ્લુબન્તમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં સ્નો ષ્ થતો નથી. તેથી अभिसास्यन्दीति આવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

(૨) યદ્યપિ निरभ्यनोः‌નાં અધિકારથી પૂર્વસૂત્રથી અનુવૃત્ત 'परि-नि-वेः'નો અધિકાર અટકી જાય. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्यरस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति ૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે પૂર્વસૂત્રગત સજાતીય પંચમ્યન્ત परि-नि-वेः‌નો અધિકાર ગ્રહણ કરેલ છે. તથા, **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते ૨/૬૨** ન્યાયાનુસારે તે અધિકાર ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

(૩) કેટલાંક દેવનંદી, શકટ, લલિતસ્વભાવ વગેરે વ્યાકરણકારો निर् અને निथી પર स्यन्द्‌નાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેમનાં મતે निःस्यन्दते જેવા પ્રયોગો થાય છે.

(૪) અહીં स्यन्द् ધાતુ પદની આદિમાં હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો નથી. માટે नाम्यन्तस्था ૨.૩.૧૫થી સ્નાં ષ્‌ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

જિ. : '**मत्स्योदके अनुष्यन्देते**' જેવા પ્રયોગમાં પ્રાણી અને અપ્રાણી બંને કર્ત્તા છે તો ત્યાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ ?

સમા. : આ સૂત્રમાં 'अप्राणिनि' પદમાં પર્યુદાસ નઞ્‌નો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પ્રાણી ભિન્ન કોઈપણ પદાર્થ સૂત્રનાં વિષયભૂત બને છે. અને પ્રાણી, અપ્રાણી બંને કર્ત્તા હોય તો તે પણ માત્ર

પ્રાણીકર્ત્તાથી ભિન્ન છે. તેથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં વિકલ્પે સ્નો ષ્ થાય છે. **ઉદા.** मत्स्योदके अनुष्यन्देते/मत्स्योदके अनुस्यन्देते અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, प्राण्यौषधि० ६.२.३१માં औषधि વગેરે વનસ્પતિનું પ્રાણીથી પૃથક્ ગ્રહણ કરેલું હોવાથી સ્થાવર જીવ પ્રાણીમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. તેથી અહીં 'अप्राणिनि' પદ દ્વારા ત્રસજીવોનું જ ગ્રહણ થાય છે.

वेः स्कन्दोऽक्तयोः २/३/५१

અ.અ.સૂ. : वेः उपसर्गात् स्कन्दः सः षः नवा, अक्तयोः।

અર્થ : વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ स्कन्द् ધાતુનાં સ્નો ષ્ વિકલ્પે થાય છે, જો તે क्त-क्तवतु પ્રત્યયાન્ત ન હોય તો.

સ. : अक्तयोः→क्तश्च क्तवांश्च इति क्तौ, न क्तौ इति अक्तौ, तयोरिति।

ઉદા. ★ (स्कन्दृं गति-शोषणयोः-३१९)

(१) **विष्कन्ता/विस्कन्ता**→ફેલાતો. विस्कन्दतीति।
णक-तृचौ ५.१.४८થી तृच्→वि+स्कन्द्+**तृ**
अघोषे०१.३.५०થી द्નો त्→वि+स्क**न्त्**+तृ
પ્રથમા सि વગેરે→विस्क**न्ता**।
આ સૂત્રથી વિકલ્પે સ્નો ષ્→विष्कन्ता/विस्कन्ता।

પ્ર.ઉદા. ★ **अक्तयोरिति किम् ?**

(१) **विस्कन्नः**→ફેલાયેલું. विस्कद्यते स्मेति।
गत्यर्थाऽ०५.१.११થી क्त→वि+स्कन्द्+**त**
रदादमूर्च्छ०४.२.६९થી द्+त्નો न्→वि+स्क**न्न**
પ્રથમા सि વગેરે→विस्कन्नः।

(૨) **विस्कन्नवान्**→ફેલાયેલું.

આ સૂત્રની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં क्त-क्तवतु પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી વિકલ્પે स्नो ष् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य ૧/૧૪** ન્યાયાનુસારે क्तનાં ગ્રહણથી क्तवतुનું ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ સૂત્રમાં अक्तयोः એ પ્રમાણે દ્વિવચનનાં નિર્દેશ દ્વારા **अर्थवद्० ૧/૧૪** ન્યાયને ગૌણ કરીને क्त-क्तवतु એમ બંને પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨) स्कन्द् ધાતુ પદની આદિમાં હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો નથી. તેથી नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી स्नां ष्नी પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

જિ. : विचिस्कन्त्सति પ્રયોગમાં स्कનું દ્વિત્વ થતાં वि ઉપસર્ગ પછી च् આવે છે. પરંતુ દ્વિત્વરૂપ વર્ણ પણ ધાતુનો જ અંગ ગણાતો હોવાથી **स्वाङ्गमव्यवधायि ૨/૧૧** ન્યાયાનુસારે વ્યવધાયક બનતો નથી. તેથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ શા માટે ન થઈ ?

સમા. : स्था-सेनि०૨.૩.૪૦ સૂત્રમાં द्वित्वेऽपिનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. જો આ ન્યાયથી દ્વિત્વભૂત વર્ણ અવ્યવધાયક બનતો હોય તો સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ द्वित्वेऽपि પદ વ્યર્થ જવાની આપત્તિ આવે. તેથી અહીં આ ન્યાયની અનિત્યતા જાણવી. માટે चનું વ્યવધાન હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

परेः २/३/५२

अ.अ.सू. : परेः उपसर्गात् स्कन्दः सः षः नवा।

अर्थ : परि ઉપસર્ગથી ५२ રહેલાં स्कन्द् ધાતુનાં स्નો ष् વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. ★ (स्कन्दृं गति-शोषणयोः-૩૧૯)

(૧) **परिष्कन्ता/परिस्कन्ता**→સૂકાઈ જનાર. परिस्कन्दतीति આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૫૧માં દર્શાવેલ विष्कन्ता પ્રમાણે જાણવી પરંતુ स्નો વિકલ્પે ष् કરવા આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૨) **परिष्कण्णः/परिस्कन्नः**→સૂકાઈ ગયેલું. परिस्कद्यते स्मेति। આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૫૧માં દર્શાવેલ विस्कन्नः પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી વિકલ્પે स्નો ष् અને ष्નાં યોગમાં र-वृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्નો ण् કરવો.

વિશેષતા :

(૧) અહીં પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી अक्तयोःની અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ.

(૨) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો अच् પ્રત્યયાન્ત કે घञ् પ્રત્યયાન્ત परि પૂર્વક स्कन्द् ધાતુમાં પ્રાચ્યભરત સંબંધી પ્રયોગ હોય તો નિત્ય ष् અને અન્યત્ર વિકલ્પે ष् ઈચ્છે છે. જ્યારે કેટલાંક વ્યાકરણકારો તે જ પ્રયોગમાં નિત્ય ष्નો અભાવ અને અન્યત્ર વિકલ્પે મૂર્ધન્ય ष् ઈચ્છે છે. પરંતુ આ બંને મત પણ આ સૂત્રથી સિદ્ધ જ છે.

(૩) स्कन्द् ધાતુ પદની આદિમાં ન હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો પણ ન હોવાથી नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી स्નાં ष्ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

निर्नेः स्फुर-स्फुलोः २/३/५३

अ.अ.सू. : निर्नेः उपसर्गात् स्फुर-स्फुलोः सः षः नवा, (शिड्नान्तरेऽपि)।

अर्थ : निर् अने नि उपसर्गथी ५२ स्फुर् अने स्फुल् धातुनां स्नो ष् विकल्पे थाय छे.

स. : (१) **निर्नेः**→निर् च निश्च इति निर्निः, तस्मादिति।

(२) **स्फुर-स्फुलोः**→स्फुर् च स्फुल् च इति स्फुर्-स्फुलौ, तयोरिति।

उदा. ★ (स्फुरत् स्फुरणे-१४६०)

(१) **निष्फुरति/निःस्फुरति**→ते चाले छे.

वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→निर्+स्फुर्+**ति**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→निर्+स्फुर्+**अ**+ति

रः पदान्ते०१.३.५३थी विसर्ग→**निःस्फुरति**

आ सूत्रथी विकल्पे स्नो ष्→**निःष्फुरति/निःस्फुरति**।

(२) **निष्फुरति/निस्फुरति**→ते चाले छे.

★ (स्फुलत् संचये च-१४६१)

(३) **निःष्फुलति/निःस्फुलति**→ते एकठां थाय छे.

(४) **निष्फुलति/निस्फुलति**→ते एकठां थाय छे.

आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

(१) सूत्रमां द्वित्व करवा द्वारा वचनभेद करीने यथासंख्यनी निवृत्ति जणावी छे. तेथी निर्, नि उपसर्ग साथे स्फुर्-स्फुल्नो अनुक्रम थशे नहीं.

(૨) અહીં સ્ફુર્ ધાતુ પદની આદિમાં હોવાથી સાથે કૃત સ્કારવાળો પણ ન હોવાથી **નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫**થી સ્નાં ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તે પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે તેવું ઉત્તરસૂત્રમાં પણ જાણવું.

वेः २/३/५४

અ.અ.સૂ. : वेः उपसर्गात् स्फुर-स्फुलोः सः षः नवा।

અર્થ : વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ સ્ફુર્ અને સ્ફુલ્ ધાતુનાં સ્નો ષ્ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) विष्फुरति/विस्फुरति→તે ચાલે છે.

(૨) विष्फुलति/विस्फुलति→તે એકઠાં થાય છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સ્નો ષ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

વિશેષતા :

'वेः'નો અધિકાર નીચે લઈ જવા માટે પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે અન્યથા **सन्नियोगशिष्टानामेकापाये ऽन्यतरस्याप्यपायः** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે 'निर्नेः'નો અધિકાર પણ સાથે આવે.

स्कभ्नः २/३/५५

અ.અ.સૂ. : वेः उपसर्गात् स्कभ्नः सः षः।

અર્થ : વિ ઉપસર્ગથી પર સ્કમ્ભ્ ધાતુનાં સ્નો ષ્ નિત્ય થાય છે.

ઉદા. ★ (स्कम्भू रोधनार्थः-૧૯૮૭)
विष्कभ्नाति→તે રોકે છે.

वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→वि+स्कम्भ्+**ति**

स्तम्भू-स्तुम्भू०૩.૪.૬૫થી श्ना→वि+स्कम्भ्+**ना**+ति

नो व्यञ्जनस्या०૪.૨.૪૫થી न्(म्)નો લોપ→वि+स्कभ्नाति।

આ સૂત્રથી स्નો ष्→विष्**क**भ्नाति।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં 'स्कभ्नः' એ પ્રમાણે श्ना યુક્ત स्कम्भ् ધાતુનો નિર્દેશ હોવાથી श्नु યુક્ત विस्कभ्नोति વગેરે પ્રયોગમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ ક્રયાદિ સંબંધી જ स्कम्भ् ધાતુનો श्ना વિનાનો નિર્દેશ હોય તો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમકે, विष्कम्भिता।

અહીં કેટલાંક શકટ, ઉત્પલ વગેરે વ્યાકરણકારોનાં મતે श्नાનો નિર્દેશ ધાતુપાઠમાં નિર્દિષ્ટ स्कभुङ्०૭૮૦ એ પ્રમાણે स्कम्भ् ધાતુનો નિષેધ કરવા માટે છે. પણ श्नु યુક્ત સૌત્ર ધાતુમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. તેથી તેમનાં મતે विष्कभ्नोति વગેરે પ્રયોગની પ્રાપ્તિ થશે.

(૨) અહીં ક્ષુભ્નાદિ ગણ પાઠ અંતર્ગત ક્ષુભ્નાદીનામ્ ૨.૩.૯૬ સૂત્ર દ્વારા विस्कभ्नाति પ્રયોગમાં न्નો ण् થતો નથી.

(૩) પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી 'नवा'ની અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ.

(૪) અહીં स्कम्भ् ધાતુ પદની આદિમાં હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો પણ ન હોવાથી नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી स्નાં ष्ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

निर्-दुः-सु-वेः सम-सूतेः २/३/५६

અ.અ.સૂ. : निर्-दुः-सु-वेः सम-सूतेः सः षः।

અર્થ : નિર્, દુર્, સુ અને વિથી પર રહેલ સમ અને સૂતિનાં સ્નો ષ્ થાય છે.

સ. : (૧) **निर्-दुः-सु-वेः**→निश्च दुश्च सुश्च विश्च इति निर्दुःसुविः, तस्मादिति।

(૨) **सम-सूतेः**→समश्च सूतिश्च इति समसूतिः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **निःषमः**→સમતા વગરનું. निर्गतः समादिति।
प्रात्यवपरि०३.१.४७थी સમાસ→निर्+सम
આ સૂત્રથી સ્નો ષ્→निर्+**षम**
रः पदान्ते०१.३.५३थी र્નો વિસર્ગ→नि**ः**षम
પ્રથમા સિ વગેરે→नि**ः**षमः।

(૨) **दुःषमः**→ખરાબ થયેલું. दुष्टः सम इति।
दुर्निन्दा०३.१.४३थी સમાસ→दुर्+सम

(૩) **सुषमः**→સમાન થયેલું.
सुः पूजायाम्→३.१.४४थी સમાસ→सु+सम

(૪) **विषमः**→વિષમ થયેલું. विगतः समात् इति।
प्रात्यवपरि०३.१.४७थी સમાસ→वि+सम

(૫) **निःषूतिः**→નિશ્ચય રીતે જન્મ થવો. निश्चिता सूतिरिति।
प्रात्यव-परि०३.१.४७थी સમાસ→निर्+सूति

(૬) **दुःषूतिः**→દુઃખે કરીને જન્મ થવો. दुष्टा सूतिरिति।
दुर्निन्दा०३.१.४३थी સમાસ→दुर्+सूति

(૭) **सुषूतिः**→સુખે કરીને જન્મ થવો. શોભના સૂતિરિતિ સુः પૂજાયામ્ ૩.૧.૪૪થી સમાસ→સુ+સૂતિ

(૮) **विषूतिः**→વિશિષ્ટ રીતે જન્મ થવો. વિશિષ્ટા સૂતિરિતિ। પ્રાત્યવ-પરિ૦૩.૧.૪૭થી સમાસ→વિ+સૂતિ

આ ઉદા.માં આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે કરવું.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રગત શ્તિવ્ પ્રત્યયાન્ત સૂતિ પદ દ્વારા સૂતિ, સૂયતિ અને સુવતિ તથા ક્તિ પ્રત્યયાન્ત સૂતિ પ્રયોગનું ગ્રહણ થાય છે. પરંતુ સમ નામનું સાહચર્ય હોવાથી ક્તિ પ્રત્યયાન્ત સૂતિનું ગ્રહણ કરવું. અથવા તો પરસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક નિર્દેશ હોવાથી અને પરસૂત્રમાં ધાતુનો નિર્દેશ હોવાથી અહીં સમ અને સૂતિ નામનું જ ગ્રહણ કરવું. પણ ધાતુનું નહીં.

(૨) અન્ય કેટલાંક વ્યાકરણકારો સમ્ અને સૂ ધાતુનાં વિષયમાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેમનાં મતે ઉપસર્ગ સાથે ધાતુનાં સંબંધમાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં निःषमति, दुःषमति, निःषूतम्, दुःषूतम् વગેરે પ્રયોગોમાં સ્નો ષ્ થાય છે.

अवः स्वपः २/३/५७

અ.અ.સૂ. : निर्-दुः-सु-वेः अवः स्वपः सः षः।

અર્થ : નિર્, દુર્, સુ અને વિથી પર રહેલ વ્ રહિત એવા સ્વપ્ ધાતુનાં સ્નો ષ્ થાય છે.

સ. : अवः→न विद्यते व् यस्याऽसौ इति अव्, तस्येति।

ઉદા. ★ (ञिष्वपंक्-शये-૧૦૮૮)

षः सोऽष्ट्यै०२.३.९८થી ષ્નો સ્→**स्वप्** ધાતુ.

(૧) **निःषुषुपतुः**→તે બે સૂઈ ગયા.
परोक्षा०૩.૩.૧૨થી अतुस्→निर्+स्वप्+**अतुस्**
स्वपेर्यङ०૪.૧.૮૦થી ण्वृत्→निर्+**सुप्**+अतुस्
द्विर्धातु०૪.૧.૧થી द्वित्व→निर्+**सुप्**सुप्+अतुस्
व्यञ्जनस्याऽ०૪.૧.૪૪થી લોપ→निर्+सुसुप्+अतुस्
આ સૂત્રથી બંને स्नो ष्→निर्+**षुषु**पतुस्
सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→निर+षुषुपतु**र्**
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી र्नो विसर्ग→नि**ः**षुषुपतुः।

(૨) **दुःषुषुपतुः**→તે બે દુઃખેથી સૂઈ ગયા.

(૩) **सुषुषुपतुः**→તે બે સુખેથી સૂઈ ગયા.

(૪) **विषुषुपतुः**→તે બે વિશેષ રીતે સૂઈ ગયા.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **अव इति किम् ? दुःस्वप्नः**→ખરાબ સ્વપ્ન. दुःस्वपनमिति।
यजि-स्वपि०૫.૩.૮૫થી न→दुर्+स्वप्+**न**
प्रथमा सि વગેરે→दुर्+स्वप्नः
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી र्नो विसर्ग→दुःस्वप्नः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ व् રહિત स्वप् ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં व् વાળો स्वप् ધાતુ છે માટે આ સૂત્રથી स्नो ष् થયો નહીં.

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ૨/૩/૫૮

અ.અ.સૂ. : प्रादुरुपसर्गात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् अस्तेः सः यस्वरे षः।

અર્થ : પ્રાદુસ્ અને ઉપસર્ગ સંબંધી નામી, અંતસ્થા અને क् વર્ગથી પર રહેલ अस् ધાતુનાં स्नो યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ष् થાય છે.

સ. : (૧) **प्रादुरुपसर्गात्**→प्रादुश्च उपसर्गश्च इति प्रादुरुपसर्गम्, तस्मादिति।

(૨) **यस्वरे**→यश्च स्वरश्च इति यस्वरम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. ★ (असक् भुवि-૧૧૦૨)

(૧) **प्रादुःष्यात्**→તે પ્રગટ થાય.
सप्तमी०૩.૩.૭થી यात्→प्रादुस्+अस्+**यात्**
श्ना-स्त्यो०૪.૨.૯૦થી अनो लोप→प्रादुस्+स्यात्
આ સૂત્રથી ધાતુનાં स्नो ष्→प्रादुस्+**ष्यात्**
सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→प्रादुर्+ष्यात्
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી વિસર્ગ→प्रादुःष्यात्।

(૨) **विष्यात्**→તે વિશેષ રીતે થાય.

(૩) **निष्यात्**→તે નિરંતર થાય.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૪) **प्रादुःषन्ति**→તેઓ પ્રગટ કરે છે.
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી अन्ति→प्रादुस्+अस्+**अन्ति**
श्ना-स्त्यो०૪.૨.૯૦થી अनो लोप→प्रादुस्+सन्ति
આ સૂત્રથી अस्नां स्नो ष्→प्रादुस्+**षन्ति**
सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→प्रादुर्+षन्ति
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી र्नो विसर्ग→प्रादुःषन्ति।

(૫) **विषन्ति**→તે વિશેષ રીતે થાય છે.

(૬) **निषन्ति**→તે નિરંતર થાય છે.
આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **यस्वर इति किम् ? प्रादुःस्तः**→તે બે પ્રગટ થાય છે.
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तस्→प्रादुस्+अस्+**तस्**

આ ઉદા.માં અનો લોપ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે કાર્યો કરવા.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં તસ્ પ્રત્યય છે. માટે આ સૂત્રથી સ્નો ષ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, प्रादुस् અવ્યયથી પર કૃ, ભૂ અને અસ્ ધાતુનો જ પ્રયોગ થાય છે. તથા કૃ અને ભૂ ધાતુમાં સ્ ન હોવાથી, બૃ.વૃ. વગેરેમાં 'अस्तेरिति किम् ?' એ પ્રમાણે પ્ર.ઉદા. માં विसृतम् વગેરે प्रादुस् વિનાનાં પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે.

(૨) સૂત્રમાં 'अस्तेः' એ પ્રમાણે तिव् સહિત નિર્દેશ હોવાથી દિવાદિ સંબંધી असूच्-૧૨૨૧ની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૩) અહીં અસ્ ધાતુનો સ્ પદની આદિમાં હોવાની સાથે કૃત સ્કારવાળો પણ નથી માટે नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી સ્નાં ષ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૪) સૂત્રનિર્દિષ્ટ प्रादुस् અવ્યય प्रादि ગણ અંતર્ગત ન હોવાથી ઉપસર્ગસંજ્ઞાને પામતો નથી માટે તેનું 'उपसर्गात्'થી પૃથક્ ગ્રહણ કરેલ છે.

★ સ્નાં ષ્નો નિષેધ : ૨.૩.૫૯ થી ૨.૩.૬૨

न स्सः ૨/૩/૫૯

અ.અ.સૂ. : स्सः षः न।

અર્થ : દ્વિત્વ કરાએલાં સ્નો ષ્ થતો નથી.

ઉદા. सुषिस्स्यते→સારી રીતે ચલાય છે. (षिसृ गतौ-૫૪૬)

वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી ते→सु+पिस्+**ते**

क्यः शिति ૩.૪.૭૦થી क्य→सु+पिस्+**य**+ते

अदीर्घाद्०૧.૩.૩૨થી स्नुं द्वित्व→सु+पि**स्स्**+य+ते

नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી પ્રાપ્ત स्नां ष्नो આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

વિશેષતા :

જિ. : दधिस्यते, समचिस्करत्, अग्निसात् करोति વગેરે પ્રયોગમાં દ્વિરુક્ત સ્કાર નથી. તેથી આ સૂત્ર દ્વારા તેનાં મૂર્ધન્ય ષ્નો પ્રતિષેધ થતો નથી. તો ત્યાં नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી સ્નો ષ્ શા માટે ન થયો ?

સમા. : दधिस्यते વગેરે પ્રયોગમાં અનુક્રમે स्, स्सट् આગમ, स्सात् પ્રત્યય સંબંધી स् છે. જેઓનો 'स्स्' એ પ્રમાણે દ્વિરુક્ત સ્વાળાં પાઠ જ આગળ જણાવવામાં આવશે. તે પાઠ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી એવો નિર્દેશ કરે છે કે, 'स्स, स्सट् આગમ અને स्सात् પ્રત્યય સંબંધી એક સ્કારનો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દ્વારા મૂર્ધન્ય ષ્ કરવો નહીં.

सिचो यङि૨/૩/૬૦

અ.અ.સૂ. : सिचः सः यङि षः न।

અર્થ : सिच् ધાતુનાં स्नो यङ् પ્રત્યય પર છતાં ष् થતો નથી.

ઉદા. सेसिच्यते→ઘણું/વારંવાર સિંચન કરે છે.

भृशं/पुनः पुनः सिञ्चतीति। (षिञ्चींत् क्षरणे-૧૩૨૧)

षः सोऽष्ट्यै०૨.૩.૯૮થી ष्नो स्→**सिच्** ધાતુ.

व्यञ्जनादेरेक०૩.૪.૯થી यङ्→सिच्+**य**

सन्यङ०૪.૧.૩થી દ્વિત્વ→**सि**सिच्+**य**

આ-ગુણા૦૪.૧.૪૮થી ગુણ→**से**सिच्य
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→સેસિચ્ય**ते**।
સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦થી પ્રાપ્ત સ્નાં ષ્નો આ સૂત્રથી **નિષેધ**.

વિશેષતા :

જિ. : સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦ આ નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫નું અપવાદ સૂત્ર છે. તો જેમ સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦થી નામ્યન્તસ્થા૦ ૨.૩.૧૫નો બાધ થાય છે.તેમ આ સૂત્રનો બાધ કેમ ન થાય ?

સમા. : मध्येऽपवादाऽनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ૧/૩૭ ન્યાયાનુસારે સ્થા સેનિ૦૨.૩.૪૦ રૂપ આપવાદિક પરવિધિ સૂત્ર આ સૂત્રનાં કાર્યનો બાધ કરતું નથી. તથા, આ સૂત્રનો નિર્દેશ સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦થી પ્રાપ્ત કાર્યનો નિષેધ કરવા માટે જ કર્યો છે. તેથી **येन नाऽप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधकः ૧/૪૦** ન્યાયાનુસારે પણ સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦ સૂત્ર આ સૂત્રનો બાધ કરતું નથી.

गतौ सेधः ૨/૩/૬૧

અ.અ.સૂ. : गतौ सेधः सः षः न।

અર્થ : ગતિ અર્થમાં વર્ત્તતાં સિધ્ ધાતુનાં સ્નો ષ્ થતો નથી.

ઉદા. अभिसेधति गाः→ગાયોને લઈ જાય છે. (षिधू गत्याम्-૩૨૦)
षः સોઽષ્ટ્યૈ૦૨.૩.૯૮થી ષ્નો સ્→**सि**ध્ ધાતુ.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→અભિ+સિધ્+**તિ**
કર્ત્તર્યનદ્૦૩.૪.૭૧થી શવ્→અભિ+સિધ્+**અ**+તિ
લઘોરુપા૦૩.૪.૪થી ગુણ→અભિ+**સે**ધ્+અ+તિ
સ્થા-સેનિ૦૨.૩.૪૦થી પ્રાપ્ત સ્નાં ષ્નો આ સૂત્રથી **નિષેધ**.

પ્ર.ઉદા. गताविति किम् ? निषेधति पापात्→પાપથી અટકે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ આ સૂત્રથી સ્નાં ષ્નો નિષેધ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગતિ-અર્થક सिध् ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં નિષેધઅર્થક सिध् ધાતુ હોવાથી स्था-सेनि० ૨.૩.૪૦થી પ્રાપ્ત ષત્વનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં 'सेध' એ પ્રમાણે शव् પ્રત્યયાન્ત નિર્દેશ છે તેથી **तिवाशवानुबन्धेन० ૧/૧૮** ન્યાયાનુસારે यङ्लुबन्त પ્રયોગમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં સ્નાં ષ્નો નિષેધ થતો નથી. તેથી प्रतिषेषिधीति વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

सुगः स्य-सनि ૨/૩/૬૨

અ.અ.સૂ. : सुगः सः स्य-सनि षः न।

અર્થ : સુ ધાતુનાં સ્નો स्य અને सन् પ્રત્યય પર છતાં ષ્ થતો નથી.

સ. : स्य-सनि→स्यश्च सन् च इति स्यसन्, तस्मिन्निति।

ઉદા. ★ (षुंग्ट् अभिषवे-૧૨૮૬)
षः सोऽष्ट्यै०૨.૩.૬૮થી ષ્નો સ્→**સુ** ધાતુ.
(૧) **अभिसोष्यति**→તે સ્નાન કરશે.
भविष्यन्ती०૩.૩.૧૫થી स्यति→अभि+सु+**स्यति**
नामिनो०૪.૩.૧થી ગુણ→अभि+**सो**+स्यति
उपसर्गात्०૨.૩.૩૯થી પ્રાપ્ત સ્નાં ષ્નો **નિષેધ**.
नाम्यन्तस्था०૨.૩.૧૫થી સ્નો ષ્→अभिसो**ष्य**ति।

(૨) **सुसूः**→સ્નાન કરવાની ઈચ્છા રાખનાર. सुसूषते इति क्विप् આ ઉદા.માં सन् વગેરે કાર્યો ૨.૩.૩૯માં દર્શાવેલ अभिसुसूषति પ્રમાણે જાણવા.
તથા, क्विप् ૫.૧.૧૪૮થી क्विप्→सुसूष्+०
उपसर्गात्०૨.૩.૩૯થી પ્રાપ્ત सु ધાતુનાં સ્નાં ષ્નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
પ્રથમા सि→सुसूष्+**स्**
ण-षम०૨.૧.૬૦થી પરવિધિરૂપ ष् असत् મનાતાં
सो रुः ૨.૧.૭૨થી સ્નો रु→सुसूर्+०+स्
दीर्घङ्याब्०૧.૪.૪૫થી સિનો લોપ→सुसूर्
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી ર્નો વિસર્ગ→सुसूः।

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, कृसर, धूसर, केसर વગેરે ઉણાદિ નિષ્પન્ન નામો પદની અંદર અને પ્રત્યય સંબંધી હોવાથી કૃત સ્વાળાં પણ છે. પરંતુ **उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि ૨/૪૬** ન્યાયાનુસારે ઉણાદિ નિષ્પન્ન શબ્દો અવ્યુત્પન્ન હોવાથી વ્યુત્પત્તિનાં કાર્યને પામતાં નથી તેથી સ્નો ષ્ થતો નથી. યદ્યપિ વૃક્ષ વગેરે ઉણાદિ નામમાં મૂર્ધન્ય ષ્ કર્યો છે. તેથી, અહીં બહુલતયા ષત્વનો અભાવ જાણવો.

★ **ન્નાં ણ્નું વિધાન : ૨.૩.૬૩ થી ૨.૩.૮૯**

र-षृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल-च-ट-तवर्ग शसान्तरे ૨/૩/૬૩

અ.અ.સૂ. : र-षृवर्णात् एकपदे अनन्तस्य नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર રહેલાં, તેઓની સાથે એક જ પદમાં રહેલાં પણ અન્તે ન હોય તેવા न्નો ण् થાય છે. જો ल्, च्વર્ગ, ट्વર્ગ, त्વર્ગ, श् અને स्નું વ્યવધાન ન હોય તો.

સ. : (૧) **र-षृवर्णात्**→रश्च ष् च ऋवर्णश्च इति र-षृवर्णम्, तस्मादिति।

(૨) **एकपदे**→एकं च तत् पदं च इति एकपदम्, तस्मिन्निति।

(૩) **अनन्त्यस्य**→न अन्त्य इति अनन्त्यः, तस्येति।

(૪) **अलचटतवर्गशसान्तरे**→चश्च टश्च तश्च इति चटताः, चटतानां वर्ग इति चटतवर्गः, लश्च चटतवर्गश्च शश्च सश्च इति लचटत-वर्गशसाः, लचटतवर्गाशसैः अन्तरमिति लचटतवर्ग-शसान्तरम्, न लचटतवर्गशसान्तरमिति अलचटतवर्गशसान्तरम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **तीर्णम्**→તરેલું. (तॄ-तरण-प्लवनयोः-૨૭)
क्त-क्तवतू ५.१.१७४થી क्त→तॄ+**त**
ऋृल्वादेरेषां०४.२.६८થી तનો न→तॄ+**न**
ऋृतां क्ङि०४.४.११६થી ऋृનો इर्→**तिर्**+न
भ्वादेर्नामिनो०२.१.६૩થી इ દીર્ઘ→**तीर्**+न
આ સૂત્રથી र्થી પર न्નો ण्→**तीर्ण**
પ્રથમા सि વગેરે→तीर्णम्।

(૨) **पुष्णाति**→તે પુષ્ટ કરે છે. (पुषॄश्-पुष्टौ-૧૫६૪)
वर्त्तमाना०૩.૩.६થી तिव्→पुष्+**ति**
क्र्यादेः ૩.૪.૭૯થી श्ना→पुष्+**ना**+ति
આ સૂત્રથી ष्થી પર न्નો ण्→**पुष्णा**ति।

(૩) **नृणाम्/नॄणम्**→મનુષ્યોનું. नृ+आम्
ह्रस्वा-ऽऽ०१.४.૩२થી आम्નો नाम्→नृ+**नाम्**
नुर्वा १.४.४९થી વિકલ્પે દીર્ઘ→**नृ/नॄ**+नाम्
આ સૂત્રથી ऋ વર્ણથી પર ન્નો ण्→**नृणा**म्/**नॄणा**म्

(૪) **करणम्**→કરવું. क्रियते इति (डुकृंग् करणे-८८८)
अनट् ५.૩.१२४થી अनट्→कृ+**अन**
नामिनो०४.૩.१થી गुण→**कर्**+अन
આ સૂત્રથી र्થી પર अनાં વ્યવધાનમાં ण्→कर**ण**
પ્રથમા सि વગેરે→कर**णम्**।

(૫) **बृंहणम्**→વધવું. बृंह्यते स्मेति (बृहु शब्दे च-५६०)
उदितः स्वरा०४.४.९८થી न्→बृन्ह्
शिड्-हेऽनु०१.૩.४०થી न्નો अनुस्वार→बृंह्
अनट् ५.૩.१२४થી अनट्→बृंह्+**अन**
આ સૂત્રથી ह्ं+अનું વ્યવધાન હોવા છતાં ऋથી પર ન્નો ण्→बृंह**ण**म्।

(૬) **अर्केण**→સૂર્ય વડે. अर्क+**टा**
टाङसोरिन०१.४.५થી टાનો इन→अर्क+**इन**
अवर्णस्येवर्णादि०१.२.६થી ए→अर्के**न**
આ સૂત્રથી क्+अનાં વ્યવધાનમાં र्થી પર ન્નો ण्→अर्के**ण**।

પ્ર.૭૬ા. ★ **एकपद इति किम् ?**

(૧) **अग्निर्नयति**→અગ્નિ લઈ જાય છે.

(૨) **चर्मनासिकः**→ચામડાં જેવું નાક છે જેનું તે.
चर्मवन्नासिका यस्याऽसौ इति।

उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→चर्मन्+नासिका
नाम्नो नो०२.१.९१थी न्नो लोप→चर्म+नासिका
गोश्चान्ते०२.४.९६थी ह्रस्व→चर्मनासि**क**
प्रथमा सि वगेरे→चर्मनासिकः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ એક જ પદમાં र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર ન્ હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં સ્થાની અને નિમિત્ત બંને ભિન્ન પદમાં છે માટે આ સૂત્રથી ન્નો ण् થયો નહીં.

★ **अनन्त्यस्येति किम् ? वृक्षान्**→વૃક્ષોને. વૃક્ષ+શસ્
शसोऽता०१.४.४९थी शस्नां स्नो न् અને પૂર્વનાં અનો आ→**वृक्षान्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પદને અંતે ન હોય તેવા ન્ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં પદને અન્તે ન્ હોવાથી આ સૂત્રથી ન્નો ण् થયો નથી.

★ **लादिवर्जनं किम् ?**

(१) **विरलेन**→વિરલ વડે. विरल+टा
આ ઉદા.ની સાધનિકા अर्केण પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ण् કરવો નહીં.

(२) **मूर्च्छनम्**→મૂર્ચ્છા. मूर्च्छयते इति (मुर्छा मोह०१२६)
अनट् ५.३.१२४थी अनट्→मुर्छ्+**अन**
अदीर्घाद्०१.३.३२थी छ्नुं द्वित्व→मुछ्**छ्**र्छ्+अन
अघोषे प्रथमोऽ०१.३.५०थी छ्नो च्→मुच्**छ्**र्च्छन
भ्वादेर्नामिनो०२.१.६३थी दीर्घ→**मू**र्च्छन
प्रथमा सि वगेरे→मूर्च्छ**नम्**।

(३) **दृढेन**→દૃઢ વડે. दृढ+टा

(૪) **तीर्थेन**→તીર્થ વડે. तीर्थ+टा

આ ઉદા.ની સાધનિકા विरलेन પ્રમાણે જાણવી.

(૫) **रशना**→દોરી. रशना+सि

(૬) **रसना**→જીભ. रसना+सि

આ બંને ઉદા.માં दीर्घङ्घाब्०१.४.४५થી સિનો લોપ કરવો.

★ આ સૂત્રમાં ल्, च्वर्ग વગેરે વર્ણોનાં વ્યવધાનમાં સૂત્ર પ્રવૃત્તિનું વર્જન કરેલ છે. તેથી અહીં અનુક્રમે ल्, छ्, ढ्, थ्, श् અને स्નું વ્યવધાન હોવાથી આ સૂત્રથી न्નો ण् થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રથી લઈને णत्व વિધિ સુધીનાં ઉત્તરસૂત્રમાં एकपदेऽनन्त्यस्यને વર્જીને 'र-षृवर्णात्', 'अलचटतवर्गशसान्तरे', नः, 'णः' એમ ચાર પદનો અધિકાર યથાસંભવ જાણવો.

(૨) સૂત્રમાં 'पदे'ન કહેતાં 'एकपदे' એમ एकનું ગ્રહણ કરીને અનેક એવાં પણ સમાસ દ્વારા એકપદપણાંને પામેલાં શબ્દોનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. તેથી, चर्मनासिकम्, मेषनासिकम् વગેરે પ્રયોગોમાં न्નો ण् થયો નથી.

(૩) रवण, तक्षण વગેરે શબ્દોમાં अनट् પ્રત્યય સંબંધી न् છે તથા, જ્યાં સુધી વિભક્તિ ન લાગે ત્યાં સુધી તેઓ પદ થતાં નથી. તો પણ, સંસ્કૃતમાં તેનો વિભક્તિ વિના પ્રયોગ થવાનો જ નથી. આમ, અવશ્યપણે ભવિષ્યમાં વિભક્તિ લાગીને પદ થવાનું જ હોવાથી **भाविनि भूतवदुपचारः** ૧/૯ ન્યાયાનુસારે આ સૂત્ર દ્વારા न्નો ण् કરવામાં આવે છે. તેથી કોષ વગેરેમાં વિભક્તિ વિના પણ रवण, तक्षण વગેરે णवાળો જ નિર્દેશ હોય છે.

(૪) અહીં સૂત્રમાં 'अलचटत०' એ પ્રમાણે પ્રસજ્ય નઞ્નું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી લ્ વિ. વ્યંજનનું જ ગ્રહણ હોવા છતાં પણ અન્ય વ્યંજન અને સ્વર બન્નેનાં વ્યવધાનમાં સૂત્રપ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૫) **द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते** ૩/૧૫ ન્યાયાનુસારે દ્વન્દ્વ સમાસગત च, ट, त ત્રણેનો 'વર્ગ' પદની સાથે અન્વય થાય છે.

જિ. : **वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन गृह्यते** ૨/૮ ન્યાયાનુસારે ર્નાં ગ્રહણથી ઋનું ગ્રહણ થઈ જતું હતું. માટે પાણિનીયમાં આ સૂત્રમાં (रषाभ्यां नोणः समानपदे ૮.૩.૪૧) માત્ર ર્નો જ નિર્દેશ કરેલ છે. તો અહીં ઋનું પૃથક્ ઉપાદાન શા માટે કર્યું ?

સમા. : અહીં ઋ સ્વરને આશ્રયીને **वर्णैकदेशोऽपि०**૨/૮ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી કારણ કે બંને વર્ણો ભિન્ન હોવાથી રેફનાં ગ્રહણમાં ઋપણાંની બુદ્ધિ પ્રગટ થતી નથી. જેવી રીતે ગાયો વહેંચનારાને ગાયનું માંસ વહેંચનારો કહેવાતો નથી તેવી રીતે અહીં પણ જાણવું.

પરંતુ प्रक्लृप्यमानम्, प्रलीयमानम् વગેરે પ્રયોગમાં લ્નાં ગ્રહણથી લૃની બુદ્ધિ થતી હોવાથી આ સૂત્ર નિર્દિષ્ટ 'अलचटत०' પદ દ્વારા આ જ ન્યાયથી ન્નાં ણ્નો નિષેધ જાણવો.

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ૨/૩/૬૪

અ.અ.સૂ. : **अगः पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् नः नाम्नि णः, (अलचटतवर्गशसनान्तरे)।**

અર્થ : ગ્ અન્ત સિવાયનાં પૂર્વપદમાં રહેલાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર, ઉત્તરપદમાં રહેલાં ન્નો સંજ્ઞાનાં વિષયમાં ણ્ થાય છે.

સ. : (૧) **पूर्वपदस्थात्**→पूर्वं च तत् पदं च इति पूर्वपदम्, पूर्वपदे तिष्ठतीति पूर्वपदस्थः, तस्मादिति।

(૨) **अगः**→न विद्यते ग् यस्य स इति अग्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **द्रुणसः**→નામ વિશેષ. દ્રુવન્નાસિકા યસ્ય સ ઇતિ।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→द्रु+नासिका
अस्थूलाच्च०૭.૩.૧૬૧થી નાસિકાનો નસ→द्रु+**नस**
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→द्रु**ण**स
પ્રથમા સિ વગેરે→द्रुणसः।

(૨) **खरणाः**→નામ વિશેષ. ખરવન્નાસિકા યસ્ય સ ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ નાસિકાનો खर्-खुरा०૭.૩.૧૬૦થી नस् આદેશ કરવો.

(૩) **शूर्पणखा**→નામ વિશેષ. (રાવણની બહેન)
शूर्पवन नखा यस्याः सा इति।
उष्ट्र०૩.૧.૨૩થી સમાસ→शूर्प+**नख**
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→शूर्पनख+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→शूर्पन**खा**
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→शूर्प**ण**खा
પ્રથમા સિ વગેરે→शूर्पणखा।

પ્ર.ઉદા. (૧) **नाम्नीति किम् ? मेषनासिकः**→ઘેંટા જેવું નાક છે જેનું તે. मेषवन् नासिका यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૬૩માં દર્શાવેલ चर्मनासिकः પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંજ્ઞાનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં સંજ્ઞા ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

(૨) **अग इति किम् ? ऋगयनम्**→ઋચાઓને જણાવનાર શાખા. ऋचामयनमिति।

कृति ૩.૧.૭૭થી સમાસ→ऋच्+ अयनम्

चजः૦૨.૧.૮૬થી च्નો क्→**ऋक्**+अयनम्

धुटस्तृतीयः ૨.૧.૭૬થી क्નો ग्→**ऋग**यनम्

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ग् અન્ત સિવાયનાં પૂર્વપદથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં ग् અન્તવાળું પૂર્વપદ હોવાથી આ સૂત્રથી न्નો ण् થયો નહીં.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી એક જ પદમાં રહેલાં નિમિત્ત-નિમિત્તીનાં ગ્રહણથી નિત્ય ઉત્તરપદમાં રહેલાં न्નાં णની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. તેવું આગામી ૨.૩.૮૯ સૂત્ર સુધી જાણવું.

જિ. : પૂર્વસૂત્રમાં તો માત્ર न्નાં णનો જ નિર્દેશ છે. તો 'ઉત્તરપદમાં રહેલાં न्નો ण् કરવો' એવો અર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો ?

સમા. : આ સૂત્રમાં નિમિત્તરૂપે પૂર્વપદમાં રહેલાં र्, ष् અને ऋ વર્ણનો નિર્દેશ છે. અને નિમિત્તથી પર રહેલાં न्નાં णનું વિધાન છે. તથા, પૂર્વપદ ક્યારે'ય ઉત્તરપદ વિના સંભવતું જ ન હોવાથી અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્તરપદમાં રહેલાં न्ની પ્રાપ્તિ થઈ જ જાય છે.

नसस्य २/३/६५

अ.अ.सू. : पूर्वपदात् र-षृवर्णात् नसस्य नः णः, (अलचटतवर्गशसनान्तरे)।

अर्थ : पूर्वपदमां २हेल र्, ष् अने ऋ वर्णथी ५२ नस्नां न्नो ण् थाय छे.

उदा. प्रणसः→मोटा नाकवाळो/नाक विनानो.

प्रवृद्धा/प्रगता नासिका यस्य स इति।

उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→प्र+नासिका

उपसर्गात्०७.३.१६२थी नासिकानो नस→प्र+**नस**

आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रण**स

प्रथमा सि वगेरे→प्रणसः।

विशेषता :

पूर्वसूत्रथी आ सूत्रनो पृथक् निर्देश कर्यो तेथी 'नाम्नि'नो अधिकार अटकी गयो.

निष्प्रा-ऽग्रे-ऽन्तः-खदिर-काश्यर्या-ऽम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-पीयुक्षाभ्यो वनस्य २/३/६६

अ.अ.सू. : निष्प्रागेऽन्तःखदिरकाश्यर्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयुक्षाभ्यः पूर्वपदस्थात् वनस्य नः णः।

अर्थ : निर्, प्र, अग्रे, अन्तर्, खदिर, काश्यर्, आम्र, शर, इक्षु, प्लक्ष अने पीयुक्षाथी ५२ २हेल वन शब्दनां न्नो ण् थाय छे.

સ. : **निष्प्राग्रेऽन्तःखदिरकार्श्यामशरेक्षुप्लक्षपीयुक्षाभ्यः**→निश्च प्रश्च अग्रे च अन्तश्च खदिरश्च कार्श्यश्च आम्रश्च शरश्च इक्षुश्च प्लक्षश्च पीयुक्षा च इति निष्प्राऽग्रेऽन्तःखदिरकार्श्याऽऽम्रशरेक्षुप्लक्षपीयुक्षा, ताभ्यः इति।

ઉદા. (૧) **निर्वणम्**→નિકૃષ્ટ વન/વન રહિત સ્થાન.
निर्गतं/निष्क्रान्तं वनादिति।
अव्ययं प्रवृद्धा०૩.૧.૪૮થી સમાસ→निर्+वन
આ સૂત્રથી न्નો ण्→**निर्वण**
પ્રથમા સિ વગેરે→**निर्वणम्**।

(૨) **प्रवणम्**→પ્રકૃષ્ટ વન/ગહન વન. प्रकृष्टं/प्रगतं वनमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **अग्रेवणम्**→વનનો અગ્રભાગ. वनस्याऽग्रमिति।

(૪) **अन्तर्वणम्**→વનની અંદર. वनस्याऽन्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ पारे-मध्ये०૩.૧.૩૦થી સમાસ કરવો.

(૫) **खदिरवणम्**→ખદિરોનું વન. खदिराणां वनमिति।

(૬) **कार्श्यवणम्**→શાલનું વન. कार्श्यानां वनमिति।

(૭) **आम्रवणम्**→આંબાનાં વન. आम्राणां वनमिति।

(૮) **शरवणम्**→વનસ્પતિ વિશેષનું વન. शराणां वनमिति।

(૯) **इक्षुवणम्**→શેરડીનાં વન. इक्षूणां वनमिति।

(૧૦) **प्लक्षवणम्**→પીંપળોનું વન. प्लक्षाणां वनमिति।

(૧૧) **पीयुक्षावणम्**→દ્રાક્ષાઓનું વન. पीयुक्षाणां वनमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ षष्ठ्यत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ જાણવો.

વિશેષતા :

(૧) અહીં પૂર્વસૂત્રથી 'अलचटतवर्गशसान्तरे'નો અધિકાર આવતો હોવા છતાં પણ શ્નાં વ્યવધાનવાળાં कार्ष्यवणम् પ્રયોગમાં વચન સામર્થ્યથી જ ન્નો ણ્ જાણવો.

(૨) સૂત્રમાં બ.વ.થી વ્યાપ્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેનાં દ્વારા સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞાનાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાણવી. તેથી कोटर-मिश्रक०૩.૨.૭૬ સૂત્રમાં कोटर વગેરે શબ્દમાં निर् આદિનો સમાવેશ ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાનાં વિષયમાં આ સૂત્રથી વનનાં ન્નો ણ્ થશે.

(૩) **(a)** અહીં निस्, प्र, अग्रे અને अन्तर् શબ્દ ઔષધિ અને વૃક્ષવાચી ન હોવાથી द्वि-त्रि स्वरौ०૨.૩.૬૭ તથા,

સંજ્ઞાનાં વિષયમાં कोटरमिश्रक०૩.૨.૭૨ સૂત્રગત નિયમાનુસારે ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેમજ, જો સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો પણ निर्वणम् વગેરેમાં એકપદપણાનો અભાવ થાય છે તેથી પણ મૂર્ધન્ય ષ્નો નિષેધ થાય છે.

(b) शर અને इक्षु શબ્દ ઔષધિવાચી હોવાથી તથા પ્લક્ષ અને पीयुक्षा વૃક્ષવાચી હોવાથી ૫૨સૂત્રથી ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી.

ઉપરોક્ત બંને અપ્રાપ્ત અને વિકલ્પ પ્રાપ્ત સ્થાને નિત્ય પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

द्वि-त्रिस्वरौषधि-वृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ૨/૩/૬૭

અ.અ.સૂ. : अनिरिकादिभ्यः द्वि-त्रि-स्वरौषधि-वृक्षेभ्यः वनस्य नः णः नवा (अलचटतवर्गशसनान्तरे)।

અર્થ : ઇરિકા વગેરે સિવાયનાં બે સ્વરવાળાં, ત્રણ સ્વરવાળાં ઔષધિવાચી અને વૃક્ષવાચી નામથી ૫૨ રહેલાં વનનાં ન્નો ણ્ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **द्वि-त्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यः**→द्वौच त्रयश्च इति द्वित्रयः, द्वित्रयः स्वरा येषां ते इति द्वित्रिस्वराः, ओषधयश्च वृक्षाश्च इति ओषधिवृक्षाः, द्वित्रिस्वराश्च ओषधिवृक्षाश्च इति द्वित्रिस्वरौषधि-वृक्षाः, तेभ्य इति।

(૨) **अनिरिकादिभ्यः**→इरिका आदिर्येषां ते इति इरिकादयः, न इरिकादय इति अनिरिकादयः, तेभ्य इति।

ઉદા. (૧) **दुर्वावणम्/दुर्वावनम्**→ઘાસ વિશેષનું વન. दुर्वाया वनमिति।

(૨) **माषवणम्/माषवनम्**→અડદનું વન. माषाणां वनमिति।

(૩) **नीवारवणम्/नीवारवनम्**→જંગલી પોખાનું વન. नीवाराणां वनमिति।

(૪) **शिग्रुवणम्/शिग्रुवनम्**→સરગવાનું વન. शिग्रूणां वनमिति।

(૫) **शिरीषवणम्/शिरीषवनम्**→વૃક્ષ વિશેષનું વન. शिरीषाणां वनमिति।

આ પાંચ ઉદા.માં સાધનિકા ૨.૩.૬૬માં દર્શાવેલ खदिरवणम् પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ણ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

પ્ર.ઉદા. **इरिकादिवर्जनं किम् ? इरिकावनम्**→ઔષધિ વિશેષનું વન. इरिकाणां वनमिति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં इरिका વગેરેનું વર્જન છે. માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **इरिकादि ગણ :** इरिका, मिरिका, तिमिर, चीरिका, कर्मरि, क्षीर, हरि વગેરે.

સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. માટે આ સિવાયનાં નામોમાં પણ જો વનના ન્નો ણ્ થયો હોય તો તેનો આ ગણમાં સમાવેશ કરવો.

(૨) **ओषध्यः फलपाकान्ता, लत्ता गुल्माश्च वीरुधः**
फली-वनस्पतिर्ज्ञेयो, वृक्षाः पुष्पफलोपगाः॥

ઔષધિ=ફળ પાક્યાં પછી જેનો વિનાશ થાય તે. ઘઉં વગેરે.
વીરુધ=લત્તા=માલતી. ગુલ્મ-વાંસ, ઈક્ષુ વગેરે.
વનસ્પતિ=પુષ્પ વિના ફળ આવે તે. વનસ્પતિ, વડ વગેરે.
વૃક્ષ=પુષ્પ અને ફળ યુક્ત જે હોય તે. આંબો વગેરે.

સૂત્રમાં **वृक्षेभ्यः** એ પ્રમાણે બ.વ.નો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી વૃક્ષવાચી નામોની સાથે વનસ્પતિવાચી નામો પણ ગ્રહણ કરવા એ જ બ.વ. દ્વારા વચનભેદ થતો હોવાથી સૂત્રમાં દર્શાવેલ સ્થાની સાથે र्, ष् અને ऋ વર્ણ સ્વરૂપ નિમિત્તનાં અનુક્રમનો પણ નિષેધ થાય છે.

(૩) **द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ૩/૧૫** ન્યાયાનુસારે દ્વન્દ્વ સમાસગત દ્વિ-ત્રિ બન્નેનો અન્વય સ્વર સાથે તેમજ, દ્વિ-ત્રિસ્વરનો અન્વય ઔષધિ અને વૃક્ષ બન્ને સાથે થાય છે.

જિ. : द्रुमवनम्, वृक्षवनम् વગેરે શબ્દોમાં પણ પૂર્વપદમાં વૃક્ષવાચી નામ છે. તો ઉત્તરપદમાં રહેલાં वन શબ્દનાં ન્નો ણ્ વિકલ્પે શા માટે ન થયો ?

સમા. : સૂત્રમાં 'अनिरिकादिभ्यः' એ પ્રમાણે વૃક્ષ વિશેષવાચી નામોનું જ વર્જન કર્યું છે. તેથી અહીં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, 'वृक्षेभ्यः'

પદથી સ્થાની તરીકે પણ વૃક્ષ વિશેષવાચી જ નામનું ગ્રહણ કરવું. પણ વૃક્ષનાં પર્યાયવાચી નામોનું નહીં. તેથી દ્રુમવનમ્ વગેરે પ્રયોગમાં પૂર્વપદમાં વૃક્ષનાં પર્યાયવાચી વિશેષવાચી નામ ન હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી.

गिरिनद्यादीनाम् २/३/६८

અ.અ.સૂ. : गिरिनद्यादीनां नः णः नवा (अलचटतवर्गशसनान्तरे)।

અર્થ : ગિરિનદી વગેરે સમાસમાં ન્નો ણ્ વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે.

સ. : गिरिनद्यादीनाम्→ગિરિનદી આદિર્યેષાં તે ઇતિ ગિરિનદ્યાદયઃ, તેષામિતિ।

ઉદા. (૧) **गिरिणदी/गिरिनदी**→પર્વતની નદી. गिरेः नदीति।

(૨) **तूर्यमाणः/तूर्यमानः**→વાદ્યનું પ્રમાણ. तूर्यस्य मान इति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૬૬માં દર્શાવેલ खदिरवणम् પ્રમાણે જાણવી પરંતુ ન્નો ણ્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

વિશેષતા :

गिरिनद्यादि ગણ : ગિરિનદી, ગિરિનખ, ગિરિનદ્ધ, ગિરિનિતમ્બ, વક્રનદી, વક્રનિતમ્બા, ચક્રનિતમ્બા, માષોન, તૂર્યમાન, આર્ગયન વગેરે.

સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી આનાં સદૃશ અન્ય પ્રયોગોનો પણ આ ગણમાં સમાવેશ થાય છે.

पानस्य भावकरणे २/३/६९

અ.અ.સૂ. : पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् भावकरणे पानस्य नः णः नवा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : પૂર્વપદમાં રહેલાં र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર, ભાવ અને કરણ અર્થક પાનનાં न्નો ण् વિકલ્પે થાય છે.

સ. : भावकरणे→भावश्च करणं च इति भाव-करणम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **क्षीरपाणं/क्षीरपानं स्यात्**→દૂધનું પીવું.
क्षीरस्य पानमिति। (અહીં पां-पाने-२ ધાતુને पीयते इति એ પ્રમાણે ભાવમાં अनट् ૫.૩.૧૨૪થી अन થઈને पानम् બનેલ છે.)
कृति ૩.૧.૭૭થી સમાસ→क्षीर+पान
આ સૂત્રથી न्नो ण्→**क्षीरपाण**
પ્રથમા सि વગેરે→क्षीरपा**णम्**।
વિકલ્પે : જ્યારે न्नो ण् न થાય ત્યારે, क्षीरपानम्।

(૨) **कषायपाणः/कषायपानः कंसः**→મદ્ય પીવાનું પાત્ર.
कषायस्य पानमिति।
અહીં पां-पाने-२ ધાતુને पीयतेऽनेनेति આ કરણ અર્થમાં करणाऽऽधारे ૫.૩.૧૨૯થી अनट् થઈને पानम् બનેલ છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

देशे २/३/७०

અ.અ.સૂ. : पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् देशे पानस्य नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : પૂર્વપદમાં રહેલાં र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર દેશ વિષયવાળાં પાનનાં न्નો ण् નિત્ય થાય છે.

ઉદા. **क्षीरपाणा उशीनराः**→દૂધનું પાન કરનારા ઉશીનર દેશનાં લોકો.
क्षीरं पानं येषां ते इति।

एकार्थं०उ.१.२२थी समास→क्षीर+पान

आ सूत्रथी न्नो ण्→क्षीर+**पाण**

प्रथमा जस् वगेरे→क्षीरपाणाः।

प्र.उदा. देश इति किम् ? क्षीरपाना गोदुहः→દૂધનું પાન કરનારાં ગોવાળો.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દેશ વિષયવાળાં પાનમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં દેશ વિષયવાળો પાન નથી માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી નવાનો અધિકાર અટકી ગયો.

જિ. : અહીં ઉદા.માં क्षीरपाणा વગેરે શબ્દો તદ્વિશિષ્ટ મનુષ્યોનાં વાચક છે. અને તેનાં જ વિશેષણ હોવાથી उशीनराः શબ્દો પણ મનુષ્યોનાં જ વાચક છે. તો દેશ અર્થ શી રીતે જણાયો ?

સમા. : વસ્તુતઃ ઉશીનર વગેરે દેશમાં રહેલાં મનુષ્યો જ ઉશીનર તરીકે જણાવાય છે. તેથી, **'गृहीता विशेषणा विशेष्ये बुद्धिः'** નિયમાનુસારે ઉશીનર વગેરે સંજ્ઞા પહેલાં દેશવાચી થાય છે. પછી તેમાં રહેલાં મનુષ્યવાચી થાય છે. માટે તેવી સંજ્ઞાઓથી મનુષ્યોનો નિર્દેશ હોતે છતે પણ દેશની વાચ્યતા આવી જ જાય છે. જેમકે, ભારતીયથી ભારત દેશ.

ग्रामा-ऽग्रान्नियः २/३/७१

અ.અ.સૂ. : ग्रामा-ऽग्रात् नियः नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे) ।

અર્થ : ગ્રામ અને અગ્રથી ૫૨ નીનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

સ. : ग्रामाग्रात्→ग्रामश्च अग्रं च इति ग्रामाऽग्रम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **ग्रामणीः**→ગામનો નેતા. ग्रामं नयतीति क्विप्
(णींग् प्रापणे-८८४)
पाठे धात्वादे०२.३.९७थी ण्नो न्→**नी** धातु.
क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→नी+०
ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→ग्राम+नी+०
आ सूत्रथी न्नो ण्→**ग्रामणी**
प्रथमा सि वगेरे→ग्रामणीः।

(૨) **अग्रणीः**→ગામનો મુખી. अग्रं नयतीति क्विप्
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

જિ. : ग्रामं नयतीति क्विप् ग्राम+नी એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં ङस्युक्तं० ३.१.४९ સૂત્ર દ્વારા તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ત્યારે **गतिकारक ङस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः २/३१** ન્યાયાનુસારે અહીં અન્તવર્ત્તિ વિભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે પૂર્વે જ સમાસ થાય છે. માટે તે એક પદ જ કહેવાય છે. તો र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण् સિદ્ધ જ હતો તો આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः १/२५** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ કરવામાં આવે

છે કે, જો નીનાં ન્નો ણ્ થાય તો ગ્રામ અને અગ્રથી પરમાં જ થાય. તેથી તદન્ય ખરની વગેરે પ્રયોગમાં **गति-कारक-डः स्युक्तानां० २/३१** ન્યાયાનુસારે તે એક પદ હોવા છતાં પણ ન્નો ણ્ થતો નથી.

वाह्याद् वाहनस्य २/३/७२

અ.અ.સૂ. : वाह्यात् पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् वाहनस्य नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : વાહ્ય (વહન કરવા યોગ્ય) વાચી પૂર્વપદથી પર રહેલાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર વાહનનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

ઉદા. इक्षुवाहणम्→શેરડીને વહન કરવા યોગ્ય વાહન. इक्षूणां वाहनमिति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા २.३.६६માં દર્શાવેલ खदिरवणम् પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ણ્ આ સૂત્રથી કરવો.

પ્ર.ઉદા. वाह्यादिति किम् ? सुरवाहनम्→દેવનું વાહન. सुराणां वाहनमिति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વહન કરવા યોગ્ય નામનાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર જ થાય છે. જ્યારે અહીં સંબંધ માત્રથી જ દેવોનાં વાહનની વિવક્ષા કરાય છે. પણ દેવો તેમાં વહન કરવા યોગ્ય હોતાં નથી. માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રગત વાહ્ય પદનો અર્થ માત્ર વહન કરવા યોગ્ય (ઈક્ષુ) એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી વહન કરવા

યોગ્ય પણ ઈક્ષુ જો ગાડામાં મૂકેલાં ન હોય પણ ભૂતલ ઉપર રહેલાં હશે તો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે.

(૨) જ્યારે નરવાહન શબ્દને કુબેરની સંજ્ઞા હોય ત્યારે પૂર્વપદસ્થાના૦ ૨.૩.૬૪થી ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી. પણ તેનો ક્ષુભ્નાદીનામ્ ૨.૩.૯૬થી નિષેધ થાય છે. અને જ્યારે અસંજ્ઞાવાચી હોય ત્યારે આ સૂત્રથી ણત્વની અપ્રાપ્તિ થાય છે.

अतोऽह्नस्य २/३/७३

અ.અ.સૂ. : अतः पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् अह्नस्य नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : અકારાન્ત પૂર્વપદ સંબંધી ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર રહેલ અહ્નનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **पूर्वाह्णः**→દિવસનો પૂર્વ ભાગ. पूर्वमह्न इति।
सायाह्ना०૩.૧.૫૩થી સમાસ→પૂર્વ+અહન્
सर्वांश-सङ्ख्या०૭.૩.૧૧૮થી અટ્ અને અહ્ન આદેશ→પૂર્વ+**અહ્ન**
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→પૂર્વ+અહ્**ણ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**પૂર્વાહ્**ણ
પ્રથમા સિ વગેરે→પૂર્વાહ્ણઃ।

પ્ર.ઉદા. (૧) **अत इति किम् ? दुरह्नः**→ખરાબ દિવસ. દુષ્ટમહ ઇતિ।
दुर्निन्दा०૩.૧.૪૩થી સમાસ→દુર્+અહન્
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અકારાન્ત પૂર્વપદથી થાય છે. જ્યારે અહીં વ્યંજનાન્ત પૂર્વપદ હોવાથી આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

(૨) **अहन्स्येति किम् ? दीर्घाह्नी शरत्**→લાંબા દિવસવાળી ગ્રીષ્મઋતુ.
दीर्घाण्यहानि यस्यां सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→दीर्घ+अहन्
अनो वा ૨.૪.૧૧થી ङी→दीर्घाहन्+**ई**
ईङौ०૨.૧.૧૦૯થી अनो લોપ→दीर्घाह्नी
પ્રથમા સિ વગેરે→दीर्घाह्नी।

★ આ સૂત્રમાં युवन् વગેરે શબ્દ સંબંધી न्નું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી न्નો ण् થયો નથી.

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ૨/૩/૭૪

અ.અ.સૂ. : चतुस्त्रेः पूर्वपदस्थात् हायनस्य नः णः, वयसि (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : चतुर् અને त्रि પૂર્વપદથી પર રહેલાં हायनનાં न्નો ण् થાય છે. જો વય અર્થ જણાતો હોય તો.

સ. : चतुस्त्रेः→चत्वारश्च त्रयश्च इति चतुस्त्रि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **चतुर्हायणो वत्सः**→ચાર વર્ષનું વાછરડું.
चत्वारि हायनानि यस्य स इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→चतुर्+हायन
આ સૂત્રથી न्નો ण्→चतुर्+हाय**ण**
પ્રથમા સિ વગેરે→चतुर्हायणः।

(૨) **त्रिहायणी वडवा**→ત્રણ વર્ષની ઘોડી. त्रीणि हायनानि यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ संख्यादे०૨.૪.૯થી ङी કરવો.

પ્ર.ઉદા. **वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला**→ચાર વર્ષથી બાંધેલી શાળા. चत्वारि हायनानि यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ आत् ૨.૪.૧૮થી आप् કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વય અર્થની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. અને વય તે પ્રાણીનો ધર્મ છે. જ્યારે અહીં શાલા પ્રાણીવાચી ન હોવાથી અહીં વય અર્થની ગમ્યમાનતા થતી નથી. માટે આ સૂત્રથી न्નો ण् તેમજ, संख्यादे० ૨.૪.૯થી ङी થયો નહીં.

वोत्तरपदान्तन-स्यादेरयुव-पक्वा-ऽहन: ૨/૩/૭૫

અ.અ.સૂ. : **पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् उत्तरपदान्तनस्यादेः अनन्त्यस्य नः णः वा, अयुव-पक्वा-हनः, (अलचटतवर्गान्तरे) ।**

અર્થ : પૂર્વપદ સંબંધી ર્, ષ્ અને ऋ વર્ણથી પર રહેલાં, ઉત્તરપદની મધ્યમાં રહેલ, આગમભૂત તેમજ સ્યાદિ સંબંધી न्નો ण् વિકલ્પે થાય છે. જો તે (न्) युवन्, पक्व કે अहन् સંબંધી ન હોય તો.

સ. : (૧) **उत्तरपदान्तनस्यादेः**→उत्तरं च तत् पदं च इति उत्तरपदम्, उत्तरपदस्य अन्तः इति उत्तरपदान्तः, सिः आदिर्यस्याऽसौ इति स्यादिः, उत्तरपदान्तश्च नश्च स्यादिश्च इति उत्तरपदान्तनस्यादिः, तस्येति।

(૨) **अयुव-पक्वा-हनः**→युवा च पक्वश्च अहश्च इति युवपक्वाऽहः, न युवापक्वाऽहः, अयुवपक्वाऽहः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **व्रीहिवापिणौ/व्रीहिवापिनौ**→ચોખાને વાવનારાં બે.
व्रीहीन् वपत इत्येवंशीलौ (डुवपीं बीज०-૯૯૫)

अजातेः०५.१.१५४थी णिन्→वप्+**इन्**
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→**वा**पिन्
ङस्युक्तं०३.१.४९थी समास→व्रीहि+वापिन्
प्रथमा औ→व्रीहिवापि**नौ**
आ सूत्रथी विकल्पे न्नो ण्→व्रीहिवापि**णौ**/व्रीहिवापि**नौ**

(२) **माषवापाणि/माषवापानि**→अडदने वावनारां कुળो.
माषाणां वापो येषु तानीति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→माषवाप
प्रथमा जस्→माषवाप+**अस्**
नपुंसकस्य०१.४.५५थी जस्नो शि→माषवाप+**इ**
स्वराच्छौ १.४.६५थी न् आगम→माषवाप**न्**+इ
शिर्घुट् १.१.२८थी शिने **घुट्संज्ञा** थवाथी,
नि दीर्घः १.४.८५थी दीर्घ→माषवा**पा**नि
आ सूत्रथी विकल्पे न्नो ण्→माषवापा**णि**।

(३) **व्रीहिवापेण/व्रीहिवापेन**→ચોખાને વાવનાર વડે.
व्रीहिणां वापो यस्मिन् स इति व्रीहिवापः, तेनेति।
पूर्व प्रमाणे समास वगेरे थवाथी→व्रीहिवाप
तृतीया टा→व्रीहिवाप+**आ**
टाङसो०१.४.५थी टानो इन→व्रीहिवाप+**इन**
अवर्णस्येवर्णादि०१.२.६थी ए→व्रीहिवा**पे**न
आ सूत्रथी विकल्पे न्नो ण्→व्रीहिवापे**ण**/व्रीहिवापे**न**।

प्र.७६. युवादिवर्जनं किम् ?

(१) **आर्ययूना**→આર્ય યુવક વડે. आर्यश्चासौ युवा च इति आर्ययुवा, तेनेति।

विशेषणं-विशेष्यै०३.१.९६थी समास→आर्य+युवन्+टा
श्वन्-युवन्०२.१.१०६थी व्नो उ→आर्य+यु+**उन्**+आ
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**आर्ययूना**।

(२) **प्रपक्वानि**→અતિ પાકી ગયેલાં. प्रपच्यन्ते स्मेति (डुपचींष् पाके-८९२) क्त-क्तः५.१.१७४थी क्त→प्र+पच्+**त**
क्षै-शुषि-पचो०४.२.७८थी तनो व→प्र+पच्+**व**
च-जः०२.१.८६थी च्नो क्→**प्रपक्व**
प्रथमा जस् वगेरे→प्रपक्वानि

(३) **दीर्घाह्नी शरत्**→લાંબા દિવસવાળી શરદઋતુ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા २.३.७उમાં દર્શાવેલ છે.

★ આ સૂત્રમાં युवन् વગેરે શબ્દ સંબંધી न्नुं વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી न्नो ण् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(१) पुरुषश्च वारि चेति पुरुषवारीणि સ્થાને એકપદને આશ્રયીને र-षृवर्णात्०२.३.६उથી થતો न्नो ण् અંતરંગ કાર્ય છે. અને બે પદને આશ્રયીને આ સૂત્રથી થતો न्नो ण् બહિરંગ કાર્ય છે. **अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् १/४२** ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રથી न्नो ण् ન થતાં र-षृवर्णात् २.३.६उથી न्नो ण् થયો છે.

(२) **(a)** माषवापिणी વગેરે સ્થાને **गतिकारकडःस्युक्तानां० २/३१** ન્યાયાનુસારે એકપદ થતાં र-षृवर्णान्नो०२.३.६उથી न्नो ण्नी નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી, **(b)** व्याघ्रीवत् पामा येषां तानीति व्याघ्रपामाणि આ ઉપપદ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પ્રાપ્તિ ન હતી તે બન્ને પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત પ્રયોગને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૩) गर्गभग, मातृभोगीण વગેરે શબ્દમાં भोगोत्तर०७.१.४७थी સમસ્ત (સામાસિક) પદને इन પ્રત્યય થતાં भगिन् ઉત્તરપદનો અન્ત્ય ન્કાર એકપદમાં આવે છે તેથી, र-षृवणान्नो०२.३.६३ સૂત્રથી નિત્ય ण् થાય છે પણ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થતો નથી.

कवर्गैकस्वरवति २/३/७६

અ.અ.સૂ. : पूर्वपदस्थात् र-षृवर्णात् कवर्गैकस्वरवति उत्तरपदान्तन-स्यादेः अनन्त्यस्य नः णः, अयुवपक्वाह्नः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : પૂર્વપદ સંબંધી र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર રહેલાં, क् વર્ગવાળો તેમજ એક સ્વરવાળો ઉત્તરપદ પર છતાં ઉત્તરપદની મધ્યમાં રહેલાં, તથા આગમભૂત અને સ્યાદિ સંબંધી न्નો ण् થાય છે. જો તે (न्) युवन्, पक्व અને अहन् સંબંધી ન હોય તો.

સ. : कवर्गैकस्वरवति→एक श्चासौ स्वरश्च एकस्वरः, कवर्गश्च एकस्वरश्च कवर्गैकस्वरम्। (कवर्गैकस्वरमस्याऽस्ति इति कवर्गैकस्वरवान्, तस्मिन्निति)

ઉદા. (૧) स्वर्गकामिणौ→સ્વર્ગને ઈચ્છનારાં બે. स्वर्गं कामयते इत्येवंशीलौ। (कमूङ् कान्तौ-७८९)

(૨) **वृषगामिणौ**→બળદ મેળવનારાં બે. वृषेण गच्छत इत्येवंशीलौ (गम्लृं गतौ-७९६)

આ બન્ને ઉદા.ની સાધનિકા व्रीहिवापिणौ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ न्नो ण् આ સૂત્રથી નિત્ય કરવો.

(૩) **ब्रह्महणौ**→બ્રાહ્મણને મારનારાં બે. બ્રહ્માણં હતવન્તૌ
(હનંક્ હિંસા-ગત્યોઃ-૧૧૦૦)
બ્રહ્મ-ભ્રૂણ૦૫.૧.૧૬૧થી ક્વિપ્→હન્+૦
ડસ્યુક્તં૦૩.૧.૪૩થી સમાસ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું.

(૪) **यूषपाणि**→દારૂ પીનારાં કુળો. યૂષં પિબન્તિ યાનિ તાનીતિ।
આતો ડો૦૫.૧.૭૬થી ડા→પા+**આ**
ડિત્યન્ત્ય૦૨.૧.૧૧૪થી આનો લોપ→પા
એકાર્થં૦૩.૧.૨૨થી સમાસ→યૂષન્+પા
નામ્નો નો૦૨.૧.૯૧થી ન્નો લોપ→યૂષ+પા
પ્રથમા જસ્ વગેરે સાધનિકા ૨.૩.૭૫માં દર્શાવેલ માષવાપાણિ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ણ્ આ સૂત્રથી નિત્ય કરવો.

પ્ર.ઉદા. **अपक्वस्येत्येव→क्षीरपक्वेन**→દૂધ સાથે રાંધેલા વડે.
क्षीरेण पक्वानीति कारकं૦૩.૧.૬૮થી સમાસ→क्षीर+पक्व
તૃતીયા ટા વગેરે સાધનિકા ૨.૩.૭૫માં દર્શાવેલ વ્રીહિવાપેણ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ણ્ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રમાં પક્વ સંબંધી ન્નું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી સ્યાદિ સંબંધી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) વસ્તુતઃ **गतिकारकडःस्युक्तानां० ૨/૩૧** ન્યાયાનુસારે સ્વર્ગકામિણૌ વગેરે પ્રયોગોમાં ર-ષૃવર્ણાન્નો૦૨.૩.૬૩થી નિત્ય ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ વોત્તરપદાન્તન૦ ૨.૩.૭૫થી વિકલ્પ થતો હોવાથી વિકલ્પનો બાધ કરીને પુનઃ નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) અહીં ર-ષૃવર્ણાન્નો૦૨.૩.૬૩માંથી 'अनन्तस्य'ની અનુવૃત્તિ આવતી હોવાથી પુરોગાન્, પુરમમૃગાન્ વગેરે પ્રયોગોમાં ક્ વર્ગ અને એક સ્વરવાળાં ઉત્તરપદ પર હોવા છતાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી.

(૩) યદ્યપિ પૂર્વસૂત્રથી **सन्नियोगशिष्टाना० ૧/૩૦** ન્યાયાનુસારે યુવન્, પક્વ અને અહન્ ત્રણેનાં વર્જનનો અધિકાર આવે છે. પરંતુ યુવન્ અને અહન્ તે ક્ વર્ગવાળા તેમજ એક સ્વરવાળાં ન હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિનાં વિષય બનતાં જ નથી. માટે **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે માત્ર પક્વનું જ આ સૂત્રમાં વર્જન જાણવું.

अदुरुपसर्गान्तरो ण-हिनु-मीना-ऽऽनेः ૨/૩/૭૭

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-ष्टवर्णात् ण-हिनु-मीना-ऽऽनेः नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ તથા અન્તર્ શબ્દમાં રહેલાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર ણ્ ઉપદેશવાળાં ધાતુઓ તેમજ હિ, મી ધાતુઓ અને આનિવ્ પ્રત્યયનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

સ. : (૧) अदुरुपसर्गान्तरः→न दुर् इति अदुर्, अदुर् चासौ उपसर्गश्च इति अदुरुपसर्गः, अदुरुपसर्गश्च अन्तर् च इति अदुरुपसर्गान्तर्, तस्मादिति।

(૨) **ण-हिनु-मीना-ऽऽनेः**→णश्च हिनुश्च मीनाश्च आनिश्च इति णहिनुमीनाऽऽनि, तस्येति।

ઉદા. (૧) प्रणमति→તે પ્રણામ કરે છે. (णमं प्रह्वत्वे-૩૮૮) પાઠે ધાત્વાદે૦૨.૩.૯૭થી ણ્નો ન્→પ્ર+**नम्**

वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्र+नम्+**ति**
कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→प्र+नम्+**अ**+ति
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रणम**ति।

(२) **परिणायकः**→५२णनारो. परिणयतीति
पाठे धात्वादे०२.३.९७थी ण्नो न्→परि+**नी**
णक-तृचौ ५.१.४८थी णक→परि+नी+**अक**
नामिनोऽ०४.३.५१थी वृद्धि→परि+**नै**+अक
एदैतोऽ०१.२.२३थी आय्→परि+**नाय**क
आ सूत्रथी न्नो ण्→परि+**ना**यक
प्रथमा सि वगेरे→परिणायकः।

(३) **अन्तर्णयति**→अंदर लई जाय छे.
पाठे धात्वादे०२.३.९७थी ण्नो न्→अन्तर्+**नी**
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→अन्तर्+नी+**ति**
कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→अन्तर्+नी+**अ**+ति
नामिनो०४.३.१थी गुण→अन्तर्+**ने**+अ+ति
एदैतोऽ०१.२.२३थी अय्→अन्त**र्नय**ति
आ सूत्रथी न्नो ण्→अन्त**र्ण**यति।

(४) **प्रहिणुतः**→तेओ बे मोकले छे. (हिंट् गति-वृद्ध्योः-१२९५)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तस्→प्र+हि+**तस्**
स्वादेः०३.४.७५थी श्नु→प्र+हि+**नु**+तस्
आ सूत्रथी न्नो ण्→प्रहि**णु**तस्
सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→प्रहिणुत**र्**
रः पदान्ते०१.३.५३थी र्नो विसर्ग→प्रहिणुतः।

(५) **प्रमीणीतः**→तेओ बे हिंसा करे छे.
(मींग्श् हिंसायाम्-१५१२)

वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तस्→प्र+मी+**तस्**
क्र्यादेः ૩.૪.૭૯થી श्ना→प्र+मी+**ना**+तस्
एषामीर्व्यञ्जने०૪.૨.૯૭થી आनो ई→प्र+मी**नी**तस्
આ સૂત્રથી न्नो ण्→प्र+मी**णी**तस्
सो रुः ૨.૧.૭૨થી स्नो रु→प्रमीणीत**र्**
रः पदान्ते०૧.૩.૫૩થી र्नो विसर्ग→प्रमीणीतः।

(૬) **प्रयाणि**→હું પ્રયાણ કરું. (यांक् प्रापणे-૧૦૬૨)
पञ्चमी०૩.૩.૮થી आनिव्→प्र+या+**आनि**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→प्र+**या**नि
આ સૂત્રથી न्नो ण्→प्र**याणि**।

પ્ર.ઉદા. अदुरिति किम् ? दुर्नयः→ખરાબ નીતિ. दुर्नयनमिति।
युवर्ण०૫.૩.૨૮થી अल्→दुर्+नी+**अ**
नामिनो०૪.૩.૧થી गुण→दुर्+**ने**+अ
एदैतोऽ०૧.૨.૨૩થી अय्→दुर्+**नय्**+अ
प्रथमा सि વગેરે→दुर्नयः।

★ આ સૂત્રમાં दुर्નું વર્જન હોવાથી અહીં न्नो ण् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં ण પદથી ધાતુપાઠમાં નિર્દિષ્ટ णકારાદિ ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવું. જેમાં પાઠે धात्वा०૨.૩.૯૭થી ण्नो न् થાય છે. **ઉદા.** णमं-૩૮૮, णींग्-૮૮૪ વગેરે.

(૨) સૂત્રગત 'हिनु' પદનાં ગ્રહણથી પાંચમાં ગણનો हि ધાતુ લેવો અને 'मीना' પદનાં ગ્રહણથી ૯માં ગણનો मी ધાતુ લેવો.

(૩) हि અને मी ધાતુ તથા आनिव् સાથે સમાસનો અસંભવ હોવાથી 'पूर्वपदस्थात्'નો અધિકાર અટકી ગયો.

(૪) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, प्रनायकः જેવા સ્થાને प्रगतः नायकः यस्मात् એ પ્રમાણે વિગ્રહ હોવાથી પ્રનો સંબંધ गम् ધાતુ સાથે જણાય છે. नी ધાતુ સાથે નહીં તેથી **येन धातुना प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञा २/५१** ન્યાયાનુસારે પ્રને गम् ધાતુનાં વિષયમાં જ ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. પરંતુ नी ધાતુનાં વિષયમાં ન થવાથી આ સૂત્રથી नी ધાતુનાં ન્નો ણ્ થયો નથી.

(૫) સૂત્રમાં 'आनिव्' પદનું ગ્રહણ હોવાથી **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य १/१४** ન્યાયાનુસારે અનર્થક आनि અંતવાળાં પ્રવપાનि માંસાનि વગેરે સ્થાને આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થશે નહીં.

જિ. : પ્રહિણોતિમાં હિનુનો નુ તે નુ સ્વરૂપે રહેતો નથી છતાં આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ કેમ થયો ?

સમા. : एकदेशविकृतमनन्यवत् १/१७ ન્યાયાનુસારે નો તે નુ સ્વરૂપે જ મનાતાં ન્નો ણ્ થયો છે.

नश-शः २/३/७८

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् शः नशः (धातोः) नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દમાં રહેલાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર રહેલાં શ્કારાન્ત नश् ધાતુનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **प्रणश्यति**→પ્રકૃષ્ટ રીતે નાશ પામે છે.
(नशौंच् अदर्शने-१२०२)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्र+नश्+**ति**

दिवादेः०३.४.७५थी श्य→प्र+नश्यति
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रणश्यति**।

(२) **अन्तर्णश्यति**→અંદર નાશ પામે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

प्र.ઉદા. श इति किम् ? प्रनङ्क्ष्यति→તે પ્રકૃષ્ટ રીતે નાશ પામશે.
भविष्यन्ती०३.३.१५थी स्यति→प्र+नश्+**स्यति**
नशो धुटि ४.४.१०९थी न् आगम→प्र+नन्श्+स्यति
यज-सृज-मृज०२.१.८७थी श्नो ष्→प्र+नन्ष्+स्यति
ष-ढोः०२.१.६२थी ष्नो क्→प्र+नन्क्+स्यति
म्नां धुड्वर्गे०१.३.३९थी न्नो ङ्→प्र+नङ्क्+स्यति
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→प्रनङ्क्ष्यति

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ શ્કારાન્ત નશ્ ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં ષ્કારાન્ત નશ્ ધાતુ છે માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

विशेषता :

(१) નશ્ (નશૌંચ્-૧૨૦૨) ધાતુ ણ્ ઉપદેશવાળો ન હોવાથી પૂર્વનાં સૂત્રથી ન્ નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. પણ કલાપક વગેરે કેટલાંક વ્યાકરણકારો નશ્ને ણ્ ઉપદેશવાળો જ માને છે.

જિ. : પ્રનङ्क्ष्यति વગેરે પ્રયોગમાં પ્र+नश्+स्यति એ પ્રમાણે પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ કરીને આગળનું કાર્ય કરવામાં આવે તો શ્કારાન્ત નશ્ ધાતુથી णत्वની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. તો શા માટે તેમ કરવામાં નથી આવ્યું ?

સમા. : જો આ સૂત્રથી પહેલાં ન્નો ણ્ કરવામાં આવે તો णषम० २.१.६० સૂત્ર દ્વારા यज-सृज०२.१.८७થી થતાં षत्वમાં તે असत् મનાય. તેથી नश्નો णष् સ્વરૂપે થયું હોવા છતાં પણ **एकदेशविकृत० १/७** ન્યાયાનુસારે नश् સ્વરૂપે મનાતાં शकारान्तपણાંની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. તેમ છતાં આ રીતે સંગતિ નહીં કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ સૂત્રમાં સાક્ષાત્ શ્નો નિર્દેશ કર્યો છે તે જ જણાવે છે કે, આવા સ્થાને પણ પહેલાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરીને ન્નો ણ્ કરવો નહીં.

नेड्र्मा-दा-पत-पद-नद-गद-वपी-वही-शमू-चिग्-याति-वाति-द्राति-प्साति-स्यति-हन्ति-देग्धौ २/३/७९

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् नेः नः ङ्मा-दा-पत-पद-नद-गद-वपी-वही-शमू-चिग्-याति-वाति-द्राति-प्साति-स्यति-हन्ति-देग्धौ(धातौ) णः, (अलचटत-वर्गशसान्तरे)।

અર્થ : दुर् સિવાયનાં ઉપસર્ગ તથા अन्तर् શબ્દ સંબંધી र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર નિ ઉપસર્ગનાં ન્નો માङ्, दा સંજ્ઞક, पत्, पद्, नद्, गद्, वप्, वह्, शम्, चि, या, वा, द्रा, प्सा, सो, हन् અને दिह् ધાતુ પર છતાં ण् થાય છે.

સ. : ङ्मा-दा-पतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धौ→ङ् कारेणोपलक्षितो मा इति ङ्मा, ङ्माश्च दाश्च पतश्च पदश्च नदश्च गदश्च वपी च वही च शमू च चिग् च याति श्च वातिश्च द्रातिश्च प्सातिश्च स्यतिश्च हन्तिश्च देग्धिश्च इति ङ्मादा पतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धि, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **प्रणिमिमीते**→તે માપે છે. (માङ્ક્ માન-શબ્દયોઃ-૧૧૩૭)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→પ્ર+નિ+મા+**તે**
હવઃ શિતિ ૪.૧.૧૨થી દ્વિત્વ→પ્ર+નિ+**મા**મા+તે
હ્રસ્વઃ૪.૧.૩૯થી હ્રસ્વ→પ્ર+નિ+**મ**મા+તે
એષામી૦૪.૨.૯૭થી આનો ઈ→પ્ર+નિ+**મમી**તે
પૃ-ભૃ-મા૦૪.૧.૫૮થી અનો ઇ→પ્ર+નિ+**મિ**મીતે
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→**પ્રણિ**મિમીતે।

(૨) **परिणिमयते**→તે આપે છે. (મેङ્ પ્રતિદાને-૬૦૩)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→પરિ+નિ+મે+**તે**
કર્ત્તર્યનદ્૦૩.૪.૭૧થી શવ્→પરિ+નિ+મે+**અ**+તે
એદૈતોઽ૦૧.૨.૨૩થી અય્→પરિ+તિ+**મય**તે
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→પરિ**ણિ**મયતે।

(૩) **प्रणिददाति**→તે આપે છે. (ડુદાંગ્ક્ દાને-૧૧૩૮)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→પ્ર+નિ+દા+**તિ**
હવઃ શિતિ ૪.૧.૧૨થી દ્વિત્વ→પ્ર+નિ+**દા**દા+તિ
હ્રસ્વઃ ૪.૧.૩૯થી હ્રસ્વ→પ્ર+નિ+**દ**દાતિ
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→**પ્રણિ**દદાતિ।

(૪) **परिणिदयते**→તે રક્ષા કરે છે. (દેઙ્ પાલને-૬૦૪)
આ ઉદા.ની સાધનિકા परिणिमयते પ્રમાણે જાણવી.

(૫) **प्रणिदधाति**→તે પ્રણિધાન કરે છે. (ડુધાંગ્ક્ ધારણે ચ-૧૧૩૯)
આ ઉદા.ની સાધનિકા પ્રણિદદાતિ પ્રમાણે કરવી પરંતુ દ્વિતીય-તુર્યયોઃ૦૪.૧.૪૨થી પૂર્વનાં ધ્નો દ્ કરવો.

(૬) **प्रणिपतति**→તે પ્રણામ કરે છે. (પત્લૃં ગતૌ-૯૬૨)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→પ્ર+નિ+પત્+**તિ**

कर्त्तर्यनद्०३.४.७१थी शव्→प्र+नि+पत्+**अ**+ति
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रणि**पतति।

(७) **परिणिपद्यते**→તે આશ્રય કરે છે. (पदिंच् गतौ-१२५७)
वर्त्तमाना०३.३.६थी ते→परि+नि+पद्+**ते**
दिवादेः श्यः ३.४.७२थी श्य→परि+नि+पद्+**य**+ते
आ सूत्रथी न्नो ण्→परि**णि**पद्यते।

(८) **प्रणिनदति**→તે અવ્યક્ત અવાજ કરે છે. (णद अव्यक्ते शब्दे-२९९)

(९) **प्रणिगदति**→તે બોલે છે. (गद व्यक्तायां वाचि-२९७)

(१०) **प्रणिवपति**→તે વાવે છે. (डुवपीं बीजसन्ताने-९९५)

(११) **प्रणिवहति**→ચતે ધારણ કરે છે. (वहीं प्रापणे-९९६)
આ ઉદા.ની સાધનિકા प्रणिपतति પ્રમાણે જાણવી.

(१२) **प्रणिशाम्यति**→તે વશ થાય છે. (शमू उपशमे-१२३०)
આ ઉદા.ની સાધનિકા परिणिपद्यते પ્રમાણે જાણવી પરંતુ शम् सप्तकस्य०४.२.१११थी शम्નાં अनो दीर्घ (आ) કરવો.

(१३) **प्रणिचिनोति**→તે એકઠું કરે છે. (चिंग्ट् चयने-१२९०)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्र+नि+चि+**ति**
स्वादेः श्नुः ३.४.७५थी श्नु→प्र+नि+चि+**नु**+ति
उ-श्नोः ४.३.२थी गुण→प्र+नि+चि+**नो**+ति
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रणि**चिनोति।

(१४) **प्रणियाति**→તે જાય છે. (यांक् प्रापणे-१०६२)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्र+नि+या+**ति**
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्रणि**याति।

(૧૫) **प्रणिवाति**→તે વાય છે. (वांक्गति-गन्धनयोः-૧૦૬૩)

(૧૬) **प्रणिद्राति**→તે પ્રકૃષ્ટ નિદ્રા લે છે. (द्रांक् कुत्सितगतौ-૧૦૬૬)

(૧૭) **प्रणिप्साति**→તે ખાય છે. (प्सांक् भक्षणे-૧૦૬૦)
આ ઉદા.ની સાધનિકા प्रणियाति પ્રમાણે જાણવી.

(૧૮) **प्रणिष्यति**→તે નાશ પામે છે.(षोंच् अन्तकर्मणि-૧૧૫૦)
षः सोऽष्ट्यै०૨.૩.૯૮થી ष्નો स्→प्र+नि+**सो**ધાતુ
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→प्र+नि+सो+**ति**
दिवादेः०૩.૪.૭૨થી श्य→प्र+नि+सो+**य**+ति
ओतः श्ये ૪.૨.૧૦૩થી ओનો લોપ→प्र+नि+स्यति
આ સૂત્રથી न्નો ण्→प्र+**णि**+स्यति
उपसर्गात् सुग्०૨.૩.૩૯થી स्નો ष्→प्रणिष्यति।

(૧૯) **प्रणिहन्ति**→તે હણે છે. (हनंक् हिंसा-गत्योः-૧૧૦૦)
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→प्र+नि+हन्+**ति**
આ સૂત્રથી न्નો ण्→**प्रणि**हन्ति।

(૨૦) **प्रणिदेग्धि**→તે ચોંટે છે. (दिहींक्-लेपे-૧૧૨૮)
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव्→प्र+नि+दिह्+**ति**
लघोरुपा०૪.૩.૪થી गुण→प्र+नि+**देह्**+ति
भ्वादेर्दादे०૨.૧.૮૩થી હ્નો घ्→प्र+नि+दे**घ्**+ति
अधश्चतुर्थात्०૨.૧.૭૯થી त्નો ध्→प्र+नि+देघ्+**धि**
तृतीयस्तृतीय०૧.૩.૪૯થી घ्નો ग्→प्र+नि+देग्धि
આ સૂત્રથી न्નો ण्→**प्रणि**देग्धि।

(૨૧) **अन्तर्णिमिमीते**→તે અંદર માપે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા प्रणिमिमीते પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં दा પદથી **स्वं रुपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ૧/૧** ન્યાયાનુસારે दा સંજ્ઞક છ ધાતુઓ दाम्-૭ देङ्-૬૦૪ डुदांग्क्-૧૧૩૮ दोंच्-૧૧૪૮ ट्धें-૨૮ डुधांग्क्-૧૧૩૯નું ગ્રહણ થાય છે. અને दैंव्-૨૯ અને दांव्-૧૦૭૦નું વર્જન થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં 'ड्मा' એ પ્રમાણે ड्કારનો નિર્દેશ અનુબંધ માટે નથી પણ मांक्-૧૦૭૩-ગણ-૨, डुमिंग्ट्-ગણ-૫, मींग्श्-૧૫૧૨ ગણ-૯ આ ધાતુની નિવૃત્તિ માટે તેમજ, (मांङ्क्-૧૧૩૭) અને (मेङ्-૬૦૩)નાં ગ્રહણ માટે છે. તેથી यङ्लुबन्तમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. જેમકે પ્રણિદદિતિ।

(૩) वपी, वही, शमू, चिग् ધાતુઓ અનુબંધ સહિત છે. તથા, याति વગેરેમાં तिव्નો નિર્દેશ છે. તેથી,

तिवाशवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च
एकस्वरनिमित्तं च, पञ्चैतानि न यङ्लुपि ૧/૧૮ ન્યાયાનુસારે તે-તે ધાતુઓનાં વિષયમાં यङ्लुबन्तમાં આ સૂત્રથી न्નો ण् નહીં થાય. જેમકે, प्रनिवावपीति।

જિ. : सप्तम्ख्या પૂર્વસ્ય ૭.૪.૧૦૫ પરિભાષાથી ઉપસર્ગથી અવ્યવહિત ધાતુ હોય તો જ न् નો ण् થાય છે તો अट् આગમ થયે છતે આ સૂત્રથી न् નો ण् કેવી રીતે થયો ?

સમા. : अट् આગમ ધાતુની પૂર્વે ઉમેરાતો હોવાથી ધાતુનાં અંગ સ્વરૂપ જ છે. તેથી **स्वाङ्गमव्यवधायि ૨/૧૧** ન્યાયાનુસારે સૂત્ર પ્રવૃત્તિમાં તે વ્યવધાયક બનતો જ નથી અને આ જ વાત प्रणिपपात વગેરે પ્રયોગોનાં દ્વિત્વભૂત વર્ણનાં વિષયમાં પણ જાણવી.

तथा पदेऽन्तरेनाङ्य०२.३.९३માં आङ्नां व्यवधानमां पण णत्वनो निषेध दर्शाव्यो छे तेथी आङ् उपसर्ग पण व्यवधायक न बनतां आ सूत्रथी प्रण्यास्यति जेवा प्रयोगो पण सिद्ध थाय छे.

अक-खाद्यषान्ते पाठे वा २/३/८०

अ.अ.सू. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् नेः नः पाठे (धातौ) अकखाद्यषान्ते णः वा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

अर्थ : दुर् सिवायनां उपसर्ग तथा अन्तर् शब्दमां रहेलां र्, ष् अने ऋ वर्णथी पर नि उपसर्गनां न्नो धातुपाठमां दर्शावेल क् अने ख् आदिवाळां तेमज, ष् अन्तवाळां सिवायनां धातुओ पर छतां ण् विकल्पे थाय छे.

स. : अकखाद्यषान्ते→कश्च खश्च इति कखौ, कखावादी यस्याऽसौ इति कखादिः, न कखादिः, इति अकखादिः, षोऽन्ते यस्याऽसौ षान्तः, न षान्तः इति अषान्तः अकखादिश्च अषान्तश्च इति अकखाद्यषान्तम्, तस्मिन्निति।

उदा. प्रणिपचति/प्रनिपचति→ते रांधे छे. (डुपचींष् पाके-८९२)
आ उदा.नी साधनिका २.३.७९માં दर्शावेल प्रणिपतति प्रमाणे जाणवी. परंतु न्नो ण् आ सूत्रथी विकल्पे करवो.

प्र.उदा. ★ अकखादीति किम् ?

(१) **प्रनिकरोति**→ते करे छे. (डुकृंग् करणे-८८८)
वर्त्तमाना०३.३.१थी तिव्→प्र+नि+कृ+**ति**
कृग्-तनादे०३.४.८३थी उ→प्र+नि+कृ+**उ**+ति

नामिनो०४.३.१थी गुण→प्र+नि+**कर्**+उ+ति
उ-श्नोः ४.३.२थी गुण→प्रनिकरोति।

(२) **प्रनिखनति**→તે ખોદે છે. (खनूग् विदारणे-९१३)
આ ઉદા.ની સાધનિકા २.३.७९માં દર્શાવેલ प्रणिपतति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્ નો ण् કરવો નહીં.

★ **अषान्त इति किम् ? प्रनिद्वेष्टि**→તે દ્વેષ કરે છે.
(द्विषींक् अप्रीतौ-५२६)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→प्र+नि+द्विष्+**ति**
नामिनो०४.३.१थी गुण→प्र+नि+**द्वेष्**+ति
तवर्गस्य०१.३.६०थी त्नो ट्→प्रनिद्वेष्टि

★ આ સૂત્રમાં धातुपाठमां ष् अन्तवाળાં धातुओનું વર્જન કર્યું હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ન્નો ण् થયો નહીં.

★ **पाठ इति किम् ? प्रनिचकार**→તેણે કર્યું. (डुकृंग् करणे-८८८)
परोक्षा०३.३.१२थी णव्→प्र+नि+कृ+**अ**
द्विर्धातुः०४.१.१थी द्वित्व→प्र+नि+**कृ**कृ+अ
ऋतोऽत् ४.१.३९थी ऋनो अ→प्र+नि+**क**कृ+अ
नामिनोऽ०४.३.५१थी वृद्धि→प्र+नि+क**कार्**+अ
क-ङश्च०४.१.४६थी क्नो च्→प्रनि**च**कार।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ धातुपाठमां क् આદિવાળાં धातुमां થતી નથી. જ્યારે અહીં પરોક્ષાનાં કારણે च् આદિવાળો જણાતો धातु धातुपाठमां क् આદિવાળો જ છે. માટે આ સૂત્રથી ન્નો ण् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) પૂર્વસૂત્રમાં વિશેષ વિધાન હોવાથી **सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु सामान्येन विशेषः** ૩/૬ ન્યાયાનુસારે પ્રણિદયતે, પ્રણિમયતે વગેરે પ્રયોગમાં પૂર્વસૂત્રથી જ નિત્ય નિનાં ન્નો ણ્ થશે. પણ આ સૂત્રથી વિકલ્પે નહીં.

(૨) કેટલાંક વ્યાકરણકારો યઙ્લુબન્તમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેઓનાં મતે પ્રનિપાપચીતિ જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થશે. પરંતુ લલિતસ્વભાવ વગેરે વ્યાકરણકારો યઙ્લુબન્તમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

(૩) **द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते** ૩/૧૫ ન્યાયાનુસારે 'આદિ' શબ્દનો દ્વન્દ્વ સમાસગત ક્-ખ્ બન્ને સાથે અન્વય થાય છે.

(૪) બ્રૂ ધાતુનો अस्तिब्रुवो૦૪.૪.૧થી અશિત્નાં વિષયમાં વચ્ આદેશ થાય છે. અને અદ્યતનીમાં श्वयत्व० ૪.૩.૧૦૩થી વોચ્ આદેશ થાય છે. અને તેમાં **भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारः** ૧/૮ ન્યાયાનુસારે વોચ્નો વચ્ માન્યો. ફરી આ જ ન્યાયથી વચ્નો બ્રૂ માનીને આ સૂત્રથી વોચ્ પર છતાં (બ્રૂ માનવાથી) પ્ર+નિમાં ન્નો ણ્ થયો છે. કારણ કે **यावत्संभवस्तावद्विधिः** ૨/૫૬ ન્યાયાનુસારે એક જ ન્યાય કે સૂત્રની જેટલી વાર (અનન્તર) પ્રાપ્તિ હોય તેટલી વાર પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૫) યદ્યપિ સૂત્રમાં अकखादिषान्ते એ પ્રમાણે એક નઞ્નાં ગ્રહણથી પણ સૂત્રાર્થ થઈ શકે છે. પણ સ્પષ્ટ બોધ માટે ગ્રંથકારશ્રીએ બે નઞ્નું ઉપાદાન કરી 'अक-खाद्यषान्ते' પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી ક્-ખ્ આદિવાળાં ષ્ અન્તવાળાનું વર્જન થાય તેવી પ્રતીતિ થઈ શકે છે.

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः, परेस्तु वा २/३/८१

अ.अ.सू. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् अनितेः(धातोः) नः द्वित्वे अपि, अन्ते अपि णः, परेः तु वा, (अलचटतवर्ग-शसान्तरे)।

अर्थ : दुर् सिवायनां उपसर्ग अने अन्तर् शब्दमां रहेल र्, ष् अने ऋ वर्णथी पर अन् धातुनां न्नो द्वित्वमां पण अने अन्ते पण ण् थाय छे. परंतु परि उपसर्गपूर्वक होय तो विकल्पे थाय छे.

उदा. (१) **प्राणिणिषति**→ते श्वास लेवाने ईच्छे छे. प्राणितुमिच्छतीति।
तुमर्हादि०३.४.२१थी सन्→प्र+अन्+**स**
स्ताद्यशितो०४.४.३२थी इट्→प्र+अ**नि**स
स्वरादेर्द्वि०४.१.४थी द्वित्व→प्र+अ**निनि**+स
आ सूत्रथी बंने न्नो ण्→प्र+अ**णिणि**+स
नाम्यन्तस्था०२.३.१५थी स्नो ष्→प्र+अणिणि**ष**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**प्रा**णिणिष
तिव् वगेरे→प्राणिणिष**ति**।

(२) **पराणिति**→ते जीवे छे.
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→परा+अन्+**ति**
रुत्पञ्चका०४.४.८८थी इट्→परा+अन्+**इ**+ति
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**परा**निति
आ सूत्रथी न्नो ण्→परा**णि**ति।

(३) **हे प्राण्** !→हे श्वास लेनार ! प्राणितीति क्विप्
क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→प्र+अन्+०

समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**प्रान्**
आ सूत्रथी न्नो ण्→**प्राण्**
आमन्त्र्ये २.२.३२थी प्रथमा सि→प्राण्+**स्**
दीर्घड्याब्०१.४.४५थी सिनो लोप→प्राण् !

(४) **पर्यणिणिषति/पर्यनिनिषति**→તે જીવવાને ઈચ્છે છે.

(૫) **पर्यणिति/पर्यनिति**→તે જીવે છે.

(૬) **हे पर्यण् !/हे पर्यन् !**→હે જીવનાર !

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા प्राणिणिषति, प्राणिति અને प्राण् પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ જ સૂત્રથી ન્નો ણ્ વિકલ્પે કરવો.

વિશેષતા :

(૧) 'अनन्तस्य'નાં અધિકારને અટકાવવા સૂત્રમાં 'अन्तेऽपि' પદનું ગ્રહણ છે. તેથી પદને અન્તે કે મધ્યમાં હોય તો પણ આ સૂત્ર દ્વારા ન્નો ણ્ થશે.

(૨) અનિતિમાં તિવ્નો નિર્દેશ ચોથા ગણનાં અન્ ધાતુનો નિષેધ કરી બીજા ગણનાં અન્ ધાતુનાં ગ્રહણ માટે છે. પણ यङ्लुबन्तમાં સૂત્રકાર્યનાં નિષેધ માટે નથી. કારણ કે यङ् પ્રત્યય વ્યંજનાદિ એકસ્વરી ધાતુઓથી જ થાય છે. જ્યારે આ સ્વરાદિ ધાતુ છે.

(૩) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો परि પૂર્વક દ્વિત્વ હોતે છતે અન્ત્ય ન્નો ણ્ નિત્ય ઈચ્છે છે. તથા કેટલાંક વ્યાકરણકારો દ્વિત્વ થયે છતે અન્ત્ય કે અનન્ત્ય ન્નો ણ્ ઈચ્છતાં જ નથી. અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, જે દ્વિત્વમાં ન્નો ણ્ ઈચ્છે છે. તેઓનાં મતે 'द्वित्वे' એ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી બન્ને આદિ જ ન્નો ણ્ થાય છે. પણ ત્રીજા ન્નો ણ્ થતો નથી. જેમકે, **प्राणिणि**निषत्।

જિ. : અહીં સૂત્રમાં 'अन्तेऽपि'નું ગ્રહણ હોવાથી પ્રયોગ અંતર્ગત અન્ત્ય અને અનન્ત્ય એમ બન્ને ન્નો ણ્ થવાનો જ હતો તો 'द्वित्वेऽपि'નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : જો સૂત્રમાં 'द्वित्वेऽपि' પદનું ગ્રહણ ન કરવામાં આવે તો प्राणिणिषति જેવાં પ્રયોગોમાં ધાતુનાં અન્ત્ય એવા પ્રથમ ન્નો ણ્ થતાં અનન્ત્ય એવા દ્વિતીય ન્નો ણ્ કરવામાં ટ વર્ગીય ણ્ વ્યવધાયક બને. માટે અહીં 'द्वित्वेऽपि'નાં ગ્રહણ દ્વારા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દ્વિરુક્ત પ્રયોગોમાં રહેલ બન્ને ન્નો ણ્ પણ આ સૂત્રથી જ કરવો.

જિ. : 'હે પ્રાણ્ !' વગેરે દ્વિત્વ વિનાનાં ઉદા.માં नामन्त्र्ये ૨.૧.૯૨થી અન્ત્ય ન્નાં લોપનો અભાવ હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. પણ દ્વિત્વવાળાં પ્રયોગોમાં અન્ત્ય ન્ શી રીતે સંભવે ?

સમા. : દ્વિત્વવાળાં પ્રયોગોમાં પણ અન્ત્ય ન્ સંભવી શકે છે. જેમકે હે પ્રાણિણ્ ! અહીં, प्राणिणिषन्तं प्रयुङ्क्ते इति क्विप्
प्रयोक्तृ०૩.૪.૨૦થી णिग्→प्राणिणिष+**इ**
अतः ૪.૩.૮૨થી अનો લોપ→प्राणिणिषि
क्विप् ૫.૧.૧૪૮થી क्विप्→प्राणिणिषि+**०**
णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી णिग्નો લોપ→प्राणिणिष्
હવે, प्रणिणिषमाचष्टे इति
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→प्राणिणिष्+**इ**
त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી इष्નો લોપ→प्राणिण्+इ
णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી इનો લોપ→प्राणिण्
आमन्त्र्ये ૨.૨.૩૧થી પ્રથમા सि→प्राणिण्+**स्**
दीर्घङ्याब्०૧.૪.૪૫થી सिનો લોપ→हे प्राणिण् !

हनः २/३/८२

अ.अ.सू. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् हनः(धातोः) नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

अर्थ : दुर् उपसर्ग अने अन्तर् शब्दमां रहेलां र्, ष् अने ऋ वर्णथी पर हन् धातुनां न्नो ण् थाय छे.

उदा. (१) प्रहण्यते→ते हणाय छे. (हनंक् हिंसा-गत्योः-११००)
वर्त्तमाना०३.३.९थी ते→प्र+हन्+**ते**
क्यः शिति ३.४.७०थी क्य→प्र+हन्+**य**+ते
आ सूत्रथी न्नो ण्→प्रहण्यते।

(२) **अन्तर्हण्यते**→ते अंदर हणाय छे.
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

अहीं हन् धातुमां न्नां ण्नुं विधान होवाथी ज्यारे घ्न् थाय छे त्यारे हनो घि २.३.९४थी न्नो ण् थतो नथी.

व-मि वा २/३/८३

अ.अ.सू. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् हनः नः व-मि णः वा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

अर्थ : दुर् उपसर्ग अने अन्तर् शब्दमां रहेलां र्, ष् अने ऋ वर्णथी पर हन् धातुनां न्नो व्कारादि अने म्कारादि प्रत्यय पर छतां ण् विकल्पे थाय छे.

स. : वमि→वश्च म् च इति वम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **प्रहण्वः/प्रहन्वः**→અમે બે હણીએ છીએ.
(हनंक् हिंसा०-११००)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી વસ્→**प्र**+हन्+**वस्**
આ સૂત્રથી વિકલ્પે ન્નો ણ્→प्रह**ण्**वस्/प्रहन्वस्
સો રુઃ ૨.૧.૭૨થી સ્નો રુ→प्रहण्व**र्**/प्रहन्व**र्**
રઃ પદાન્તે૦૧.૩.૫૩થી ર્નો વિસર્ગ→प्रहण्वः/प्रहन्वः।

(૨) **प्रहण्मि/प्रहन्मि**→હું હણું છું.

(૩) **अन्तर्हण्वः/अन्तर्हन्वः**→અમે બે અંદર હણીએ છીએ.

(૪) **अन्तर्हण्मः/अन्तर्हन्मः**→અમે હણીએ છીએ.

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ વર્ત્તમાના૦ ૩.૩.૬થી અનુક્રમે મિવ્, વસ્ અને મસ્ પ્રત્યય કરવા.

વિશેષતા :

(૧) ઉપરોક્ત ઉદા.માં हनः ૨.૩.૮૨થી હન્ ધાતુનો ન્નો ણ્ નિત્ય થવાનો હતો તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) વકારમાં અકાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

निंस-निक्ष-निन्दः कृति वा २/३/८४

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् निंस-निक्ष-निन्दः(धातोः) नः कृति णः वा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દમાં રહેલાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર રહેલ નિંસ્, નિક્ષ્ અને નિન્દ્ ધાતુનાં ન્નો કૃત્ પ્રત્યય પર છતાં ણ્ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **निंस-निक्ष-निन्दः**→निंसश्च निक्षश्च निन्द् च इति निंसनिक्षनिन्द्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **प्रणिंसनम्/प्रनिंसनम्**→નિશ્ચય કરવું. प्रणिंस्यते इति (णिसुकि चुम्बने-૧૧૨૧)
પાઠે ધાત્વાદે૦૨.૩.૯૭થી **निंस्** ધાતુ.
उदितः स्वरा૦૪.૪.૯૮ થી ન્ આગમ→निन्स् ધાતુ.
अनट् ૫.૩.૧૨૪થી अनट्→प्र+निन्स्+**अन**
शिड्-हे૦૧.૩.૪૦થી અનુસ્વાર→प्र+**निंस**न
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→**प्रणिंस**न
પ્રથમા સિ વગેરે→प्रणिंस**नम्**।

(૨) **प्रणिक्षणम्/प्रनिक्षणम्**→નિશ્ચય કરવું. प्रणिक्ष्यते इति। (णिक्ष चुम्बने-૫૭૩) આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अनट्નાં ન્નો र-षृवर्णान्नो૦૨.૩.૬૩થી ણ્ કરવો.

(૩) **प्रणिन्दनम्/प्रनिन्दनम्**→નિંદા કરવી. प्रणिद्यते इति। (णिदु कुत्सा० ૩૧૧)
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते**→તે નિશ્ચય કરે છે.
(णिसुकि चुम्बने-૧૧૨૧) પૂર્વ પ્રમાણે प्र+**निंस्** ધાતુ.
वर्त्तमाना૦૩.૩.૬થી ते→प्र+निंस्+**ते**
अदुरुपसर्गा૦૨.૩.૭૭થી ન્નો ણ્→**प्रणिंस्ते**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ कृत् પ્રત્યય પર છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં कृत् પ્રત્યય નથી માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) ધાતુપાઠમાં નિંસ્ વગેરે ધાતુઓ ણ્ ઉપદેશવાળાં હોવાથી અદુરુપસર્ગા૦૨.૩.૭૭થી ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી તથા,

(૨) અહીં પ્રણિંસનમ્ વગેરે પ્રયોગમાં કૃદંતની સાથે પ્ર વગેરેનો સમાસ હોવાથી **गतिकारकडःस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः ૨/૩૧** ન્યાયાનુસારે સમાસકાળે વિભક્તિ મનાતી નથી. તેથી એકપદત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી ર-ષૃવર્ણાન્નો૦૨.૩.૬૩થી નિત્ય ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી.

તે બન્ને પ્રાપ્ત પ્રયોગને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

स्वरात् ૨/૩/૮૫

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् स्वरात् कृतः नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દ સિવાયનાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર ધાતુનાં સ્વર પછી રહેલ કૃત્ પ્રત્યયનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **प्रहाणः**→ગયેલો. प्रजिहीते स्मेति (ओहांङ्क् गतौ-૧૧૩૬)
क्त-क्तवतू ૫.૧.૧૭૪થી क्त→प्र+हा+**त**
सूयत्याद्यो૦૪.૨.૭૦થી तनो न→प्र+हा+**न**
આ સૂત્રથી ન્નો ણ્→प्रहा**ण**
प्रथमा सि વગેરે→प्रहाणः।

(૨) **प्रहीणः**→ત્યાગ કરેલો. प्रहीयते/प्रजहाति स्मेति।
(ओहांक् त्यागे-૧૧૩૧)
क्त-क्त०૫.૧.૧૭૪થી क्त→प्र+हा+**त**

सूयत्या०४.२.७०थी तनो न→प्र+हा+**न**
ईर्व्यज्जने०४.३.९७थी आनो ई→प्र+**हीन**
आ सूत्रथी न्नो ण्→प्रही**ण**
प्रथमा सि वगेरे→प्रहीणः।

विशेषता :

(१) अहीं यथासंभव क्त, क्तवतु, अन, आन, इन्, अनि, अनीय प्रत्ययोनां विषयमां सूत्रनुं प्रयोजन जाणवुं.

(२) यद्यपि प्रयाणि वगेरे प्रयोगोमां पण **गतिकारकङः-स्युक्तानां० २/३१** न्यायानुसारे र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी णत्व सिद्ध ज हतो तथा वोत्तरपदान्तन०२.३.७५थी विकल्पे णत्वनी प्राप्ति हती. तेने नित्य करवा आ सूत्रनो निर्देश छे.

जि. : अहीं पूर्वसूत्रथी 'कृति' ए प्रमाणे सप्तम्यन्त अधिकार आवी रह्यो छे. तो **सप्तम्याः पूर्वस्य** ७.४.१०५ परिभाषानुसारे 'कृत् प्रत्यय पर छतां' एवो निमित्तवाची अर्थ ग्रहण न करतां 'कृत् प्रत्यय विषयक' एवो अर्थ केवी रीते ग्रहण कर्यो ?

समा. : वस्तुतः **सप्तम्याः**०७.४.१०५ परिभाषानी प्रवृत्ति निमित्त सप्तमीने आश्रयीने थाय छे. पूर्वसूत्रमां निमित्त सप्तमीमां निर्दिष्ट 'कृति' पद आ सूत्रमां विषय सप्तमीमां अधिकृत छे. तेथी अहीं **सप्तम्याः**०७.४.१०५ परिभाषानी प्रवृत्ति थशे नहीं. अने कृत् प्रत्यय विषयक न्नो ण् एवो अर्थ प्राप्त थशे. तथा जो अहीं निमित्त-सप्तमी ग्रहण करवामां आवे तो कृत् प्रत्यय पर छतां पूर्वनां न्नो ण् करवानी प्राप्ति थाय जे ख्या धातुनां विषयमां संभवतुं ज न होवाथी

ન ख्या०२.૩.૯૦ સૂત્રમાં ख्यानું ગ્રહણ પણ નિરર્થક જાય. માટે અહીં નિમિત્ત સપ્તમી ગ્રહણ ન કરતાં વિષય સપ્તમીનું ગ્રહણ કરવું.

नाम्यादेरेव ने २/૩/८६

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् ने नाम्यादेरेव(धातोः) स्वरात् कृतः नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દ સિવાયનાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર ન્ આગમ હોતે છતે નામ્યાદિ ધાતુનાં જ સ્વરથી પર રહેલાં કૃત્ પ્રત્યયનાં ન્નો ણ્ થાય છે.

સ. : नाम्यादेः→नामी आदिर्यस्याऽसौ इति, नाम्यादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **प्रेङ्खणम्**→વિલસવું. प्रेङ्ख्यते स्मेति (इखु गतौ-७५)
उदितः स्वरा०४.४.૯८थी न् आगम→प्र+इन्ख्
अनट् ५.૩.१२४थी अनट्→प्र+इन्ख्+**अन**
આ સૂત્રથી अनट्नां न्नो ण्→प्र+इन्ख्+**अण**
अवर्णेस्येवर्णादि०१.२.६थी ए→**प्रेन्खण**
म्नां धुड्वर्गे०१.૩.૩૯थी न्नो ङ्→**प्रेङ्न्खण**
प्रथमा सि वगेरे→प्रेङ्ख**णम्**।

(२) **प्रेङ्गणीयम्**→જવા યોગ્ય. प्रेङ्ग्यते इति। (इगु गतौ-८७) આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अनट्ने સ્થાને तव्या-ऽनीयौ ५.१.२७थी अनीय પ્રત્યય કરવો.

પ્ર.ઉદા. **नाम्यादेरिति किम् ? प्रमङ्गनम्**→જવું.

प्रमङ्ग्यते इति। (मगु गतौ-८५)

આ ઉદા.ની સાધનિકા પ્રેઙ્ખણમ્ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ન્નો ણ્ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નામ્યાદિ ધાતુથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં મગ્ ધાતુ છે માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : અહીં પૂર્વસૂત્ર દ્વારા સ્વરાન્ત ધાતુથી કૃત્ પ્રત્યય વિષયક ન્નો ણ્ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, ન્નો આગમ થતો હોય તો નામ્યાદિ ધાતુથી જ ન્નો ણ્ થાય. બીજા ધાતુથી નહીં. સૂત્રમાં રહેલ एव પદ એ જ નિયમનો દર્શક છે.

જિ. : પ્રેઙ્ખણમ્ વગેરે પ્રયોગમાં પ્ર+इख्+अनट् આ અવસ્થામાં ન્ આગમનો પણ આ સૂત્ર દ્વારા ણ્ થઈ શકે છે. તો શા માટે ન કર્યો ?

સમા. : મ્નાં ધુડ્વર્ગે૦૧.૩.૩૯ સૂત્રમાં બ.વ. દ્વારા વ્યાપ્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તદનુસારે પરવ્યંજનનાં વર્ગનો અન્ત્ય અક્ષર જ થાય છે. માટે અહીં અન્ય ણ્ વિગેરે નામ આદેશનો બાધ થાય છે.

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद् वा २/३/८७

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात्व्यञ्जनादेः नाम्युपान्त्यात् (धातोः) कृतः नः स्वरात् णः वा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દનાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર વ્યંજનાદિ અને નામી ઉપાન્ત્ય ધાતુથી પર રહેલાં કૃત્ પ્રત્યયનાં ન્નો સ્વરથી પર ણ્ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **व्यञ्जनादेः**→व्यञ्जनमादिर्यस्याऽसौ इति व्यञ्जनादिः, तस्मादिति।

(૨) **नाम्युपान्त्यात्**→नामी उपान्त्ये यस्याऽसौ इति नाम्युपान्त्यः, तस्मादिति।

ઉદા. **प्रमेहणम्/प्रमेहनम्**→સિંચવું.

प्रमिह्यते इति। (मिहं सेचने-५५१)

अनट् ५.३.१२४थी अनट्→प्र+मिह्+**अन**

लघोरुपा०४.३.४थी गुण→प्र+**मे**हन

આ સૂત્રથી વિકલ્પે ન્નો ણ્→प्रमेह**णम्**

प्रथमा सि वगेरे→प्रमेह**णम्**।

પ્ર.ઉદા. **व्यञ्जनादेरिति किम् ? प्रोहणम्**→સારો તર્ક કરવો. (ऊहि तर्के-८७०) प्रोह्यते इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૩.૮૬માં દર્શાવેલ प्रेङ्खणम् પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વ્યંજનાદિ ધાતુથી થાય છે. જ્યારે અહીં વ્યંજનાદિ ધાતુ નથી માટે આ સૂત્રથી ન્નો ણ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

ઉપરોક્ત ઉદા.માં स्वरात् ૨.૩.૮૫થી न्નાં ण्नी नित्य प्राप्ति હતી તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

णेर्वा ૨/૩/૮૮

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् णेः(धातोः) कृतः नः स्वरात् णः वा, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ અને અન્તર્ શબ્દ સંબંધી र्, ष् અને ऋ વર્ણથી પર ण्यन्त ધાતુથી પર રહેલાં कृत् પ્રત્યયનાં न्નો સ્વર પર છતાં ण् વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. प्रमङ्गणा/प्रमङ्गना→માંગણી કરવી. प्रमङ्गनमिति।

(मगु गतौ-८५) प्रमङ्गन्तं प्रयुङ्क्ते इति।

उदितः स्वरान्नो०४.३.४५થી न्→प्र+मन्ग्

प्रयोक्तृ०३.४.२०થી णिग्→प्र+मन्ग्+**इ**

णि-वेत्त्यास०५.३.१११થી अन→प्र+मन्गि+**अन**

णेरनिटि ४.३.८३થી णिग्नो लोप→प्र+मन्ग्+अन

म्नां धुड्वर्गे०१.३.३९થી न्नो ङ्→प्र+म**ङ्ग्**+अन

आत् २.४.१८થી आप्→प्रमङ्गन+**आ**

समानानां०१.२.१થી दीर्घ→प्रमङ्ग**ना**

પ્રથમા સિ વગેરે→प्रमङ्गना

આ સૂત્રથી વિકલ્પે न्नो ण्→प्रमङ्ग**णा**/प्रमङ्ग**ना**।

★ **विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणः/प्रयाप्यमानः**→લઈ જવામાં આવતો.

प्रयाप्यते इति (यांक् प्रापणे-१०६२)

प्रयान्तं प्रयुङ्क्ते इति
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→प्र+या+**इ**
अर्त्ति-री०४.२.२१थी प् आगम→**प्रयापि**
शत्रानशा०५.४.२०थी आनश्→प्रयापि+**आन**
क्यः शिति ३.४.७०थी क्य→प्रयापि+**य**+आन
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→प्रयाप्+य+आन
अतो म आने ४.४.११४थी म्नो आगम→प्रयाप्य**मान**
प्रथमा सि वगेरे→प्रयाप्यमानः
आ सूत्रथी विकल्पे न्नो ण्→प्रयाप्यमा**णः**/प्रयाप्यमा**नः**।

★ **इति क्यान्तरेऽपि स्यात्**→लघुवृत्तिमां निर्दिष्ट विहित पद धातुनुं विशेषण करवाथी इ पछी क्यनुं व्यवधान होते छते पण कृत्नां न्नो ण् थयो. तेमज, णिग्नो लोप थया बाद पण न्नो ण् थाय छे.

विशेषता :

आ सूत्रनां विषयभूत प्रयोगोमां नाम्यादि सिवायनां धातुओमां नाम्यादेरेव० २.३.८६मां एवकार द्वारा दर्शावेलां नियमथी न्नां ण्नो निषेध थतो हतो. तथा, अन्य धातुओमां स्वरात् २.३.८५थी नित्य न्नां ण्नी प्राप्ति हती. आम, नित्य प्राप्त-अप्राप्त प्रयोगोमां विकल्प करवा माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

निर्विण्णः २/३/८९

अ.अ.सू. : निर्विण्णः नः णः, (अलचटतवर्गशसान्तरे)।

अर्थ : निर् पूर्वक सत्ता, लाभ अने विचारार्थक विद् धातुथी क्तनां न्नो ण् निपातन कराय छे.

ઉદા. **निर्विण्णः**→નિર્વેદ પામેલો.

निर्विद्यते स्मेति (विदिंच् सत्तायाम्-१२५८)

निर्विन्दति स्मेति (विद्लृंती लाभे-१३२२)

निर्विन्ते स्मेति (विदिंप् विदारणे-१४९७)

અહીં પ્રથમ બે ધાતુમાં गत्यर्थाऽ०५.१.११थी અને,

ત્રીજા ધાતુમાં क्त-क्तवतु ५.१.१७४थी क्त→निर्+विद्+**त**

પ્રથમ બે ધાતુમાં रदादमूर्च्छ०४.२.६९थी द्+त=न्न→निर्+विन्न

અને, ત્રીજા ધાતુમાં ऋ-ह्री०४.२.७६थी तनो न→निर्+विद्+**न**

तृतीयस्य पञ्चमे १.३.१थी द्नो न्→निर्+विन्न

આ સૂત્રથી न्नो ण् निपातन→निर्+विन्**ण**

तवर्गस्य०१.३.६०थी न्नो ण्→निर्विण्**ण**

प्रथमा सि वगेरे→निर्विण्णः।

વિશેષતા :

(૧) निर्+विद्+क्त આવી અવસ્થામાં रदादमूर्च्छ०४.२.६९ વગેરે સૂત્રથી પ્રત્યયનાં त् અને ધાતુનાં द्नो न् થતાં निर्+विन्+**न** આવું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં र्(निमित्त) અને न्(स्थानी) એક પદમાં નથી. તથા, બન્ને વચ્ચે તવર્ગીય न्नું વ્યવધાન છે. માટે र-षृवर्णान्नो०२.३.६३થી न्नां ण्नी પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) સૂત્રમાં 'निर्विण्णः' એ પ્રમાણે અનિટ્ પ્રયોગનો નિર્દેશ હોવાથી (विदिंच् सत्तायाम्-१२५८) દિવાદિ, (विद्लृंती लाभे-१३२२) તુદાદિ અને (विदिंप् विचारणे-१४७०) રુધાદિ એમ ત્રણ અનિટ્ ધાતુઓનું જ ગ્રહણ કરવું. પણ (विद्क्-१०९९) અદાદિ સેટ્ ધાતુનું ગ્રહણ કરવું નહીં.

(૩) કેટલાંક વ્યાકરણકારો અદાદિ સંબંધી વિદ્ ધાતુથી પણ તેમજ, क्तवतु પ્રત્યયાન્ત निर्विण्णवान् પ્રયોગ પણ ઈચ્છે છે.

★ **ન્નાં ણ્નો નિષેધ : ૨.૩.૯૦ થી ૨.૩.૯૬**

न ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपो णेश्च २/३/९०

અ.અ.સૂ. : अदुरुपसर्गान्तरः र-षृवर्णात् णेः च ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपः(धातोः) कृतः नः णः न।

અર્થ : દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ તથા અન્તર્ શબ્દ સંબંધી ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર ણ્યન્ત અને અણ્યન્ત ख्या, पू, भू, भा, कम्, गम्, प्याय् અને वेप् ધાતુથી પર રહેલાં કૃત્ પ્રત્યયનાં ન્નો ણ્ થતો નથી.

સ. : ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपः→ख्याश्च पूग् च भूश्च, भाश्च कमश्च गमश्च प्यायश्च वेप् च इति ख्यापूगभूभाकमगम-प्यापवेप्, तस्मादिति।

ઉદા. ★ **ख्या**-(ख्यांक् પ્રકથને-૧૦૭૧)

(૧) **प्रख्यानम्**→પ્રસિદ્ધિ પામેલું. प्रख्यायते इति।
अनट् ૫.૩.૧૨૪થી अनट्→प्र+ख्या+**अन**
પ્રથમા સિ વગેરે→**प्रख्यानम्**।
(स्वरात् ૨.૩.૮૫થી પ્રાપ્ત ન્નાં ણ્નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**)

(૨) **प्रख्यापनम्**→પ્રસિદ્ધિ પમાડાયેલ. प्रख्याप्यते इति।
प्रख्यान्तं प्रयुङ्क्ते इति
प्रयोक्तृ०૩.૪.૨૦થી णिग्→प्र+ख्या+**इ**
अर्त्ति-री०૪.૨.૨૧થી पु આગમ→**प्रख्यापि**

अनट् ५.३.१२४थी अनट्→प्रख्यापि+**अन**
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→प्रख्यापन
प्रथमा सि वगेरे→प्रख्यापन**म्**।
(णेर्वा २.३.८८थी प्राप्त न्नां ण्नो आ सूत्रथी **निषेध.**)

★ **पूग्**-(पूग्श्पवने-१५१८)

(३) **प्रपवनम्**→पवित्र थवुं. प्रपूयते इति।
अनट् ५.३.१२४थी अनट्→प्र+पू+**अन**
नामिनो०४.३.१थी गुण→प्र+**पो**+अन
ओदौतोऽ०१.२.२४थी अव्→प्र+**पव**न
प्रथमा सि वगेरे→प्रपवन**म्**।
(स्वरात् २.३.८५थी प्राप्त न्नां ण्नो आ सूत्रथी **निषेध.**)

(४) **प्रपावनम्**→प्रवित्र करवुं. प्रपाव्यते इति।
प्रपुनन्तं प्रयुङ्क्ते इति।
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→प्र+पू+**इ**
नामिनोऽ०४.३.५१थी वृद्धि→प्र+**पौ**+इ
ओदौतोऽ०१.२.२४थी आव्→प्र+**पावि**
आ उदा.मां अनट् वगेरे कार्यो प्रख्यापनम् प्रमाणे जाणवा.
(स्वरात् २.३.८५थी प्राप्त न्नां ण्नो आ सूत्रथी **निषेध.**)

★ (भू सत्तायाम्-१)

(५) **प्रभवनम्**→समर्थ थवुं. प्रभूयते इति।

(६) **प्रभावना**→समर्थ करवुं. प्रभाव्यते इति।
आ उदा.नी साधनिका प्रपवनम् अने प्रपावनम् प्रमाणे जाणवी. परंतु प्रभावनामां णि-वेत्त्यास०५.३.१११थी अन तथा, आत् २.४.१८थी आप् प्रत्यय करवो.

★ (भांक् दीप्तौ-१०६१)

(७) **प्रभायमानम्**→शोभाने पामेलुं. प्रभायते इति।
शत्रा-नशा०५.२.२०थी आनश्→प्र+भा+**आन**
क्यः शिति ३.४.७०थी क्य→प्र+भा+**य**+आन
अतो म आने ४.४.११४थी म् आगम→प्रभाय**मान**
प्रथमा सि वगेरे→प्रभायमा**नम्**।

(८) **प्रभावना**→शोभा करायेलुं. प्रभाप्यते इति।
आ उदा.नी साधनिका प्रभावना प्रमाणे जाणवी. परंतु प्रख्यापनम्नी जेम पु आगम करवो.

★ **कम्**- (कमूङ् कान्तौ-७८९)
कमेर्णिङ् ३.४.२थी णिङ्→कम्+**इ**
ञ्णिति ४.३.५०थी वृद्धि→कामि

(९) **प्रकामिनौ**→ प्रकृष्ट रीते ईच्छा करवाना स्वभाववाळा बे. प्रकाम्येते इत्येवंशीलौ इति।
अजातेः०५.१.१५४थी इन्→प्र+कामि+**इन्**
णेरनिटि ४.३.८३थी इनो लोप→प्रकामिन्
प्रथमा औ→प्रका**मिनौ**।
(स्वरात् २.३.८५थी प्राप्त न्नां ण्नो आ सूत्रथी **निषेध.**)

(१०) **प्रकामना**→प्रकृष्ट रीते ईच्छा करावनानां स्वभाववाळी. प्रकाम्यते इति।
णि-वेत्त्यास०५.३.१११थी अन→प्र+कामि+**अन**
णेरनिटि ४.३.८३थी णिग्नो लोप→प्र+काम्+अन
आत् २.४.१८थी आप्→प्रकामन+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→प्रका**मना**

प्रथमा सि वगेरे→प्रकामना।
(णेर्वा २.३.८८थी प्राप्त न्नां ण्नो **निषेध.**)

★ **गम्**- (गम्लृं गतौ-७९६)

(११) **अप्रगमनिः**→प्राप्त नहि थयेलुं. न प्रगमनं ते भूयादिति।
नाम नाम्नै०३.१.१८थी समास→न+प्र+गम्
नञोऽनि०५.३.११७थी अनि→न+प्र+गम्+**अनि**
नञत् ३.२.१२५थी नञ्नो अ→**अ**प्रगमनि
प्रथमा सि वगेरे→अप्रगमनिः।

(१२) **प्रगमना**→प्राप्त करायेली. प्रगम्यते इति।
आ उदा.नी साधनिका प्रकामना प्रमाणे जाणवी.

★ **प्याय्**→ (औप्यायैङ् वृद्धौ-८०५)

(१३) **प्रप्यानः**→वृद्धि पामेलुं. प्रप्यायते स्मेति।
क्त-क्तवतू ५.१.१७४थी क्त→प्र+प्याय्+**त**
व्यञ्जनान्तस्था०४.२.७१थी न→प्र+प्याय्+**न**
ग्वोः प्वय्०४.४.१२१थी य्नो लोप→प्रप्यान
प्रथमा सि वगेरे→प्रप्यानः।

(१४) **प्रप्यायना**→वृद्धि कराएली. प्रप्याय्यते इति।
आ उदा.नी साधनिका प्रकामना प्रमाणे जाणवी.

★ (टुवेपृङ् चलने-७५४)

(१५) **प्रवेपनीयम्**→धुजवा योग्य. प्रवेप्यते इति।
तव्या-ऽऽनीयौ ५.१.२७थी अनीय्+प्र+वेप्+**अनीय**
प्रथमा सि वगेरे→प्रवेपनीय**म्**।

(१६) **प्रवेपना**→धुजावनारी. प्रवेप्यते इति।
आ उदा.नी साधनिका प्रकामना प्रमाणे जाणवी.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ણ્યન્ત ધાતુઓને ણેર્વા ૨.૩.૮૮ સૂત્રથી વિકલ્પે ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી અને અણ્યન્ત ધાતુઓને સ્વરાત્ ૨.૩.૮૫થી નિત્ય ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી તે સર્વનો નિષેધ કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) સૂત્રમાં ખ્યા ધાતુને અનુબંધ રહિત ગ્રહણ કર્યો હોવાથી **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ૨/૫** ન્યાયાનુસારે ચક્ષ્ ધાતુનાં આદેશ ખ્યાંક્નું પણ ગ્રહણ થશે.

(૩) અહીં સૂત્રમાં णेः એ પ્રમાણે ણ્યન્ત પ્રયોગનો નિર્દેશ કર્યો છે. અને ચકાર દ્વારા ણ્યન્ત અને અણ્યન્ત બન્ને પ્રયોગનો સમુચ્ચય કર્યો છે.

(૪) પૂગ્માં ગ્ અનુબંધનો નિર્દેશ તે ક્રયાદિ ગણનાં પૂનાં ગ્રહણ માટે અને પૂङ્-૬૦૦ ભ્વાદિનાં વર્જન માટે છે.

(૫) કેટલાંક ચન્દ્રગોમી વ્યાકરણકારો ખ્યા ધાતુથી णत्व કરે છે. તેથી તેમનાં મતે प्रख्याणम्, प्रख्यायमाणम् પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

देशेऽन्तरोऽयन-हनः ૨/૩/૯૧

અ.અ.સૂ. : अन्तरः अयन-हनः नः देशे णः न।

અર્થ : અન્તર્ શબ્દથી પર રહેલાં અયન શબ્દ અને હન્ ધાતુનાં ન્નો દેશ અર્થમાં ણ્ થતો નથી.

સ. : अयन-हनः→अयनश्च हन् च इति अयनहन्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **अन्तरयनो देशः**→દેશ વિશેષ. अन्तरय्यतेऽस्मिन्निति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→अन्तर्+अयन
પ્રથમા સિ વગેરે→अन्तरयनः।

(૨) **अन्तर्हननो देशः**→દેશ વિશેષ.
अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति। (हनंक् हिंसा-गत्योः-૧૧૦૦)
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→ अन्तर्+हनन
करणा-ऽऽधारे ૫.૩.૧૨૪થી अनट्→अन्तर्+हन्+**अन**
પ્રથમા સિ વગેરે→अन्तर्हननः।

વિશેષતા :

(૧) અહીં अयन् શબ્દમાં स्वरात् ૨.૩.૮૫થી અને हन् ધાતુમાં हनः ૨.૩.૮૨થી નિત્ય न्નાં ण्ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્ર દ્વારા નિષેધ કરવામાં આવે છે.

(૨) अन्तर्ની અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવા છતાં સૂત્રમાં પુનઃ 'अन्तर्' નું ગ્રહણ 'अदुरुपसर्गान्तरः'ની અનુવૃત્તિને અટકાવવા માટે છે. તેથી, अन्तर् સિવાય ઉપસર્ગથી ૫૨ રહેલાં अयन શબ્દ અને हन् ધાતુમાં દેશ અર્થ જણાતો હશે તો પણ न्નો ण् થશે. જેમકે, प्रयाणो देशः।

षात् पदे ૨/૩/૯૨

અ.અ.સૂ. : पदे षात् नः णः न।

અર્થ : ૫દ ૫૨ છતાં પૂર્વમાં રહેલ ष्થી ૫૨ न्નો ण् થતો નથી.

ઉદા. **सर्पिष्पानम्**→ઘીનું પીવું. सर्पिषः पानमिति।
कृति ૩.૧.૭૭થી સમાસ→सर्पिर्+पान
समासेऽसम०૨.૩.૧૩થી र्નો ष्→सर्पिष्पान
પ્રથમા સિ વગેરે→सर्पिष्पा**नम्**।

પ્ર.ઉદા. पद इति किम् ? सर्पिष्केण→ખરાબ ઘી વડે.

निन्द्यं सर्पिरिति सर्पिष्कः, तेनेति।

कुत्सिताऽल्प०७.४.२९थी कप्→सर्पिस्+**क**

सो रुः २.१.७२थी स्नो रु→सर्पि**र्**+क

नामिनस्तयोः०२.३.८थी र्नो ष्→सर्पिष्क

तृतीया टा वगेरे→सर्पिष्केन,

र-षृवर्णान्०२.३.६७थी न्नो ण्→सर्पिष्के**ण**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ष्थी પર પદમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં પદ નથી માટે આ સૂત્રથી न्નાં ण्નો નિષેધ થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) (a) અહીં पानस्य०२.३.६९થી न्નાં ण्ની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી તથા, (b) निष्पानम्માં स्वरात् २.३.८५થી નિત્ય અને निष्पायनम्માં णेर्वा २.३.८८થી વિકલ્પે णत्वની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) સૂત્રગત 'षात्' પદમાં રહેલ षમાં અકાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

જિ. : सर्पिष्पानम् વગેરે સ્થાને આ સૂત્ર દ્વારા નિષેધ હોવાથી ष्ને આશ્રયીને न्નો ण् ભલે ન થયો પણ सर्पिष्માં રહેલાં રેફને આશ્રયીને પણ न्નો ण् શા માટે ન કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ જ્યાં એક જ કાર્યનાં બે નિમિત્ત જણાતાં હોય ત્યાં પ્રત્યાસત્તિનાં નિયમથી નજીકનાં નિમિત્તનું જ ગ્રહણ થાય છે. પણ દૂરનાં નિમિત્તનું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી सर्पिष्पानम् વગેરે પ્રયોગનાં આ સૂત્રમાં નિષેધ હોવાથી ष् નિમિત્તક ण् ન થતાં રેફને નિમિત્ત સ્વરૂપે ગણાતું નથી.

पदेऽन्तरेऽनाऽऽङ्च-तद्धिते २/३/९३

અ.અ.સૂ. : अनाङ्यतद्धिते पदे अन्तरे र-षृवर्णात् नः णः न।

અર્થ : ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણ રૂપ નિમિત્ત અને ન્ની વચ્ચે જો આઙ્ અંતવાળા તેમજ તદ્ધિત અંતવાળાં પદોને છોડીને અન્ય પદ હોય તો ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણથી પર ન્નો ણ્ થતો નથી.

સ. : (૧) **अनाङि**→न आङ् इति अनाङ्, तस्मिन्निति।
(૨) **अतद्धिते**→न तद्धित इति अतद्धितः; तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **प्रावनद्धम्**→પુષ્ટ થયેલ. प्रावनह्यते स्मेति।
(णहींच् बन्धने-१२८५)
पाठे धात्वादे०२.३.९७थी न्नो ण्→**नह्** धातु.
क्त-क्त०५.१.१७४थी क्त→प्र+अव+नह्+**त**
नहाऽऽहो०२.१.८५थी ध्→प्र+अव+नध्+त
अधश्चतुर्थात्०२.१.७९थी तनो ध→प्र+अव+नध्+**ध**
तृतीयस्तृतीय०१.३.४९थी ध्नो द्→प्र+अव+न**द्ध**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**प्राव**नद्ध
प्रथमा सि वगेरे→प्रावन**द्धम्**।

★ આ ઉદા.માં પ્રનો ર્ અને નહ્નાં ન્ વચ્ચે આઙ્ સિવાયનાં અવનું વ્યવધાન હોવાથી अदुरुपसर्गा०२.३.७७थी પ્રાપ્ત ન્નો ણ્ થયો નહીં.

(૨) **रोषभीममुखेन**→રોષથી ભયંકર થયેલા મુખવાળા.
रोषेण भीमं मुखं यस्य स इति रोषभीममुखः, तेनेति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी સમાસ→रोष+भीम+मुख
तृतीया टा वगेरे→रोषभीममु**खेन**।

★ આ ઉદા.માં રોષનાં ષ્ અને મુખેનનાં ન્ વચ્ચે તદ્ધિત સિવાયનાં ભીમ શબ્દનું વ્યવધાન છે માટે કવર્ગૈકસ્વરવતિ ૨.૩.૭૬થી પ્રાપ્ત ન્ નો ણ્ થયો નહીં.

પ્ર.ઉદા. (૧) **अनाङीति किम् ? प्राणद्धम्**→તૈયાર થયેલું.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પ્રાવનદ્ધમ્ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અદુરુપસર્ગા૦૨.૩.૭૭થી ન્નો ણ્ કરવો.

(૨) **अतद्धित इति किम्? आर्द्रगोमयेण**→ભીના છાણ વડે.
गोः पुरीषमिति અર્થમાં,
गोः पुरीषे ૬.૨.૫૦થી मयट्→गो+**मय**
आर्द्रं च तद् गोमयं च इति आर्द्रगोमयम्, तेनेति।
विशेषणं-विशेष्ये૦૩.૧.૯૬થી સમાસ→आर्द्रगोमय
તૃતીયા ટા વગેરે→आर्द्रगोम**येन**
कवर्गैकस्वरवति ૨.૩.૭૬થી ન્નો ણ્→आर्द्रगोमये**ण**।

★ આ સૂત્ર તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત સિવાયનાં શબ્દનાં વ્યવધાનમાં જ પ્રવર્તે છે. જ્યારે અહીં તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત 'गोमय'નું વ્યવધાન છે. માટે આ સૂત્રથી ન્નાં ણ્નો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં माषकुम्भवापेन પ્રયોગમાં જો 'माषकुम्भस्य वाप' અથવા 'माषाः वापोऽस्येति' એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવામાં આવે તો वोत्तरपदान्तन० ૨.૩.૭૫ સૂત્ર દ્વારા વિકલ્પે અને माषस्य कुम्भवापः એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવામાં આવે તો कवर्गैकस्वरवति ૨.૩.૭૬ સૂત્ર દ્વારા ઉત્તર ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી તથા એ પ્રમાણે અન્ય વિગ્રહોમાં યથાસંભવ નિત્ય અને વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હોવાથી પ્રતિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો 'माषकुम्भस्य वापः' એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં પૂર્વપદનાં અવયવભૂત कुम्भ પદ વ્યવધાયક હોવાથી આ સૂત્ર દ્વારા નિષેધ ઈચ્છતાં નથી. પણ વિકલ્પ જ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે माषकुम्भवापेन/माषकुम्भवापेण એ પ્રમાણે પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

हनो घि २/३/९४

અ.અ.સૂ. : हनः(धातोः) नः घि अन्तरे णः न।

અર્થ : હન્ ધાતુનાં ન્નો નિમિત્ત અને કાર્યીની વચ્ચે घ્નું વ્યવધાન હોતે છતે ण્ થતો નથી.

ઉદા. शत्रुघ्नः→નામ વિશેષ. शत्रुं हन्तीति।
ब्रह्मादिभ्यः ५.१.८५થી टक्→शत्रु+हन्+**अ**
गम-हन-जन०४.२.४४થી अनो લોપ→शत्रु+**ह्न**
हनो हनो०२.१.११થી हनનો घ्न→**शत्रुघ्न**
प्रथमा सि વગેરે→शत्रुघ्नः।

વિશેષતા :

અહીં સંજ્ઞાનાં વિષયમાં पूर्वपदस्थाना०२.३.६४થી અને અસંજ્ઞાનાં વિષયમાં कवर्गैकस्वरवति २.३.७६થી णत्वની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. તેનો નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

नृत्तेर्यङि २/३/९५

અ.અ.સૂ. : नृत्तेः(धातोः) नः यङि णः न।

અર્થ : નૃત્ ધાતુનાં ન્નો यङ् પ્રત્યય પર છતાં ण્ થતો નથી.

ઉદા. (૧) नरीनृत्यते→તે ઘણું/વારંવાર નૃત્ય કરે છે.
भृशं/पुनः पुनः नृत्यतीति (नृतैच् नर्त्तने-११५२)

व्यञ्जनादेरेक०३.४.९थी यङ्→नृत्+**य**
सन्यङ०४.१.३थी द्वित्व→**नृ**नृत्+य
ऋतोऽत् ४.१.३९थी ऋनो अ→**न**नृत्+य
बहुलं लुप् ३.४.१४थी यङ्नो लोप→ननृत्
ऋमतां रीः ४.१.५५थी री आगम→**नरी**नृत्
वर्त्तमाना०३.३.६थी ते→नरीनृत्**यते**।

(२) **नरीनर्त्ति**→તે ઘણું/વારંવાર નૃત્ય કરે છે.
પૂર્વ પ્રમાણે યङ્ વગેરે→ननृत्
ऋमतां री ४.१.५५थी रि आगम→**नरि**नृत्
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→नरिनृत्+**ति**
लघोरुपा०४.३.४थी गुण→नरि**नर्त्ति**।

प्र.उदा. यङीति किम् ? हरिणर्त्ती नाम कश्चित्→નામ વિશેષ.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ यङ્ પ્રત્યય પર છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં यङ્ પ્રત્યય નથી માટે આ સૂત્રથી न्नां ण्नो નિષેધ થયો નહીં.

क्षुभ्नादीनाम् २/३/९६

अ.अ.सू. : क्षुभ्नादीनां नः णः न।

अर्थ : क्षुभ्ना વગેરેમાં न्नो ण् થતો નથી.

स. : क्षुभ्नादीनाम्→क्षुभ्ना आदिर्येषां ते इति क्षुभ्नादयः,तेषामिति।

उदा. (१) **क्षुभ्नाति**→તે કંપે છે. (क्षुभश् संचलने-१५५७)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→क्षुभ्+**ति**
व्र्यादेः ३.४.७९थी श्ना→क्षुभ्+**ना**+ति
આ સૂત्रथी न्नां ण्नो निषेध→क्षुभ्**ना**ति।

(૨) **आचार्यनी**→આચાર્યની પત્ની. आचार्यस्य भार्या इति।
मातुलाऽचार्यो०૨.૪.૬૩થી ङी અને आन्→आचार्य+**आन्+ई**
આ સૂત્રથી न्નાં ण्નો નિષેધ→आचार्या**नी**।

વિશેષતા :

(૧) **क्षुभ्नादि ગણ :** क्षुभ्ना, तृनु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, सर्वनामन्, नृनमन (नृनम), नृत्त, नर्त्तन, नट, नद(नड), नदी, नगर, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, नन्दिन्, नन्दन, गहन, नदन, ख्यांग् વગેરે. અહીં કેટલાક વ્યાકરણકારો नृनमन સ્થાને नृनम અને नदનાં સ્થાને नड પ્રયોગમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માને છે.

સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી અન્ય સૂત્રથી णत्वનાં અયોગ્ય હોય એવા धनद વાચક नरवाहनम् પ્રયોગોનો પણ આ ગણમાં સમાવેશ થતો નથી.

(૨) સૂત્રમાં 'क्षुभ्ना'એ પ્રમાણે વિકરણ પ્રત્યય સહિત ધાતુનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માત્ર ક્રયાદિ ગણ સંબંધી क्षुभ् ધાતુનાં ગ્રહણ માટે છે. પણ यङ्लुबन्तમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. તથા 'क्षुभ्ना' એ પ્રમાણે લુપ્ત થયેલા तिव् વાળો પણ નિર્દેશ હોવાથી क्षोभणम् વગેરે વિકરણ પ્રત્યય રહિત પણ પ્રયોગોમાં આ સૂત્રથી न्નાં ण्નો નિષેધ થતો નથી.

જિ. : સૂત્રમાં 'क्षुभ्ना' એ પ્રમાણે આકારાન્ત श्नાનો નિર્દેશ છે જ્યારે क्षुभ्नाति વગેરે પ્રયોગમાં श्ना પ્રત્યયનાં आનો इ આદેશ થાય છે. તો પણ ત્યાં આ સૂત્ર દ્વારા न्નાં ण्નો નિષેધ શા માટે થયો ?

સમા. : જો ત્યાં ન્નો ણ્ કરવામાં આવે તો પણ સૂત્રમાં તે णत्वनुं કાર્ય અસત્ થાય છે. પરંતુ **एकदेशविकृतमनन्यवत्** ૧/૭ ન્યાયાનુસારે સ્વરનો આદેશ સ્થાનીવત્ મનાતો હોવાથી इ આદેશ દ્વારા આ સ્વરૂપે જ મનાય છે. આમ, સૂત્રગત નિર્દેશથી પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ સૂત્રથી ન્નાં ણ્નો નિષેધ થયો નથી.

पाठे धात्वादेर्णो नः ૨/૩/૯૭

અ.અ.સૂ. : पाठे धात्वादेः णः नः।

અર્થ : ધાતુપાઠમાં નિર્દિષ્ટ જે-જે ધાતુની આદિમાં ણ્ છે તેનો ન્ થાય છે.

સ. : धात्वादेः→धातोरादिरिति धात्वादिः, तस्येति।

ઉદા. नयति→તે લઈ જાય છે. (णींग् प्रापणे-૮૮૪)
આ સૂત્રથી ણ્નો ન્→**नी** ધાતુ.
वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી तिव् વગેરે→**नयति**।

પ્ર.ઉદા. (૧) पाठ इति किम् ? णकारीयति→તે ણકારને ઈચ્છે છે.
णकारमिच्छतीति।
अमाव्ययात्०૩.૪.૨૩થી क्यन्→ णकार+**य**
क्यनि ૪.૩.૧૧૨થી દીર્ઘ ઈ→णका**री**य
तिव् વગેરે→णकारीय**ति**।

★ આ સૂત્રમાં ધાતુપાઠમાં દર્શાવેલ જ ણ્નો ન્ થાય છે. જ્યારે અહીં ધાતુપાઠમાં દર્શાવેલ ધાતુ નથી માટે આ સૂત્રથી ણ્નો ન્ થયો નહીં.

(૨) **आदेरिति किम् ? रणति**→તે અવાજ કરે છે.
(રણ શબ્દે-૨૬૦) આ ઉદા.માં તિવ્ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ધાતુની આદિમાં જ ણ્ હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં ધાતુને અન્તે ણ્ છે માટે આ સૂત્રથી ણ્નો ન્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

નૃત્તિ, નન્દિ, નર્દિ, નશિ, નટિ, નક્કિ, નાધૃ, નાથૃ અને નૃ સિવાયનાં ન્કારાદિ ધાતુઓ ણ્ ઉપદેશવાળાં છે.

જિ. : અહીં કોઈપણ નિમિત્ત વિના ધાતુપાઠમાં દર્શાવેલ ણ્ આદિવાળાં તમામ ધાતુનું ગ્રહણ કર્યું છે તો આ રીતે સૂત્ર પ્રવૃત્તિ વિના ધાતુપાઠમાં જ ન્ આદિવાળાં ધાતુનો નિર્દેશ શા માટે ન કર્યો ? જેથી એક સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઓછી થતાં પ્રક્રિયા લાઘવ પણ થાય.

સમા. : વસ્તુતઃ આ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવેલ णोपदेश ધાતુ अदुरुपसर्गा० ૨.૩.૭૭ સૂત્રની વિષય વ્યવસ્થા માટે છે. તેથી નૃત્ વગેરે મૂળથી ન્ વાળાં ધાતુ સિવાયનાં णोपदेश ધાતુનાં વિષયમાં દુર્ સિવાયનાં ઉપસર્ગ અને અન્તર્થી પર જ ન્નો ણ્ થશે. અન્યથા નહીં થાય. જેમકે, परिणयः, दुर्नयः ।

षः सोऽष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कः ૨/૩/૯૮

અ.અ.સૂ. : **पाठे धात्वादेः षः सः, अष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कः।**

અર્થ : ધાતુપાઠમાં નિર્દિષ્ટ ધાતુનાં આદિ ષ્નો સ્ થાય છે. જો તે ષ્ટ્યૈ, ષ્ઠિવ્ અને ષ્વષ્ક્ ધાતુ સંબંધી ન હોય તો.

સ. : **अष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कः**→ष्ट्यैश्च ष्ठिवश्च ष्वष्क् च इति ष्ट्यैष्ठिवष्वष्क्, न ष्ट्यैष्ठिवष्वष्क् इति अष्ट्यैष्ठिवष्वष्क्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **सहते**→તે સહન કરે છે. (षहि मर्षणे-૯૯૦)
આ સૂત્રથી ष्नो स्→**सह्** ધાતુ.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે વગેરે→**सहते**।

પ્ર.ઉદા. ★ **आदेरित्येव→लषति**→તે દીપે છે.
(लषी कान्तौ-૯૨૭) તિવ્ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ધાતુની આદિમાં ष् હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં ધાતુની અન્તે ष् છે માટે આ સૂત્રથી ष्नो स् થયો નહીં.

★ **ष्ट्यादिवर्जनं किम् ?**

(૧) **ष्ट्यायति**→તે ભેગું કરે છે. (ष्ट्यै संघाते-૩૯)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્→વગેરે→**ष्ट्याय्**+અ+તિ

(૨) **ष्ठीवति**→તે થૂંકે છે. (ष्ठिवू निरसने-૪૬૩)
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે કરવી. તથા ष्ठीवू-૦૪.૨.૧૧૦થી સ્વર દીર્ઘ કરવો.

(૩) **ष्वष्कते**→તે જાય છે. (ष्वष्कि गतौ-૬૨૯)
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું.

★ આ સૂત્રમાં ष्ट्यै વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં ष्नो स् થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં પણ પૂર્વસૂત્રની જેમ જ षण्ढीयति વગેરે નામધાતુનાં પ્રયોગોમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં ष्नो स् થતો નથી.

(૨) सृपि, सृजि, स्त्या, स्तृ, स्तृ, सृ, सेकृ સિવાયનાં સ્કારથી પર સ્વર અથવા દન્ત્ય વ્યંજન હોય તેવા તેમજ, स्मि, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज्, स्वप् ધાતુઓ ષોપદેશવાળાં છે.

જિ. : અહીં કોઈપણ નિમિત્ત વિના ધાતુપાઠમાં દર્શાવેલ ષ્ આદિવાળાં તમામ ધાતુનું ગ્રહણ કર્યું છે તો આ રીતે સૂત્ર પ્રવૃત્તિ વિના ધાતુપાઠમાં જ ષ્ આદિવાળાં ધાતુનો નિર્દેશ શા માટે ન કર્યો ? જેથી એક સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઓછી થતાં પ્રક્રિયા લાઘવ પણ થાય.

સમા. : વસ્તુતઃ આ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવેલ ષ્ ઉપદેશવાળા ધાતુ નામ્યન્તસ્થા૦૨.૩.૧૫ સૂત્રમાં દર્શાવેલ કૃત સ્કારનાં પ્રયોજન માટે છે.

ऋ-र-लृ-लं कृपोऽकृपीटादिषु २/३/९९

અ.અ.સૂ. : कृपः ऋ-रः, लृ-लम्, अकृपीटादिषु।

અર્થ : कृप् ધાતુનાં ऋ અને રનો અનુક્રમે लृ અને લ્ થાય છે. જો कृपीट વગેરેનો વિષય ન હોય તો.

સ. : (૧) **ऋ-रः**→आ च र् च इति ऋर्, तस्येति।

(૨) **लृलम्**→लृश्च लश्च इति लृलम्।

(૩) **अकृपीटादिषु**→कृपीट आदिर्येषां ते इति कृपीटादयः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **क्लृप्तः**→થયેલું. क्लृप्यते स्मेति। (कृपौङ् सामर्थ्ये-૯૫૯)
क्त-क्तवतू૦૫.૧.૧૭૫થી क्त→कृप्+**त**
આ સૂત્રથી ऋનો लृ→**क्लृप्त**
પ્રથમા सि વગેરે→**क्लृप्तः**।

(૨) **क्लृप्यते**→તે સમર્થ થાય છે.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→कृप्+**ते**
क्यः शिति ૩.૪.૭૦થી क्य→कृप्+**य**+ते
આ સૂત્રથી ऋનો लृ→**क्लृप्यते**।

(૩) **कल्पते**→તે સમર્થ થાય છે.
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→कृप्+**ते**
કર્ત્તર્યનદ્૦૩.૪.૭૧થી શવ્→कृप्+**अ**+ते
નામિનો૦૪.૩.૧થી ગુણ→**कर्प**ते।
આ સૂત્રથી રનો લ્→कल्पते।

(૪) **कल्पयति**→તે સમર્થ કરે છે. कल्पन्तं प्रयुङ्क्ते इति।
પ્રયોક્તૃ૦૩.૪.૨૦થી णिग्→कृप्+**इ**
લઘોરુપા૦૪.૩.૪થી ગુણ→**कर्पि**
આ સૂત્રથી રનો લ્→कल्पि
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તિવ્ વગેરે→कल्प**यति**।

પ્ર.ઉદા. ★ अकृपीटादिष्विति किम् ?

(૧) **कृपीटः**→પેટ.

(૨) **कृपणः**→ગરીબ.

★ આ સૂત્રમાં कृपीट વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં ऋનો लृ થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) **कृपीटादि ગણ :** कृपीट, कृपण, कृपाण, कृप, कर्पूर, कर्पर, कर्पट, कर्पटि સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી અન્ય સૂત્રથી અવિહિત એવા પણ ર્-લ્નાં અભાવવાળાં પ્રયોગોનો આ ગણમાં સમાવેશ થાય છે.

(૨) 'ऋ-रः' અને 'ऌ-लम्'માં સંખ્યા અને વચનની સમાનતા હોવાથી **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે તે બેની વચ્ચે અનુક્રમ જાણવો.

(૩) યદ્યપિ અહીં **वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन गृह्यते ૨/૮** ન્યાયાનુસારે માત્ર ર્ અને લ્નાં ગ્રહણથી ऋ અને ऌનું ગ્રહણ થવાનું જ હતું પરંતુ તે ન્યાયની અનિત્યતા દર્શાવવા અહીં ऋ અને ऌનું પૃથક્ ઉપાદાન કર્યું છે.

उपसर्गस्याऽऽयौ ૨/૩/૧૦૦

અ.અ.સૂ. : उपसर्गस्य ऋः रः ऌ-लम्, अयौ(धातौ)।

અર્થ : ઉપસર્ગમાં રહેલાં ર્નો अय् ધાતુ પર છતાં લ્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **प्लायते**→જાય છે. (अयि गतौ-૭૯૦)
વર્ત્તમાના૦૩.૩.૬થી તે→प्र+अय्+**ते**
कर्त्तर्यनद्૦૩.૪.૭૧થી शव्→प्र+अय्+**अ**+ते
આ સૂત્રથી ર્નો લ્→**प्ल**+अयते
समानानां૦૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**प्लाय**ते।

(૨) **प्लत्ययते**→સામે જાય છે. प्रति+अयते
આ સૂત્રથી ર્નો લ્→**प्लति**+अयते
इवर्णादे૦૧.૨.૨૧થી य्→प्ल**त्य**यते।

વિશેષતા :

(૧) अयिમાં ઇકારનો નિર્દેશ ગત્યર્થક अय्નાં ગ્રહણ માટે છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, निस् અને दुस् ઉપસર્ગમાં સ્નો सो रुः ૨.૧.૭૨ દ્વારા રુ થાય જ છે. પરંતુ તે રુ આદેશ પરવિધિમાં असत् મનાતો હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિનાં વિષયભૂત બનતો નથી.

(૩) યદ્યપિ આ સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી ऋ-रः અને लृ-लम्નો અધિકાર આવે છે. પરંતુ ઉપસર્ગ સંબંધી ऋનો સંભવ જ ન હોવાથી **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે ટીકામાં કાર્યી તરીકે रनું જ ગ્રહણ કરેલ છે.

ग्रो यङि २/३/१०१

અ.અ.સૂ. : यङि ग्रः(धातोः) ऋ-रः लृ-लम्।

અર્થ : યङ્ પ્રત્યય પર છતાં गृ ધાતુનાં रનો ल् થાય છે.

ઉદા. निजेगिल्यते→ખરાબ રીતે ગળે છે.

कुटिलं गिरतीति (गृत् निगरणे-૧૩૩૫)

गृ-लुप-सद०૩.૪.૧૨થી यङ्→नि+गृ+**य**

ऋतां क्ङि०૪.૪.૧૧૭થી इर्→नि+**गिर्**+य

सन्यङ०૪.૧.૩થી द्वित्व→नि+**गिगिर्**+य

आगुणा०૪.૧.૪૮થી गुण→नि+**गेगिर्**+य

गहोर्जः ૪.૧.૪૦થી ज्→नि+**जेगिर्**+य

આ સૂત્રથી रનો ल्→निजेगिल्य

वर्त्तमाना०૩.૩.૬થી ते→निजेगिल्य**ते**।

વિશેષતા :

(૧) અહીં गृ ધાતુ છઠ્ઠા ગણનો લેવો કારણ કે ૯માં ગણનાં गृ ધાતુથી ન गृणा०૩.૪.૧૩થી यङ्નો નિષેધ કર્યો હોવાથી यङ् પ્રત્યય પરમાં આવતો જ નથી.

(૨) કેટલાંક દેવનંદી વગેરે વ્યાકરણકારો ૯માં ગણનાં गृ ધાતુમાં यङ्ને ઈચ્છે છે. પણ તે પ્રયોગમાં रનો ल् ઈચ્છતાં નથી.

नवा स्वरे २/३/१०२

अ.अ.सू. : स्वरे ग्रः(धातोः) ऋ-रः लृ-लंः वा।

अर्थ : गृ धातुमां स्वरादि प्रत्यय पर छतां थयेलां र्नो विकल्पे ल् थाय छे.

उदा. (१) गिरति/गिलति→गळे छे. (गृत् निगरणे-१३३५)
वर्त्तमाना०३.३.६थी तिव्→गृ+**अ**+ति
ऋतां०४.४.११६थी ऋनो इर्→**गिर**ति
आ सूत्रथी र्नो विकल्पे ल्→**गिल**ति।

(२) **निगाल्यते/निगार्यते**→गळावाय छे.
निगिरन्तं प्रयुङ्क्ते इति।
प्रयोक्तृ०३.४.२०थी णिग्→नि+गृ+**इ**
नामिनोऽ०४.३.५१थी वृद्धि→नि+**गारि**
वर्त्तमाना०३.३.६थी ते→नि+गारि+**ते**
क्यः शिति ३.४.७१थी क्य→नि+गारि+**य**+ते
णेरनिटि ४.३.८३थी इनो लोप→निगार्**य**ते।
आ सूत्रथी र्नो विकल्पे ल्→निगाल्यते/निगार्यते।

प्र.उदा. विहितविशेषणं किम् ? गिरः→वाणी.
गिरन्तीति क्विप्।
क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→गृ+**०**
ऋतां क्ङि०४.४.११६थी ऋनो इर्→**गिर्**
प्रथमा जस् वगेरे→गिरः।

★ लघुवृत्तिमां विहित पदनो निर्देश होवाथी क्विप्नां कारणे थयेल र्नो आ सूत्रथी ल् थतो नथी.

परेर्घाऽङ्क्योगे २/३/१०३

अ.अ.सू. : परेः ऋ-रः घाङ्क्योगे लृ-लंः नवा।

अर्थ : परिनां र्‌नो घ, अङ्क अने योग पर छतां ल् विकल्पे थाय छे.

स. : घाङ्क्योगे→घश्च अङ्कश्च योगश्च इति घाऽङ्क्योगम्, तस्मिन्निति।

उदा. (१) **पलिघः/परिघः**→अर्गला. परि+घ
आ सूत्रथी विकल्पे ल्→**पलिघ/परिघ**
प्रथमा सि वगेरे→पलिघः/परिघः।

(२) **पल्यङ्कः/पर्यङ्कः**→पलंग. अङ्कं परिगत इति।
प्रात्यव-परि०३.१.४७थी समास→परि+अङ्क
आ सूत्रथी र्‌नो विकल्पे ल्→**पल्यङ्क/पर्यङ्क**
प्रथमा सि वगेरे→पल्यङ्कः/पर्यङ्कः।

(३) **पलियोगः/परियोगः**→चारे बाजुनो संबंध.
योगेन परिगत इति।
प्रात्यव-परि०३.१.४७थी समास→परि+योग
आ सूत्रथी विकल्पे र्‌नो ल्→**पलियोग/परियोग**
प्रथमा सि वगेरे→पलियोगः/परियोगः।

ऋफिडादीनां डश्च लः २/३/१०४

अ.अ.सू. : ऋफिडादीनां डः च(ऋ-रः लृ-लं) लः वा।

अर्थ : ऋफिड वगेरे शब्दनां ड्‌नो ल् तेमज ऋ-र्‌नो अनुक्रमे लृ-ल् विकल्पे थाय छे.

સ. : **ऋफिडादिनाम्**→ऋफिड आदिर्येषां ते इति ऋफिडादयः, तेषामिति ।

ઉદા. (૧) **लृफिडः/ऋफिलः**→ઋષિ વિશેષ.

અહીં આ સૂત્રથી લૃનો ऋ અને ડ્નો લ્ થયેલ છે.

★ ऋफिडનાં આ સૂત્રથી ऋफिड, लृफिल એમ બીજા બે પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) **लृतकः/ऋतकः**→નામ વિશેષ. આ સૂત્રથી ऋનો लृ

(૩) **कपलिका/कपरिका**→કવળી. આ સૂત્રથી ર્નો લ્

વિશેષતા :

ऋफिडादि ગણ : ऋफिल, ऋफिड, ऋतक, कपरिका, तिर्पिरीक, कपरिक, रोम, अङ्गुरि, पुरुष, तरुण, सरिर, अर, मूर, करीर, कर्म, मुकुर, पांसुर, रेखा, रिक्षा, रोहित વગેરે.

તથા, इरा, तर्पर, करभ, शरभ, कार, वार, रघु, गर, मुद्गर, मण्डर, कन्दर, वडभी, चूडा, इडा, व्याड, पुरोडाश, षोडश, बडिश, पुडिन, पीडा।

કેટલાંક સ્થાને આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં અર્થભેદ પણ થાય છે. સૂત્રમાં બ.વ. હોવાથી અન્ય પ્રયોગોનો પણ ऋफिड ગણમાં સમાવેશ થાય છે. પરંતુ સંયુક્ત એવા અને આદિમાં રહેલ ડને વિશે, આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમકે, पाण्डु, कण्डू, डामर, डीन, डुण्डुभ, डिण्डिम વગેરે.

जपादीनां पो वः २/३/१०५

અ.અ.સૂ. : जपादीनां पः वः वा।

અર્થ : જપા વગેરેનાં પ્નો વ્ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : जपादीनाम्→જપા આદિર્યેષાં તે ઇતિ જપાદયઃ, તેષામિતિ।

ઉદા. (૧) **जवा/जपा**→પુષ્પ વિશેષ.

(૨) **पारावातः/पारापातः**→કબૂતર.

વિશેષતા :

जपादि ગણ : જપા, પારાપાત, ત્રિપિષ્ટ, પારાપાર, કપાટ, વિષ્ટપ, કપલ, અપાચી વગેરે. આ સિવાયનાં અન્ય શબ્દો પણ જાણવા યોગ્ય છે.

॥ इतिश्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
द्वितीयेऽध्याये तृतीयः पादः समाप्तः॥

શ્લોક : मूलराजासिधारायां[1], निमग्ना ये महीभुजः।
उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते, स्वर्गगङ्गा जलेषु ते॥

• • •

१. આ શ્લોકોને સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે સં.સૌ. (પરિ. પુસ્તિકા)માં સંગ્રહિત કરેલ છે. તેનાં અર્થ, અન્વય, સમાસ વિ. ત્યાંથી જ જાણી લેવા.

અભ્યાસ-૧

(અધ્યાય-૨, પાદ-૩)

પ્ર.૧. નીચેનાં સૂત્ર લખી અર્થ જણાવો : (કોઈપણ-૧૦) ૧૦

(૧) ૨.૩.૧૦ (૨) ૨.૩.૬૩ (૩) ૨.૩.૬૬
(૪) ૨.૩.૭૭ (૫) ૨.૩.૧૫ (૬) ૨.૩.૪૦
(૭) ૨.૩.૧૨ (૮) ૨.૩.૯૯ (૯) ૨.૩.૫૦
(૧૦) ૨.૩.૪૪ (૧૧) ૨.૩.૧૦૩

પ્ર.૨. નીચેનાં પ્રયોગોની સાધનિકા લખો : (કોઈપણ પાંચ) ૫

(૧) सिस्वेदयिषति (૨) प्राणिणिषेः (૩) दुःषाम
(૪) पर्यसोढयत् (૫) सर्पिकालकम् (૬) पुनर्वसुषेणः

પ્ર.૩. નીચેનાં ન્યાયોની પ્રવૃત્તિ સૂત્રગત સમજૂતી દ્વારા જણાવો : ૨૦

(૧) येन धातुना० (૨) वर्णैकदेशोऽ० (૩) गतिकारक०
(૪) यावत्संभवस्ताव० (૫) तिवाशवानुबन्धेन०

પ્ર.૪. નીચેનાં ધાતુનાં **યઙ્લુબન્ત** પ્રયોગમાં આ પ્રકરણના સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય કે નહીં જો થાય તો કયા સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય ? ૨૦

(૧) हन् (૨) नृत् (૩) हि (૪) मी
(૫) सिव् (૬) स्वञ्ज् (૭) सिध् (૮) सु (ગણ-૬)
(૯) सिच् (૧૦) स्यन्द्

પ્ર.૫. નીચેનાં પ્રશ્નોનાં જવાબ લખો : ૧૫

(૧) र-षृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩માં એકનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?
(૨) स्वञ्जश्चમાં चકારનું ગ્રહણ શા માટે છે ?
(૩) निःसावकः અહીં ष् કેમ ન થયો ?
(૪) नेड्र्मा०૨.૩.૪૯માં ङ્ઈતનો નિર્દેશનું પ્રયોજન જણાવો.

(૫) अवाच्चा०२.૩.૪૨માં अवाच्चानां સ્થાને 'उपावात्'નું ગ્રહણ કેમ ન કર્યું ?

પ્ર.૬. નીચેનાં જોડકાં જોડો : **૧૫**

(૧)	तूर्यमाणः	द्वि-त्रिस्वरौ०
(૨)	शिग्रुवणम्	पदेऽन्तरे०
(૩)	क्षीरपाणाः	गिरिनद्यादी०
(૪)	प्रावनद्धम्	न ख्यापूग्०
(૫)	प्रभावना	देशे
(૬)	प्रहण्मि	व्यञ्जनादे०
(૭)	विष्किरः	व्यञ्जनात् तद्धित
(૮)	पर्यसीव्यत्	वमि वा
(૯)	ऋषिवनम्	अकखाद्य०
(૧૦)	त्रिहायणा	क्षुभ्नादी०
(૧૧)	प्रणिवेवेष्टि	चतुस्त्रे०
(૧૨)	आचार्यानी	नामिनस्तयोः०
(૧૩)	सर्पिकालकम्	नैकार्थे०
(૧૪)	सर्पिष्केण	नेड्र्मा०
(૧૫)	अतिप्रमाणम्	असोङ्०

પ્ર.૭. નીચેનાં સૂત્રનિર્દેશનાં પ્રયોજનો જણાવો : (કોઈપણ પાંચ) **૧૫**

(૧) ૨.૩.૭ (૨) ૨.૩.૬૬ (૩) ૨.૩.૧૯
(૪) ૨.૩.૩૭ (૫) ૨.૩.૧૪ (૬) ૨.૩.૧૬

●●●

द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः

स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम्

स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्ङीः २/४/१

અ.અ.સૂ. : अस्वस्त्रादेः नृतः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : स्वसृ વગેરે સિવાયનાં ऋकारान्त અને ॠकारान्त નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **नृतः**→न् च ऋच्च इति नृत्, तस्मादिति।

(૨) **अस्वस्त्रादेः**→स्वसा आदि र्यस्याऽसौ इति स्वस्त्रादिः, न स्वस्त्रादिरिति अस्वस्त्रादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **राज्ञी**→રાણી.

આ સૂત્રથી ऋकारान्त નામને ङी→राजन्+**ई**

अनोऽस्य२.१.१०८थी जनां अनो लोप→राज्**न्**+ई

तवर्गस्य०१.३.६०थी न्नो ञ्→राज्**ञ्**+ई

प्रथमा सि વગેરે→राज्ञी।

(૨) **अतिराज्ञी**→સારી રાણી/રાજાને ઓળંગી જનારી સ્ત્રી.

पूजितो राजा स्त्री चेत्/राजानमतिक्रान्ता इति।

सुःपूजा०३.१.४४/प्रात्यवपरि०३.१.४७थी સમાસ→ अति+राजन्

આ સૂત્રથી ङी વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવાં.

(૩) **कर्त्री**→કરનારી.

આ સૂત્રથી ॠकारान्त कर्तृने ङी→कर्तृ+**ई**

इवर्णादेरस्वे०१.२.२१थी ॠनो र्→कर्त्री

प्रथमा सि વગેરે→कर्त्री।

પ્ર.ઉદા. ★ **स्त्रियामिति किम् ? पञ्च नद्यः**→પાંચ નદી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીલિંગમાં વર્ત્તતાં નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં **नन्तासङ्ख्याडतियुष्मदस्मच्चस्युरलिङ्गका** ૮/૪ લિંગાનુશાસનનાં વચનાનુસારે પञ्चन् સંખ્યાવાચી હોવાથી અલિંગી છે. માટે આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થયો નહીં.

★ **अस्वस्त्रादेरिति किम् ?**

(૧) **स्वसा**→બહેન. स्वसृ+सि

(૨) **दुहिता**→પુત્રી. दुहितृ+सि

★ આ સૂત્રમાં સ્વસ્ત્રાદિ ગણનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **સ્વસ્ત્રાદિ** ગણ :- स्वसृ, दुहितृ, ननान्दृ, यातृ, मातृ, तिसृ, चतसृ

જિ. : तिसृ-चतसृ શબ્દમાં ङी પ્રત્યય तिसृ-चतसृ આદેશનાં નિમિત્તભૂત સ્યાદિ પ્રત્યયનો વ્યવધાયક બને છે. તેથી **सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य** ૧/૧૯ ન્યાયાનુસારે तिसृ-चतसृ શબ્દ ઋકારાન્ત હોવા છતાં પણ તેનાથી ङीની પ્રાપ્તિ નથી તો પણ સ્વસ્ત્રાદિ ગણમાં સમાવેશ કરીને તેઓનું વર્જન શા માટે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પણ આ રીતે ગણમાં ગ્રહણ કરવા દ્વારા જ **सन्निपातलक्षणो०** ૧/૧૯ ન્યાયની અનિત્યતા જણાવાય છે. અને તેથી अतिदधि+ङी+टा સ્થળે ङी પ્રત્યયનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ વિભક્તિ નિમિત્તક अन् આદેશની

પ્રાપ્તિ થાય છે. પરિણામ સ્વરૂપે अतिदध्न्या कन्यया આવો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

તથા, यद्+आप्+सि વગેરે સ્થાને आप् પ્રત્યયનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ વિભક્તિ નિમિત્તક अ વગેરે કાર્ય થતાં या વગેરે પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : આ પ્રકરણમાં ङी વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા સ્ત્રીત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે પ્રત્યયો સ્ત્રીલિંગપણાનાં દ્યોતક છે પણ વાચક નહીં. પરંતુ વિદ્યુત્, સરિત્ આદિ શબ્દોની જેમ શબ્દ મહિમા વડે જ સ્ત્રીલિંગપણાનું પ્રતિપાદન થઈ શકે છે. તો ङी વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન શા માટે કર્યું ?

સભા. : **विचित्राः शब्दशक्तयः** ૩/૧૬ ન્યાયાનુસારે શબ્દો વિચિત્ર શક્તિવાળાં હોય છે. અર્થાત્ પરસ્પરથી ભિન્ન વિલક્ષણ સ્વભાવવાળાં હોય છે. જેમ, ગાઢ રાત્રિમાં પણ રહેલો ચન્દ્ર નિરપેક્ષતયા જ સ્વયંને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ સ્તંભ વગેરે પદાર્થો પ્રદીપ વગેરે પ્રકાશક વસ્તુની સાપેક્ષતાએ પ્રકાશે છે. તે જ રીતે વિદ્યુત્ આદિ કેટલાંક શબ્દો પ્રત્યયાદિની અપેક્ષા વિના નિરપેક્ષતયા સ્ત્રીલિંગપણાનાં દ્યોતક છે. જ્યારે કેટલાંક શબ્દો પ્રત્યય-આદેશ અને પદાન્તરની અપેક્ષાએ સાપેક્ષતયા સ્ત્રીલિંગત્વને જણાવે છે. તેમાં क्रोष्ट्री વગેરે શબ્દો ङी આદિ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ સ્ત્રીલિંગપણાનાં દ્યોતક છે. तिसृ, चतसृ વગેરે શબ્દો त्रि-चतुर्०२.१.१ સૂત્રથી થતાં આદેશની અપેક્ષાએ સ્ત્રીલિંગપણાંનાં દ્યોતક છે. અને इयं **गौः** ઈત્યાદિ વાક્યમાં गो પદ ઉભયલિંગી હોવા છતાં પણ 'इयं' એ પ્રમાણે પદાન્તરની અપેક્ષાએ સ્ત્રીલિંગપણાનો

ઘોતક છે. તેમજ, રાજ્ઞી, ખટ્વા આદિમાં એક પ્રત્યયની અપેક્ષાએ તથા, કાલિતરા, હરિણિતરા આદિમાં અનેક પ્રત્યયની અપેક્ષાએ પણ સ્ત્રીત્વનો નિર્દેશ કરેલો છે.

अधातूदृदितः २/४/२

અ.અ.સૂ. : अधातूदृदितः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : ધાતુ સિવાયનાં અને उ તથા ऋ ઈત્ અન્તવાળા નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **अधातूदृदितः**→न धातुरिति अधातुः, उच्च ऋच्च इति उदृतौ, उदृताविदनुबन्धौ यस्य स इति उदृदित्, अधातुश्चासौ उदृदिच्च इति अधातूदृदित्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) भवती→આપ.(સ્ત્રી)
भवत् તે ઉણાદિ-૮૮૬થી डवतु લાગીને બનેલ છે. તેથી ઉઈત્વાળો છે.
તેથી, આ સૂત્રથી ङी→भवत्+**ई**
પ્રથમા સિ વિગેરે→भवती।

(૨) **अतिमहती**→મહાનને ઓળંગી જનારી. महान्तमतिक्रान्ता इति। महत् તે शत्रानशा०५.२.२०थी शतृ લાગીને બનેલ છે. તેથી ऋ ઈત્વાળો છે.
प्रात्यवपरि०३.१.४७थी સમાસ→अति+महत्
આ સૂત્રથી ङी→अतिमहत्+**ई**
પ્રથમા સિ વગેરે→अतिमहती।

(૩) **पचन्ती**→રાંધતી સ્ત્રી. पचतीति। (डुपचींष् पाके-८९२)
शत्रानशा०५.४.२०थी शतृ→पच्+**अत्**

श्य-शवः२.१.११६थी अन्त्→पचन्त्
आ सूत्रथी ङी→पचन्त्+**ई**
प्रथमा सि वगेरे→पचन्ती।

प्र.उदा. **अधात्विति किम् ? सुकन् स्त्री**→सारी रीते जनारी स्त्री.
सुष्ठु कंस्ते मार्गे गच्छतीति क्विप्
(कसुकि गति-शातनयोः ११२०)
उदितःस्वरा०४.४.९८थी न् आगम→कन्स्
क्विप् ५.१.१४८थी क्विप्→कन्स्+**०**
डस्युक्तं०३.१.४९थी समास→सु+कन्स्+०
प्रथमा सि वगेरे→सुकन्

★ आ सूत्रमां धातुनुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रनी प्रवृत्ति थई नहीं. कारणके **क्विबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते** २/४८ न्यायानुसारे क्विबन्त सुकन् नाम ते धातु स्वरूपे पण मनाय छे.

विशेषता :

(१) अहीं ध्यानमां लेवुं के, निगोर्मती, अतिपुंसी वगेरे शब्दोमां गोमत् अने पुंस् शब्द उईत् अंतवाळो छे. प्रत्यय उईत्वाळो होवाथी तदन्त शब्दो पण उईत्वाळां ज कहेवाय छे. तेथी निगोर्मत् वगेरे शब्दो पण उईत्वाळां थतां उईत् अन्तवाळो आखो समास आ सूत्रनी प्रवृत्तिनो विषय बनशे.

(२) आ सूत्र विधि सूत्र होवाथी 'अधातु'ए प्रमाणे वर्जन कराएलां धातु गौण बने छे. अने ग्रहण कराएलां धातु सिवायनी प्रकृति मुख्य बने छे. तेथी, आ सूत्रनां विषयभूत धातु अने अधातु एम उभय स्वरूप प्रकृतिमां धातुत्वने गौण करीने अधातु तरीके आ

સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી. જેમકે, गोमत्यतीति क्विप् इति गोमत्માં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં गोमती આવો પ્રયોગ થશે.

अञ्चः २/४/३

અ.અ.સૂ. : अञ्चः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : અञ्च् અન્તવાળા નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **प्राची**→પૂર્વ દિશા. प्राञ्चतीति क्विप्।
(अञ्चू गतौ च१०५) अञ्चोऽनर्चा०४.२.२६થી म्નો લોપ→प्र+अच्
આ સૂત્રથી ङी→प्र+अच्+**ई**
अच्च प्राग्०२.१.१०४થી अच्નો च् અને अनो आ→**प्राची**
પ્રથમા सि વગેરે→प्राची।

(૨) **उदीची**→ઉત્તર દિશા. उदञ्चतीति क्विप्।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, अञ्चोऽनर्चा०४.२.४६થી અનર્ચા અર્થમાં अञ्च् ધાતુનાં न्નો લોપ થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અર્ચા અને અનર્ચા આ બંને અર્થમાં ઈષ્ટ હોવાથી સૂત્રમાં 'अञ्चः' એ પ્રમાણે न् યુક્ત अञ्चનો નિર્દેશ કરેલો છે. તેથી प्राञ्ची, प्रत्यञ्ची વગેરે પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

ण-स्वरा-ऽघोषाद् वनोरञ्च २/४/४

અ.અ.સૂ. : ण-स्वरा-ऽघोषात् वनः स्त्रियां ङीः, वनः च रः।

અર્થ : णકારાન્ત, સ્વરાન્ત અને અઘોષ વ્યંજનથી પર વન્ પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङી પ્રત્યય થાય છે. અને वन्નાં અન્ત્ય (न्)નો र् થાય છે.

સ. : **ण-स्वरा-ऽघोषात्**→णश्च स्वरश्च अघोषश्च इति णस्वरा-घोषम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **अवावरी**→દૂર કરનારી સ્ત્રી. ओणतीति वन्।
(ओणृ अपनयने-२७३)
मन्-वन्०५.१.१४७थी वन्→ओण्+**वन्**
वन्याङ्०४.२.६५थी ण्नो आ→ओ**आ**+वन्
ओदौतोऽ०१.२.२४थी आव्→**अवाव**न्
આ સૂત્રથી ङी અને वन्નાં न्નો र्→अवा**वर्+ई**
પ્રથમા सि વગેરે→अवावरी।

(૨) **धीवरी**→માછીમારી. दधातीति वन्।
(डुधांग्क् धारणे-११३९)
मन्-वन्०५.१.१४७थी वन्→धा+**वन्**
ईर्व्यञ्ञने०४.३.९७थी ई→**धी**वन्
આ સૂત્રથી ङी વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

(૩) **मेरुदृश्वरी**→મેરુને જોનારી. मेरुं दृष्टवानिति।
(दृशृंप्रेक्षणे-४९५)
दृशःक्वनिप्०५.१.१६६थी क्वनिप्→मेरुं+दृश्+**वन्**
डस्युक्तं०३.१.४९थी સમાસ→मेरुं+दृश्वन्
આ સૂત્રથી ङी વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

પ્ર.ઉદા. **णस्वराघोषादिति किम् ? सहयुध्वा**→સાથે લડનારી સ્ત્રી.
सह युध्यतेति (युधिच् सम्प्रहारे-१२६०)
सह-राज०५.१.१६७थी क्वनिप्→सह+युध्+**वन्**
ङस्युक्तं०३.१.४९थी સમાસ→सहयुध्वन्
પ્રથમા સિ વગેરે→सहयुध्वा।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ણ્, સ્વર અને અઘોષ વ્યંજનથી પર વન્ હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં ઘોષવાન્થી પર વન્ હોવાથી આ સૂત્રથી ङી વગેરે કાર્યો થયા નહીં.

★ **विहितविशेषणं किम् ? शर्वरी**→રાત્રિ.
शृणातीति वन् (शृश् हिंसायाम्-१५३१)
मन्-वन्०५.१.१४७थी वन्→शृ+**वन्**
नामिनो०४.३.१थी ગુણ→**शर्वन्**
આ સૂત્રથી ङी વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

★ લઘુવૃત્તિમાં વિહિત પદનો નિર્દેશ હોવાથી પૂર્વે સ્વરાન્ત પણ શર્વરી પદમાં ગુણ થવાથી ઘોષવાન્ વ્યંજનાન્ત થવા છતાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત 'वनः' પદથી **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन ૨/૫** ન્યાયાનુસારે વન્, क्वनिप् અને ङ्वनिप् એમ ત્રણેય પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં ચકાર દ્વારા બે કાર્યનો સમુચ્ચય કર્યો છે. અને **अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामः ૧/૧૩** ન્યાયાનુસારે वनः પદને દ્વિતીય કાર્ય માટે ષષ્ઠ્યન્તરૂપે જાણવું.

(૩) અહીં સૂત્રગત 'वनः' પદથી પ્રત્યયનાં ગ્રહણમાં प्रत्ययः प्रकृ०७.४.११५થી અને कृत्નાં ગ્રહણમાં कृत् सगति०७.४.११७ થી अतिधीवरी આદિ ઉદાહરણમાં માત્ર धीवरी પદ જ वन् અંતવાળું બનતાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવાની શક્યતા ન હતી પરંતુ આગામી अजादेः २.४.१६ સૂત્રમાં तदन्त વિધિનો નિર્દેશ હોવાથી अतिधीवरी, बहुधीवरी આદિમાં ગતિકારક પૂર્વપદ પ્રાપ્ત સમસ્તપદો ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે.

જિ. : वन् પ્રત્યયાન્ત નામ ન્કારાન્ત હોવાથી स्त्रियां नृतो०२.४.१થી ङीની પ્રાપ્તિ હતી જ તો પણ આ સૂત્રથી પુનઃ ङी પ્રત્યયનું વિધાન શા માટે કર્યું ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः १/२५** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, જો वन् પ્રત્યયાન્ત નામથી ङी પ્રત્યય થશે તો ण्, સ્વર અને અઘોષ વ્યંજનથી પર वन् પ્રત્યયાન્ત નામથી જ થશે. પણ અન્ય वन् પ્રત્યયાન્ત નામથી નહીં જેમકે सहयुध्वा વગેરે પ્રયોગોમાં स्त्रियां नृतो०२.४.१થી પણ सहयुध्वन्ને ङी પ્રત્યય થતો નથી.

वा बहुव्रीहेः २/४/५

અ.અ.સૂ. : **ण-स्वराऽघोषाद् वनः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः वा, वनः रः च।**

અર્થ : ण्કારાન્ત, સ્વરાન્ત અને અઘોષથી કહેવાયેલ वन् અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અને वन्નાં અન્ત્યનો र् થાય છે.

ઉદા. (૧) **प्रियावावरी/प्रियावावा**→પ્રિય છે દૂર કરનારો (પુરુષ) જેને એવી સ્ત્રી. प्रियोऽवावा यस्याः सा इति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→प्रिय+अवावन्
આ સૂત્રથી ङी→प्रियावावन् + **ई**
અને वन्नां न्नो र्→प्रियावावर**री**
પ્રથમા સિ વગેરે→प्रियावावरी।
વિકલ્પે: ङी ન થાય ત્યારે, प्रियावावन्
પ્રથમા સિ વગેરે प्रियावावा।

(૨) **बहुधीवरी/बहुधीवा**→ઘણાં માછીમાર જેમાં છે તે (નગરી). बहवो धीवानो यस्यां सा इति।

(૩) **बहुमेरुदृश्वरी/बहुमेरुदृश्वा**→ઘણાં મેરુપર્વતને જોનારાઓ જેમાં છે તે (નગરી). બહવો મેરુદૃશ્વાનો यस्यां सा इति। આ બંને ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

અહીં કેટલાંક ચંદ્રગોમી વગેરે વ્યાકરણકારો बहुमेरुदृश्वरी વગેરે ઉદા.માં આગામી नोपान्त्यवतः ૨.૪.૧૩ સૂત્ર દ્વારા ङी પ્રત્યયનો નિષેધ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે बहुमेरुदृश्वा વગેરે જ સિદ્ધ થાય છે.

वा पादः २/४/६

અ.અ.સૂ. : पादः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः वा।

અર્થ : બહુવ્રીહિનાં નિમિત્તે થયેલાં पाद् આદેશ અન્તવાળાં નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **द्विपदी/द्विपाद्**→બે પદવાળા છંદ વિશેષ.
द्वौ पादौ यस्याः सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→द्वि+**पाद**
सुसंख्यात्०૭.૩.૧૫૦થી पादनो पाद्→द्वि+**पाद्**

આ સૂત્રથી ङी→द्विपाद्+**ई**
पाद य-स्वरे०२.१.१०२थी पाद्नो पद्→**द्विपदी**
प्रथमा सि वगेरे→द्विपदी।
विकल्पे: ङी न थाय त्यारे, द्विपाद्।

प्र.उदा. **बहुव्रीहिनिमित्तो यः पाद् इति विशेषणादिह न स्यात्→ त्रिपात्**→પાદને કહેનારા ત્રણ (વ્યક્તિ) છે જેમાં તે.
पादमाचष्टे इति पात्→त्रयः पादोऽस्याः इति।
एकार्थं०३.१.२२थी समास→त्रि+पाद्
विरामे वा १.३.५१थी त्→त्रि+**पात्**
प्रथमा सि वगेरे→त्रिपात्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ બહુવ્રીહિ નિમિત્તક પાદ્થી પર થાય છે. જ્યારે અહીં નામધાતુ નિમિત્તક પાદ્ છે. માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, બહુવ્રીહિ નિમિત્તક પાદ્ પદથી જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી, पादमाचष्टे इति पादयतीति क्विप् એમ પ્રયોગ થઈને નામધાતુ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ પાદ્ પદથી જો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો હોય તો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

ऊध्नः २/४/७

અ.અ.સૂ. : ऊध्नः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : ઊધન્ અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **कुण्डोध्नी**→કુંડ જેવા પુષ્ટ આંચળવાળી (ગાય).
कुण्डवत् ऊधो यस्याः सा इति।

उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी समास→कुण्ड+ऊधस्
स्त्रियामूधसोऽ०७.३.१६९थी स्नो न्→कुण्ड+ऊधन्
अवर्णस्ये०१.२.६थी ओ→कुण्**डो**धन्
आ सूत्रथी ङी→कुण्डोधन्+**ई**
अनोऽस्य २.१.१०८थी अनो लोप→कुण्डो**ध्नी**
प्रथमा सि वगेरे→कुण्डोध्नी।

विशेषता :

જિ. : અહીં स्त्रियामूधसो०७.३.१६९ સૂત्रथी ऊधस्नां स्नो न् थाय જ છે. तेथी, नकारान्त એવા कुण्डोधन्थी स्त्रियां० २.४.१ द्वारा नित्य ङीनी प्राप्ति हती જ. तो आ सूत्रनो निर्देश शा माटे कर्यो ?

समा. : वस्तुतः अन् अन्तवाळां नामोनां विषयमां अनो वा २.४.१० सूत्रथी स्त्रियां नृतो०२.४.१नो बाध थईने विकल्पे ङीनुं विधान थाय छे. तेनो पण बाध करीने पुनः नित्य ङी करवा माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

अशिशोः २/४/८

अ.अ.सू. : **अशिशोः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः।**

अर्थ : 'अशिशु' એ प्रमाणे बहुव्रीहि समासथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय थाय छे.

स. : **अशिशोः**→न शिशुरिति अशिशुः, तस्मादिति।

उदा. (१) अशिश्वी→બાળક વગરની(स्त्री).
न विद्यते शिशुर्यस्याः सा इति।

उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી સમાસ→ન+શિશુ
નञત્૩.૨.૧૨૫થી નञ્નો अत्→**अ**શિશુ
આ સૂત્રથી ङी→અશિશુ+**ई**
इवर्णादे०૧.૨.૨૧થી ઉનો व्→અશિ**श्वी**
પ્રથમા સિ વગેરે→અશિશ્વી।

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રમાં ऊधन् અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસનો નિર્દેશ હતો જ્યારે આ સૂત્રમાં 'अशिशु' એ પ્રમાણે સમસ્તપદનો જ નિર્દેશ છે. તેથી, આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્ર કરતાં પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

संख्यादेर्हायनाद् वयसि ૨/૪/૯

અ.અ.સૂ. : संख्यादेः हायनात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः, वयसि।

અર્થ : સંખ્યા આદિવાળાં અને हायन् અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે. જો વય ગમ્યમાન હોય તો.

સ. : **संख्यादेः**→संख्या आदिर्यस्य स इति संख्यादिः, तस्मादिति ।

ઉદા. (૧) **द्विहायनी गौः**→બે વર્ષની ગાય. द्वे हायने यस्याः सा इति ।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→द्वि+हायन
આ સૂત્રથી ङी→द्विहायन+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→द्विहायनी
પ્રથમા સિ વગેરે→द्विहायनी।

પ્ર.ઉદા. **वयसीति किम् ? द्विहायना शाला**→બે વર્ષ પૂર્વે (બાંધેલી) શાળા. द्वे हायने भवा इति।

वर्षा-कालेभ्यः ७.३.८०थी इकण्→द्वि+हायन+**इक**
अनाम्यद्वि०६.४.१४१थी इकण्नो लोप→द्विहायन
आत् २.४.१८थी आप्→द्विहायन+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→द्विहाय**ना**
प्रथमा सि वगेरे→द्विहायना।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વયની ગમ્યમાનતામાં જ થાય છે. અને જીવોની કાલકૃત અવસ્થાને વય કહેવાય છે. જ્યારે અહીં શાળાની કાલકૃત અવસ્થા હોવાથી વયની ગમ્યમાનતા નથી. માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

दाम्नः २/४/१०

अ.अ.सू. : संख्यादेः दाम्नः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः।

अर्थ : સંખ્યા આદિવાળાં અને दामन् અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **द्विदाम्नी**→બે માળાને ધારણ કરનારી સ્ત્રી.
द्वे दाम्नी यस्याः सा इति।
एकार्थं०३.१.२२थी સમાસ→द्वि+दामन्
આ સૂત્રથી ङी→द्विदामन्+**ई**
अनोऽस्य२.१.१०८थी अनो લોપ→द्विदा**म्नी**
प्रथमा सि वगेरे→द्विदाम्नी।

प्र.ઉદા. संख्यादेरित्येव→उद्दामानं पश्य→માળાને ઓળંગી ગયેલ બે સ્ત્રી. उत्क्रान्तं दाम यया सा इति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२३थी સમાસ→उद्+दामन्
द्वितीया अम् वगेरे→उद्दामा**नम्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંખ્યા આદિવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં આદિમાં उद् ઉપસર્ગ છે. માટે આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થયો નહીં.

વિશેષતા :

યદ્યપિ અહીં दामन् નકારાન્ત હોવાથી સ્ત્રિયાં નૃતો૦૨.૪.૧થી ङીની પ્રાપ્તિ હતી જ. પણ અનો વા ૨.૪.૧૧થી વિકલ્પે થતાં ङીનો બાધ કરવાં માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

અનો વા ૨/૪/૧૧

અ.અ.સૂ. : अनः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः वा।

અર્થ : અન્ અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङી પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **બહુરાજ્ઞ્યૌ/બહુરાજે/બહુરાજાનૌ**→ઘણાં રાજાઓવાળી (નગરી). બહવો રાજાનો યયોસ્તે ઇતિ।
એકાર્થં૦૩.૧.૨૨થી સમાસ→બહુ+રાજન્
આ સૂત્રથી ङી→બહુરાજન્+**ई**
અનોઽસ્ય૨.૧.૧૦૮થી અનો લોપ→બહુરાજ્ન્+ઈ
મ્નાં ધુડ્વર્ગે૦૧.૩.૩૯થી ન્નો ञ્→બહુરાજ્ઞ્+ઈ
પ્રથમા औ→બહુરાજ્ઞી+**औ**
ઇવર્ણાદે૦૧.૨.૨૧થી ઈનો य્→બહુરાજ્ઞ્યૌ।
વિકલ્પે : ङીન થાય ત્યારે, બહુ+રાજન્
તાભ્યાં વાઽપ્૦૨.૪.૧૫થી ડાપ્ બહુરાજન્+**आ**
ડિત્યન્ત્ય૦૨.૪.૧૧૪થી અન્નો લોપ→બહુરાજા

પ્રથમા औ→બહુરાજા+**औ**

औતા ૧.૪.૨૦થી એ→બહુરા**જે**।

વિકલ્પે : ङી કે ડાપ્ ન થાય ત્યારે, બહુરાજન્

પ્રથમા औ વગેરે→બહુરા**જાનૌ**।

વિશેષતા :

(૧) આગામી નોપાન્ત્યવતઃ૦૨.૪.૧૩ સૂત્ર ઉપાન્ત્ય લોપ વિનાનાં જ શબ્દો અન્તે જેને હોય એવાં બહુવ્રીહિ સમાસથી ङી પ્રત્યયનો નિષેધ કરે છે. તેથી, આ સૂત્રમાં અને ઉત્તરસૂત્રમાં ઉપાન્ત્ય લોપવાળાં માટે જ ङી વિધિ જાણવી.

नाम्नि ૨/૪/૧૨

અ.અ.સૂ. : अनः बहुव्रीहेः स्त्रियां नाम्नि ङीः।

અર્થ : અન્ અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં સંજ્ઞાનાં વિષયમાં નિત્ય ङીપ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **अधिराज्ञी नाम ग्रामः**
सुराज्ञी नाम ग्रामः } →ગામ વિશેષ.

અધિકો રાજા यस्यां सा इति / શોભનો રાજા यस्यां सा इति ।

એકાર્થં૦૩.૧.૨૨થી સમાસ→અધિ/સુ+રાજન્

આ ઉદા.માં આ સૂત્રથી ङી વગેરે કાર્યો ૨.૪.૧૧માં દર્શાવેલ બહુરાજ્યૌ પ્રમાણે જાણવા.

વિશેષતા :

(૧) અન્ અન્તવાળાં નામોમાં પૂર્વ સૂત્રથી ङી પ્રત્યય સિદ્ધ જ હતો પણ સંજ્ઞાનાં વિષયમાં નિત્ય કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

नोपान्त्यवतः २/४/१३

अ.अ.सू. : उपान्त्यवतः अनः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः न।

અર્થ : જેમાં ઉપાન્ત્ય અનો લોપ થયો નથી તેવા અન્ અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થતો નથી.

ઉદા. (૧) **सुपर्वा**→સારા પર્વવાળી (સ્ત્રી).
शोभनानि पर्वाणि यस्यां सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→सु+पर्वन्
न वमन्त०૨.૧.૧૧૧થી अन्નો अनां લોપનો **निषेध** તેથી, अनो वा ૨.૪.૧૧થી પ્રાપ્ત ङीનો આ સૂત્રથી **निषेध**→सुपर्वन्
प्रथमा सि વગેરે→सुपर्वा।

(૨) **सुशर्मा**→સારા સુખવાળી (સ્ત્રી). शोभनं शर्म यस्याः सा इति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. उपान्त्यवत इति किम् ? बहुराज्ञी→ઘણાં રાજાઓવાળી નગરી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૧૧માં દર્શાવેલ बहुराज्ञ्यौ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ પ્રથમાનો सि પ્રત્યય કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઉપાન્ત્ય અનો લોપ ન થયો હોય તેવા નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં अन्નાં अनो લોપ થયેલ છે. માટે આ સૂત્રથી अनो वा ૨.૪.૧૧થી પ્રાપ્ત ङीનો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, માત્ર અનો વા ૨.૪.૧૧ સૂત્ર વિહિત ङीનો આ સૂત્રથી પ્રતિષેધ થતો નથી. પરંતુ સ્ત્રિયાં૦૨.૪.૧થી થતાં ङીનો પણ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રતિષેધ થાય છે.

मनः ૨/૪/૧૪

અ.અ.સૂ. : मनः स्त्रियां ङीः न।

અર્થ : મન્ અન્તવાળાં નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङી પ્રત્યય થતો નથી.

ઉદા. **सीमानौ**→બે સીમા.
અહીં સો ધાતુને ઉણાદિ-૯૧૫થી મન્ લાગીને सीमन् બનેલ છે. તેથી, અનો વા ૨.૪.૧૧થી પ્રાપ્ત ङીનો આ સૂત્રથી **નિષેધ**→सीमन्
પ્રથમા औ વગેરે→सीमानौ।

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, अतिमहिमन् વગેરે પ્રયોગો इमन् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી અન્ત્ય मन् અનર્થક છે. તેથી **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य** ૧/૧૪ ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રનાં વિષયભૂત બની શકે નહીં. તો પણ **अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** ૨/૧૯ ન્યાયનો નિર્દેશ હોવાથી अतिमहिमन् વગેરે અનર્થક मन् અન્તવાળાં નામોને પણ આ સૂત્રનાં વિષય તરીકે ગ્રહણ કરવા.

(૨) પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી 'बहुव्रीहेः' નો અધિકાર અટકી ગયો.

ताभ्यां वाऽऽप् डित् २/४/१५

अ.अ.सू. : ताभ्यां बहुव्रीहेः स्त्रियां डित् आप् वा।

अर्थ : मन् अन्तवाळां नामथी अने अन् अन्तवाळां बहुव्रीहि समासथी स्त्रीलिंगमां ड् ईतवाळो आप् प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

उदा. (१) **सीमे/सीमानौ**→बे सीमा.
आ सूत्रथी विकल्पे डाप्→सीमन्+**आ**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी अन्नो लोप→सीमा
प्रथमा औ→सीमा+**औ**
औता १.४.२०थी ए→**सीमे**
विकल्पे : डाप् न थाय त्यारे, सीमन्
प्रथमा औ→सी**मानौ**।

(२) **सुपर्वे/सुपर्वाणौ**→सारा पर्ववाळी बे(स्त्री).
शोभनानि पर्वाणि ययोस्ते इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी. परंतु एकार्थं०३.१.२२थी समास करवो.

विशेषता :

(१) सूत्रमां डाप्नुं ग्रहण न करतां आप् डित्नुं ग्रहण ड् ईत् विनानां आप्नी अनुवृत्ति नीचे लई जवा माटे छे.

(२) सूत्रगत ताभ्याम् पद द्वारा अनो वा २.४.११ अने नोपान्त्यवतः २.४.१३थी प्राप्त बहुव्रीहि समास वडे निष्पन्न अन् अन्तवाळां नाम अने मनः २.४.१४ थी प्राप्त मन् अन्तवाळां नामो ग्रहण थाय छे.

★ **अन् अन्तवाळां नामोमां स्त्रीप्रत्यय कोष्टक :-**

બહુવ્રીહિ સમાસ.	નકારાન્ત અન્ નાં અનો લોપ	સ્ત્રી પ્રત્યય.	સૂત્ર	ઉદા.
3	3	ङी/डाप्/-	११-१५	बहुराज्यौ/बहुराजे/ बहुराजानौ
3	5	डाप्/-	१५(१३थी ङीनोनिषेध)	सुपर्वे/सुपर्वाणौ
5	3	ङी	१	राज्ञी
5	5	ङी	१	अतिपर्वणी

अजादेः २/४/१९

अ.अ.सू. : अजादेः स्त्रियां आप्।

अर्थ : अज वगेरे शब्दथी अजादि संबंधी જ स्त्रीलिंगमां आप् प्रत्यय थाय छे.

स. : **अजादेः**→अज आदिर्यस्य स इति अजादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (१) **अजा**→બકરી. अज
आ सूत्रथी आप्→अज+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**अजा**
प्रथमा सि वगेरे→अजा।

(२) **बाला**→બાળિકા. बाल+**आप्**

(३) **ज्येष्ठा**→મોટી. ज्येष्ठ+**आप्**

(४) **क्रुञ्चा**→હંસી. क्रुञ्च्+**आप्**
આ ઉદા.ની साधनिका पूर्व प्रमाणे જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **અજાદિ ગણ તેમજ તદન્તર્ગત તમામ શબ્દોને ङीની પ્રાપ્તિનાં સૂત્રો જેનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે.**

(a) અજા, એડકા, અશ્વા, ચટકા, મૂષિકા, કોકિલા→ जातेरयान्त०२.४.५४

(b) બાલા, હોડા, પાકા, વત્સા, મન્દા, વિલાતા; કન્યા, મધ્યા, મુગ્ધા→वयस्या०२.४.२१

(c) જ્યેષ્ઠા, કનિષ્ઠા, મધ્યમા→धवाद् योगाद०२.४.५९

(d) પૂર્વાપહાણા, અપરાપહાણા→अणञेयेकण्०२.४.२०

(e) ત્રિફલા→द्विगो समा०२.४.२२

(f) ક્રુઞ્ચ, દેવવિત્, ઉષ્ણિહ્-અહીં વ્યંજનાન્ત હોવાથી आत्२.४.१८થી आप्ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેથી આ ગણમાં તેમનો નિર્દેશ છે.

(૨) **ગણ અંતર્ગત શબ્દ વિષયક અન્ય વ્યાકરણકારોનાં મત :-**

(a) ગણ અંતર્ગત વિલાતા શબ્દને કેટલાંક વ્યાકરણકારો ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેમનાં મતે વિલાતી પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

(b) કેટલાંક વ્યાકરણકારો આ ગણમાં સંપ્રહાણા અને પરપ્રહાણા પ્રયોગો પણ ઈચ્છે છે.

(c) ક્રુઞ્ચ વગેરે વ્યંજનાન્ત શબ્દથી કેટલાંક વ્યાકરણકારો વિકલ્પે आप् કરે છે તેથી તેમનાં મતે ક્રુઙ્ વગેરે પણ સિદ્ધ થાય છે. વળી બીજા કેટલાંક ક્રુઞ્ચાનાલભેત્ આવા પ્રયોગાનુસારે ક્રુઞ્ચ વગેરે શબ્દોને અકારાન્ત જ માને છે.

(૩) અકારાન્ત નામોને आत्२.४.१८થી आप्ની પ્રાપ્તિ હતી જ. પરંતુ તેનો अणञेये०२.४.२० વગેરે સૂત્રથી બાધ થતો હતો. તે બધાનો બાધ કરી પુનઃ आप् કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૪) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્ર દ્વારા અજ વગેરે શબ્દોથી અજ સંબંધી સ્ત્રીલિંગમાં જ આપ્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી **पञ्चानामजानां समाहार इति पञ्चाजी** જેવાં અન્ય સંબંધી પ્રયોગો અજાદિ હોવા છતાં પણ આ સૂત્ર દ્વારા તેમાં આપ્‌ પ્રત્યય થતો નથી.

જિ. : સૂત્રમાં માત્ર અજ વગેરે શબ્દોનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી **ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः** ૨/૧૮ ન્યાયાનુસારે પઞ્ચાજી વગેરેમાં અજ અન્તવાળા નામોથી સૂત્ર પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ જ નથી. તો પણ અહીં તત્સંબંધી વિધિનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે, પરંતુ અહીં આવા પ્રકારનાં નિર્દેશ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી જણાવવા માંગે છે કે, સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણમાં નામનાં ગ્રહણથી તદન્તવિધિ પણ થાય છે. તેથી **महांश्चासौ अजश्च इति महाजः** શબ્દને પણ આ સૂત્રથી આપ્‌ લાગીને મહાજા પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

આમ, અહીં નિષ્કર્ષ એ છે કે, આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માત્ર તત્સંબંધી પ્રયોગમાં જ થશે. પણ અન્યસંબંધી પ્રયોગમાં નહીં પણ તે સિવાયનાં સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણમાં તમામ સમાસનાં પ્રયોગો તે-તે સૂત્રથી સિદ્ધ થશે. જેમકે, અતિભવતીમાં **अधातूदृदितः** ૨.૪.૨થી ङी થાય છે.

ऋचि पादः पात्पदे ૨/૪/૧૭

અ.અ.સૂ. : **ऋचि पादः स्त्रियां पात्पदे।**

અર્થ : પાદ્‌ આદેશવાળાં પાદ શબ્દનો ઋચા અર્થમાં સ્ત્રીલિંગમાં પાત્‌ અને પદા આદેશ નિપાતન કરાય છે.

સ. : **पात्पदे**→पाच्च पदा च इति।

ઉદા. (૧) **त्रिपदा/त्रिपात् गायत्री**→ત્રણ પાદવાળો ગાયત્રી મંત્ર.
त्रयः पादा यस्याः सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→त्रि+पाद
सुसंख्यात्०૭.૩.૧૫૦થી पाद् આદેશ→**त्रिपाद्**
આ સૂત્રથી आप् પ્રત્યયાન્ત पदा આદેશ→**त्रिपदा**
અથવા पाद् આદેશ→**त्रिपाद्**
વિરામે વા ૧.૩.૫૦થી द् નો त्→**त्रिपात्**।

પ્ર.ઉદા. **ऋचीति किम् ? द्विपात्/द्विपदी**→બે પાદવાળો છંદ વિશેષ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૬ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઋચા અર્થમાં વર્ત્તતાં પાદ શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં ઋચા અર્થ નથી માટે આ સૂત્રથી પાત્/પદા આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્ર વા पादः ૨.૪.૬નું અપવાદ સૂત્ર છે.

(૨) ઋચા એટલે વેદની મંત્ર પંક્તિઓ.

आत् ૨/૪/૧૮

અ.અ.સૂ. : आत् स्त्रियाम् आपः।

અર્થ : અકારાન્ત નામોથી સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **खट्वा**→ખાટલો. खट्व
આ સૂત્રથી आप्→खट्व+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**खट्वा**
પ્રથમા સિ વગેરે→खट्वा।

(૨) **या**→જેણી(જે સ્ત્રી). यद्+सि
આ દ્વેરः ૨.૧.૪૧થી દ્નો અ→**यअ**+सि
लुगस्या૦૨.૧.૧૧૩થી અનો લોપ→य+स्
આ સૂત્રથી आप्→य+**आ**+स्
समानानां૦૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**या**+स्
સિનો લોપ વગેરે→या।

(૩) **सा**→તેણી(તે સ્ત્રી). तद्+सि
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ तः સૌ सः ૨.૧.૪૨થી ત્નો સ્ કરવો.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર પણ છે. તેથી યથાસંભવ આગામી સૂત્રમાં પણ 'અકારાન્ત નામથી પર' એ પ્રમાણે અધિકાર જાણવો.

જિ. : या અને सा વગેરે શબ્દો અનેક લિંગમાં હોવાથી તેમનું यः, सः એ પ્રમાણે અકારાન્તપણું જણાય છે. પરંતુ खट्वा શબ્દ નિત્ય સ્ત્રીલિંગ હોવાથી તેનો અકારાન્ત પ્રયોગ જણાતો નથી. તો તેનાં અકારાન્તપણાનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરવો ?

સમા. : प्रिया खट्वा यस्य स इति प्रियखट्वः એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસમાં પુંલિંગનું વિશેષણ બનતાં સ્ત્રીલિંગનો आप् પ્રત્યય દૂર થતાં તેમજ, गोश्चान्ते૦૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ થયો હોવાથી તેનું અકારાન્તપણું નિશ્ચય જણાય છે. જો ખરેખર તે અકારાન્ત ન હોય તો गोश्चान्ते૦૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ થવાની પ્રાપ્તિ ન થાય.

गौरादिभ्यो मुख्यान् ङीः २/४/१९

अ.अ.सू. : गौरादिभ्यः मुख्यात् स्त्रियां ङीः।

अर्थ : गौर वगेरे मुख्य नामथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय थाय छे.

स. : **गौरादिभ्यः**→गौर आदिर्येषां ते इति गौरादयः, तेभ्य इति।

उदा. (१) **गौरी**→गोर वर्णवाळी स्त्री. गौर
आ सूत्रथी ङी→गौर+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→गौरी
प्रथमा सि वगेरे→गौरी।

(२) **शबली**→काबरचीतरा वर्णवाळी (गाय). शबल।
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

प्र.उदा. मुख्यादिति किम् ? बहुनदा भूमिः→घणां समुद्रवाळी भूमि.
बहवः नदाः यस्यां सा इति।
एकार्थं०३.१.२२थी समास→बहु+नद
आत् २.४.१८थी आप्→बहु+नद+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**बहुनदा**
प्रथमा सि वगेरे→बहुनदा।

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति गौरादि गण अंतर्गत मुख्य नामथी ज थाय छे. ज्यारे अहीं नद समास पामेल होवाथी मुख्य नाम नथी. माटे आ सूत्रथी ङी थयो नहीं.

विशेषता :

(१) अहीं 'मुख्यात्' ए प्रमाणे अधिकार वचन छे. तेथी हवे पछीनां सूत्रमां मुख्य नामथी प्रत्ययनो निर्देश कराय छे. पण बहुव्रीह्यादिथी निष्पन्न गौण नामथी नहीं.

(૨) ગૌરાદિ ગણ તેમજ આ સૂત્રનાં અભાવમાં ङीની અપ્રાપ્તિનાં કારણો :-

★ गौर, शबल, कल्माष, सारङ्ग, पिशङ्ग, हरिण, पाण्डुर (पाण्डर), अमर, सुन्दर, विकल, विष्कल, पुष्कल, निष्कल→ઈત્યાદિ શબ્દો ગુણવાચી અને અજાતિવાચી છે. તેથી जातेर० ૨.૪.૫૪થી ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ ન હતી.

★ दास, चेट, विट, भिक्षुक, बन्धक, पुत्र, गायत्र, आनन्द, टेट, कटेट, नट→ઈત્યાદિ શબ્દો અજાતિવાચી છે. તેથી जातेर०૨.૪.૫૪થી ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ ન હતી.

★ काव्य, शैव्य, मत्स्य, मनुष्य, मुकय, हय, गवय, ऋश्य, द्रुण, ओकण→ઈત્યાદિ શબ્દો જાતિવચન હોતે છતે પણ यकारान्त હોવાથી તેમજ द्रुण અને ओकण નિત્ય સ્ત્રીલિંગ હોવાથી जातेर०૨.૪.૫૪થી ङीની પ્રાપ્તિ ન હતી.

★ भौरिकि, भौलिकि, भौलिङ्गि, औद्राहमानि, आलम्बि, आलच्चि, कालच्चि, आयस्थूण, आरद→भौलिकि અને भौरिकि શબ્દો क्रोड्यादि गणअन्तर्गत હોવાથી તેમજ બીજા શબ્દો अण् અને ईय અન્તવાળા ગુરુ-પાન્ત્યવાળા હોવાથી ष्यની પ્રાપ્તિ હતી.

★ दोटी वरट, नाट, मूलाट, पाट, सृपाट, पेट, पट, पटल, पुट, कुट, फाण्टश, घातक, केतक, तर्कार, शर्कार, बदर, कुवल, लवण, बिल्व, आमलक, मालत, वेतस, अतस, आढक, कदर, कदल, गुडूच, बाकुच, नाच, माच, कुम्भ, कुसुम्भ, यूष, मेथ, सूष, मूष, करीर, सल्लक, भल्लक, मल्लक, मालक, मेघ, पिप्पल, हरीतक, कोशातक, सम, तम, सुसव, शृङ्ग, भृङ्ग, बिम्ब, वर्वर, लोहाण्ड, शष्कण्ड, पिण्ड, मण्डर, मण्डल, यूप, सूप, सूर्प, सूर्म, मट, पिठर, ऊर्द, गूर्द, सूर्द,

खार, काकण, द्रोण, अरीहण, उकण, वृश, आसन्द, अलिन्द, कन्दल, सलन्द, देह, देहल, शष्कुल, शच, सूच, मञ्जर, अलज, गण्डज, वैजयन्त, शालूक, उपरतस, छेद→ईत्यादि शब्दो नित्य स्त्रीलिंग विषयक होवाथी जातेर०२.४.५४थी ङीनी प्राप्ति न हती.

★ क्रोष्टु, सरस्→आ शब्द नकारान्त नहीं होवाथी स्त्रियां० २.४.१थी ङीनी प्राप्ति न हती.

★ अनड्वाही, अनडुही, प्रत्यवरोहिणी, पृथिवी, आग्रहायणी→ ईत्यादि शब्दो नित्य स्त्रीलिंग होवाथी जातेर०२.४.५४ थी ङीनी प्राप्ति न हती.

★ पञ्चानड्वाहि, दशानडुहि, आश्मरथ्य→ईत्यादि शब्द गोत्रीय प्रत्ययान्त होवाथी डायन्नी प्राप्ति हती.

★ एहि, पर्येहि→आ शब्द इकारान्त होवाथी विकल्पे ङीनी प्राप्ति हती.

★ सूत्रमां ब.व. आकृतिगण माटे छे तेथी नद, मह, मष, प्लव, चर, गर, तर, गाह, देव, सूद, अराल, उदवड, चण्ड, उमाभङ्ग, हरिकण, वटर, अधिकर वगेरे शब्दोमां पण आ सूत्रनी प्रवृत्ति थाय छे.

(૩) भौरिक्या, भौलिक्या शब्द क्रोड्यादिगण अन्तर्गत होवाथी ष्यनी पण प्राप्ति छे.

(૪) 'अनड्वाही, अनडुही वगेरे' એ प्रमाणे पाठ होवाथी ङी प्रत्यय पर छतां अनडुह् शब्दनां उनो विकल्पे वा आदेश अने सि प्रत्यय पर छतां नित्य न् आगमनो अभाव जाणवो.

(૫) प्रत्यवरोहिणी वगेरे शब्द प्रत्यय सहित निर्दिष्ट होवाथी पुंवद्भावना निषेध माटे छे.

(૬) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો એષણ, કરણમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् २/४/२०

અ.અ.સૂ. : अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टितां आत् स्त्रियां ङीः।

અર્થ : અણ્, અઞ્, એય, ઇકણ્, નઞ્, સ્નઞ્ અને ટ્ઈત્વાળાં પ્રત્યયોનો અ જેને અન્તે છે એવા નામોથી એ જ નામનાં સ્ત્રીલિંગ વિષયમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम्**→ट् इत् अनुबन्धो यस्य स इति टित्, अण् च अञ् च एयश्च इकण् च नञ् च स्नञ् च टिच्च इति अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टितः, तेषामिति।

ઉદા. (૧) **अण्→औपगवी**→ગોવાળની પુત્રી.
उपगोरपत्यमिति औपगवः, स्त्री चेत्।
ડસોઽપત્યે ૬.૧.૨૮થી अण्→उपगु+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि **औ**पगु+अ
अस्वयंभुवोऽ०७.४.७०थी अव्→औप**गव**
આ સૂત્રથી ङी→औपगव+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६થી अनो લોપ→औपगवी
પ્રથમા સિ વગેરે→औपगवी।

(૨) **बैदी**→બૈદ ગોત્રીયની પૌત્રી.
बिदस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्री चेत्।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ અહીં बिदादे०६.१.४१થી अञ् પ્રત્યય લાગેલ છે.

(૩) **सौपर्णेयी**→સુપર્ણની પુત્રી. सुपर्ण्याः अपत्यं स्त्री चेत्।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ ઙ્યાપત્યૂ૦૬.૧.૭૦થી એયણ્ પ્રત્યય લગાડવો.

(૪) **इकण्→आक्षिकी**→પાસા વડે રમતી સ્ત્રી.
अक्षै र्दीव्यतीति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ જિત-જયદ્૦૬.૪.૨થી इकण् પ્રત્યય લગાડવો.

(૫) **नञ्→स्त्रैणी**→સ્ત્રીની પુત્રી. स्त्रिया अपत्यमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ પ્રાગ્વતઃ૦૬.૧.૨૫થી નઞ્ પ્રત્યય લગાડવો.

(૬) **स्नञ्→पौंस्नी**→પુરુષની પુત્રી. पुंसोऽपत्यमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ પ્રાગ્વતઃ૦૬.૧.૨૫થી સ્નઞ્ પ્રત્યય લગાડવો.

(૭) **टित्→जानुदघ्नी**→ઘુંટણ પ્રમાણ(વૃષ્ટિ).
जानु ऊर्ध्वं प्रमाणमस्या इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ વોર્ધ્વં૦૬.૧.૧૪૨થી दघ्नट् પ્રત્યય લગાડવો.

વિશેષતા :

(૧) અહીં અણ્ વગેરે પ્રત્યયોનાં સાહચર્યથી **साहचर्यात् सदृशस्यैव** ૨/૬ ન્યાયાનુસારે ટ્ઈતવાળાં આગમમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમકે, पठ्+तनાં વિષયમાં स्ताद्यशितो૦૪.૪.૩૨ થી इट् આગમ થાય છે. જે ટ્ઈતવાળો હોવા છતાં પણ આ સૂત્રથી ङી થતો નથી.

(૨) સૂત્રમાં એયનાં ગ્રહણથી **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन** ૨/૫ ન્યાયાનુસારે એયચ્ અને એયઞ્ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

જિ. : અહીં સૂત્રગત 'टिताम्' પદ દ્વારા अण् આદિનાં સાહચર્યથી ट्ઈત્વાળા પ્રત્યય જેને અન્તે હોય તેવા પ્રયોગોનું જ ગ્રહણ થવું જોઈએ તો બૃ.વૃ.માં शुनिं धयतीति शुनिन्धयी આદિ પ્રયોગોમાં ट्ઈત્ વિનાનો खश् પ્રત્યય હોવા છતાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ?

સમા. : વસ્તુતઃ અહીં 'टिताम्' પદ દ્વારા ट्ઈત્વાળા પ્રત્યયાન્ત પદ જ અભિપ્રેત છે પરંતુ **'अवयवेऽचरितार्था अनुबन्धाः समुदायस्योपकारका भवन्ति'** નિયમાનુસારે ट्धे ધાતુમાં નિર્દિષ્ટ અચરિતાર્થ ट्ઈત્નું ગ્રહણ खश् આદિ ट्ઈત્ વિનાનાં પ્રત્યયોમાં પણ થાય છે તેથી ट्धे ધાતુનાં યોગમાં ट्ઈત્ સિવાયનાં પ્રત્યયોનો પ્રયોગ હોય તો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જિ. : સૂત્રમાં માત્ર પ્રત્યયનો જ નિર્દેશ છે. તેથી તે અન્તવાળા નામથી ङीનું વિધાન થાય. તો 'તેઓના જ સ્ત્રીનાં વિષયમાં' એવો અર્થ શા માટે ગ્રહણ કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ प्रोक्तात् ૬.૨.૧૨૯ આદિ સૂત્ર દ્વારા अण् વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે પૂર્વે લાગેલાં अण् પ્રત્યયની અકારાન્તતા વિદ્યમાન હોય છે. ત્યારે પણ અકારાન્તપણું અને अण् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્ર દ્વારા ङी પ્રત્યય લાગવાની આપત્તિ આવે છે. તેવું ન થાય તે માટે અહીં પ્રત્યાસત્તિ ન્યાયથી જે अण् વગેરે પ્રત્યય અકારાન્ત નામને અન્તે વિદ્યમાન હોય તે अण् વગેરે પ્રત્યયાન્તનો સ્ત્રીલિંગનાં વિષયમાં ङी પ્રત્યય કરવો. અન્યથા નહીં.

જેમકે, गौतमेन प्रोक्ता नीतिः આ અર્થમાં तेन प्रोक्ते ૬.૩.૮૧ સૂત્રથી अण् પ્રત્યય લાગ્યા બાદ આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય

થાય છે. ગૌતમીમધીતે એવા અર્થમાં તદ્વેત્ત્ય૦૬.૨.૧૧૭ સૂત્રથી પુનઃ અણ્ કરતાં પ્રોક્તાત્૬.૨.૧૨૯ અને ઙ્યાદેગૌ૦ ૨.૪.૯૫થી અનુક્રમે અણ્ અને ઙીનો લોપ થાય છે. હવે, ગૌતમ કન્યા આ અવસ્થામાં પૂર્વે લાગેલાં અણ્ નાં કારણે અકારાન્તતા છે. પરંતુ તે અણ્ પ્રત્યયથી વાચ્ય અર્થ સ્ત્રીનાં વિષયભૂત નીતિ થાય છે. જે પ્રસ્તુત નથી. જ્યારે લુપ્ત અણ્ પ્રત્યયાન્તનાં વાચ્ય અર્થમાં સ્ત્રીનો વિષય કન્યા થાય છે. જેનો નિરૂપક અણ્ પ્રત્યય વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી પ્રત્યાસત્તિનાં વિષયથી ઙી નો નિષેધ થતાં આત્ ૨.૪.૧૮થી આપ્ થઈ ગૌતમા કન્યા થયેલ છે.

वयस्यनन्त्ये ૨/૪/૨૧

અ.અ.સૂ. : वयसि अनन्त्ये आत् स्त्रियां ङीः।

અર્થ : કાલકૃત શરીરાવસ્થા=**વય.** અચરમ વયમાં વર્ત્તતાં અકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ઙી પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **अनन्त्ये**→न अन्त्य इति अनन्त्यः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **कुमारी**→કુંવારી કન્યા.
આ સૂત્રથી ઙી→કુમાર+**ઈ**
અસ્ય ઙ્યાં૦૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→કુમારી
પ્રથમા સિ વગેરે→કુમારી।

(૨) **किशोरी**→કિશોર વયની કન્યા. કિશોર+ઙી।

(૩) **वधूटी**→નવોઢા. વધૂટ+ઙી।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा→ઘરડી સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અચરમ વયમાં વર્ત્તતાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં વૃદ્ધ ચરમ વય હોવાથી આ સૂત્રથી ङी ન થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) बाल અને वत्स શબ્દને अजादि ગણનાં સામર્થ્યવશાત્ અનન્ત્ય વય હોવા છતાં પણ **अजादेः** ૨.૪.૧૬થી आप् પ્રત્યય જ લાગે છે.

જિ. : સૂત્રગત 'अनन्त्ये' પદ દ્વારા વૃદ્ધત્વનું જ વર્જન કરવામાં આવે છે. તો વૃદ્ધત્વ અને અવૃદ્ધત્વ એમ વયનાં બે ભેદ ગણીને પ્રથમ વયનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોત તો શું આપત્તિ હતી ?

સમા. : વસ્તુતઃ કેટલાંક વ્યાકરણકરો ચાર વયને જણાવે છે. (૧) કુમાર (૨) યૌવન (૩) મધ્યમ અને (૪) વૃદ્ધ. તો કેટલાંક ત્રણને જણાવે છે. (૧) કુમાર. (૨) યૌવન અને (૩) સ્થવિર. તથા, કેટલાંક અન્ય પણ ત્રણ વયને જણાવે છે. (૧) બાલ (૨) મધ્યમ અને (૩) વૃદ્ધ. વળી કેટલાંક બે વયને જણાવે છે. (૧) વૃદ્ધ અને (૨) અવૃદ્ધ. તે બે વયનાં મતને આશ્રયીને પાણિની વ્યાકરણમાં 'वयसि प्रथमे ૪.૧.૨૦' એ પ્રમાણે સૂત્ર નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ અહીં ગ્રંથકારશ્રી સર્વદર્શનનો સમાવેશ કરવા માટે 'अनन्त्ये' પદ દ્વારા એ જ વિધાન કરી રહ્યા છે.

જિ. : कुमारी વગેરે શબ્દો જાતિવાચી હોવાનાં કારણે जातेरयान्त० ૨.૪.૫૪ સૂત્ર દ્વારા ङीની પ્રાપ્તિ થાય છે. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ 'यावद्द्रव्यभाविनः' એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ કુમારીત્વ વગેરેને આશ્રયીને કુમારી વગેરે નામ જાતિ સ્વરૂપ મનાતાં નથી. પરંતુ તદ્વાચ્ય પદાર્થની આકૃતિનાં ગ્રહણ દ્વારા તદ્સમાન આકૃતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં સમૂહને જણાવનાર હોવાથી જાતિવાચી કહેવાય છે. આવું જણાવવા માટે જ અહીં પુનર્વચન છે.

द्विगोः समाहारात् २/४/२२

અ.અ.સૂ. : आत् द्विगोः समाहारात् स्त्रियां ङीः।

અર્થ : અકારાન્ત દ્વિગુ સમાહાર સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) પઞ્ચપૂલી→પાંચ પૂડલાની ઢગલી.
पञ्चानां पूलानां समाहार इति।
संख्यासमाहारे०૩.૧.૯૯થી સમાસ→पञ्चन्+पूल
नाम्नो नो०૨.૧.૯૧થી न्नो લોપ→पञ्च+पूल
આ સૂત્રથી ङी→पञ्चपूल+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→पञ्चपूली
પ્રથમા સિ વગેરે→पञ्चपूली।

(૨) **દશરાજી**→દશ રાજાની ટોળી.
दशानां राज्ञां समाहार इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

જિ. : વ્યાકરણમાં સમાહાર સમાસ બે જ પ્રકારે દર્શાવેલાં છે. (૧) દ્વિગુ સમાહાર (૨) દ્વન્દ્વ સમાહાર. ત્યાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં

નિર્દિષ્ટ સમાહાર **द्वन्द्वैकत्वाययी०** ૩/૯ લિંગાનુશાસનનાં વચનાનુસારે નિયમા નપું.માં થાય છે તેથી ત્યાં સ્ત્રીલિંગનાં વિષયનો અભાવ છે. માટે **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે દ્વિગુ સમાહાર જ આવવાનો હતો છતાં સૂત્રમાં 'द्विगोः'નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : જો માત્ર समाहारात् એટલું જ બતાવવામાં આવ્યું હોત તો તે નામનું વિશેષણ બનતાં विशेषणमन्तः ૭.૪.૧૧૩ પરિભાષાથી સમાહાર અંતવાળા નામથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવે. જેમકે, वाक्त्वचमतिक्रान्ता इति अतिवाक्त्वची એવું થાય જે ઈષ્ટ નથી.

परिमाणात् तद्धितलुक्यबिस्ता-ऽऽचित-कम्बल्यात्
૨/૪/૨૩

અ.અ.સૂ. : अबिस्ता-ऽचित-कम्बल्यात् आत् परिमाणात् द्विगोः समाहारात् तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः।

અર્થ : ચારે બાજુનું પ્રમાણ=પરિમાણ. ૩ઢિથી પ્રસ્થ વગેરે પરિમાણ કહેવાય છે. બિસ્ત, આચિત અને કમ્બલ્ય વગેરે સિવાયનાં પરિમાણવાચક અકારાન્ત દ્વિગુ સમાસથી તદ્ધિતનો લોપ થયે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **तद्धितलुकि**→तद्धितस्य लुक् इति तद्धितलुक्, तस्मिन्निति।
(૨) **अबिस्ता-ऽऽचित-कम्बल्यात्**→बिस्तश्च आचितश्च कम्बल्यश्च इति बिस्ता-ऽऽचित-कम्बल्यम्, न बिस्ता-ऽऽचित-कम्बल्यमिति अबिस्ता-ऽऽचित-कम्बल्यम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **દ્વિકુડવી**→બે પસલી વડે ખરીદાયેલી.
દ્વાભ્યાં કુડવાભ્યાં ક્રીતા ઇતિ।
સંખ્યા સમાહારે૦૩.૧.૯૯થી સમાસ→દ્વિ+કુડવ
મુલ્યૈઃ ક્રીતે ૬.૪.૧૫૦થી ઇકણ્→દ્વિકુડવ+**ઇક**
અનામ્યદ્વિઃ૦૬.૪.૧૪૧થી ઇકણ્નો લોપ→દ્વિકુડવ
આ સૂત્રથી ઙી→દ્વિકુડવ+**ઈ**
અસ્ય ઙ્યાં૦૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→દ્વિકુડવી
પ્રથમા સિ વગેરે→દ્વિકુડવી।

પ્ર.ઉદા. (૧) **પરિમાણાદિતિ કિમ્ ? પઞ્ચાશ્વા**→પાંચ ઘોડા વડે ખરીદેલી. પઞ્ચભિઃ અશ્વૈઃ ક્રીતા ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી થતાં ઙીનાં સ્થાને આત્૨.૪.૧૮થી થતો આપ્ કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પરિમાણવાચી નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં પરિમાણવાચી નામ નથી માટે આ સૂત્રથી ઙી પ્રત્યય થયો નહીં.

(૨) **તદ્ધિતલુકીતિ કિમ્ ? દ્વિપણ્યા**→બે પણ વડે ખરીદેલી.
દ્વાભ્યાં પણાભ્યાં ક્રીતા ઇતિ।
સંખ્યા સમાહારે૦૩.૧.૯૯થી સમાસ→દ્વિપણ
પણ-પાદ૦૬.૪.૧૪૮થી ય→દ્વિપણ+**ય**
અવર્ણેવર્ણ૦૭.૪.૬૮થી અનો લોપ→દ્વિપણ્ય
આત્ ૨.૪.૧૮થી આપ→દ્વિપણ્ય+**આ**
સમાનાનાં૦૧૨.૧થી દીર્ઘ→દ્વિપણ્**યા**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તદ્ધિતનો લોપ થયે છતે જ થાય છે. જ્યારે અહીં તદ્ધિત પ્રત્યય યનો લોપ થયો નથી. માટે આ સૂત્રથી ઙી પ્રત્યય લાગ્યો નહીં.

(૩) **बिस्तादिवर्जनं किम् ?**

(a) द्विबिस्ता→બે બિસ્ત વડે ખરીદેલી.
द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता इति।

(b) द्व्याचिता→બે આચિત વડે ખરીદેલી.
द्वाभ्यामाचिताभ्यां क्रीता इति।

(c) द्विकम्बल्या→બે કંબલ વડે ખરીદેલી.
द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता इति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા पञ्चाश्वा પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ इकण् નો લોપ द्वि-त्रि०६.४.१४४થી કરવો.

★ આ સૂત્રમાં બિસ્ત વગેરે પરિમાણવાચીનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી ङी થયો નથી.

विशेषता :

(૧) **ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः।**
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः॥

(a) ઉન્માન - ઊંચાઈનું માપ. **(b)** પરિમાણ - બધી બાજુનું માપ.
(c) પ્રમાણ - પહોળાઈનું માપ. **(d)** સંખ્યા - બાહ્ય ગણતરી.

યદ્યપિ પ્રાચીન સમયમાં બિસ્ત વગેરે ઉન્માનવાચી છે. પણ શબ્દોનાં અનેક અર્થ હોવાથી દેશ-વિદેશમાં પરિમાણવાચી તરીકે પણ વપરાતાં હતાં. માટે આ સૂત્રમાં તેમનું વર્જન કરેલ છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, अजादेः ૨.૪.૧૬ નિર્દિષ્ટ તદન્તવિધિ દ્વારા બિસ્તાન્તનાં પ્રતિષેધથી દ્વિપરમબિસ્ત વગેરે પરમબિસ્ત અન્તવાળાં શબ્દનો પણ પ્રતિષેધ થાય છે.

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे २/४/२४

अ.अ.सू. : अक्षेत्रे प्रमाणात् काण्डात् द्विगोः समाहारात् तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः।

अर्थ : અક્ષેત્ર વિષયમાં વર્ત્તતાં પ્રમાણવાચી કાણ્ડ અન્તવાળાં દ્વિગુસમાસથી તદ્ધિતનો લોપ થયે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

स. : **अक्षेत्रे**→न क्षेत्रमिति अक्षेत्रम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **द्विकाण्डी रज्जुः**→બે કાંડ પ્રમાણવાળી દોરી.
द्वे काण्डे प्रमाणमस्या इति।
संख्या समाहारे०૩.૧.૯૯થી સમાસ→द्वि+काण्ड
प्रमाणान्मात्रट् ૭.૧.૧૪૦થી मात्रट्→द्विकाण्ड+**मात्र**
द्विगो०૭.૧.૧૪૪થી मात्रट्નો લોપ→द्विकाण्ड
આ સૂત્રથી ङी→द्विकाण्ड+**ई**
अस्य ड्यां०૨.૪.૮૬ થી अ નો લોપ→द्विकाण्ड्**ी**।
પ્રથમા સિ વગેરે→द्विकाण्डी।

પ્ર.ઉદા. प्रमाणादिति किम् ? द्विकाण्डा शाटी→બે કાંડ પ્રમાણવાળી સાડી. द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા पञ्चाश्वा પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણવાચી દ્વિગુ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં પ્રમાણવાચી સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ङी ન થતાં आत्૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

૧૬ હાથ પ્રમાણ ક્ષેત્રને ૧ કાંડ કહેવાય છે.

पुरुषाद् वा २/४/२५

અ.અ.સૂ. : प्रमाणात् पुरुषात् द्विगोः समाहारात् तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः वा।

અર્થ : પ્રમાણવાચી પુરુષ અન્તવાળાં દ્વિગુ સમાહાર સમાસથી તદ્ધિતનો લોપ થયે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **द्विपुरुषी/द्विपुरुषा परिखा**→બે પુરુષ પ્રમાણવાળી ખાઈ.
द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति।
संख्या-समाहारे०૩.૧.૯૯થી સમાસ→द्वि+पुरुष
हस्ति-पुरुषाद्०૭.૧.૧૪૧થી अण्→द्विपुरुष+**अ**
द्विगोः०૭.૧.૧૪૪થી अण्નો લોપ→द्विपुरुष
આ સૂત્રથી ङी→द्विपुरुष+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→द्विपुरुषी
प्रथमा सि વગેરે→द्विपुरुषी।
વિકલ્પે : ङी ન થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→द्विपुरुष+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→द्विपुरुषा
प्रथमा सि વગેરે→द्विपुरुषा।

પ્ર.ઉદા. **तद्धितलुकीत्येव**→पञ्चपुरुषी→પાંચ પુરુષોની ટોળી.
पञ्च पुरुषाः समाहृता इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૨૨માં દર્શાવેલ पञ्चपूली પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે જ થાય છે. જ્યારે અહીં તદ્ધિતનો પ્રત્યય જ નથી માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : ૪ હાથ પ્રમાણ ક્ષેત્રને ૧ પુરુષ પ્રમાણક્ષેત્ર કહેવાય છે. આમ, તો **પુરુષ** શબ્દ જાતિવાચક છે તો પણ આ સૂત્રમાં પ્રમાણવાચી તરીકે શી રીતે નિર્દેશ કર્યો ?

સમા. : અન્ય શબ્દની સાથે પ્રયોગ થતાં ઘણીવાર શબ્દની વાચ્યતા બદલાઈ જાય છે. જેમ સિંહ શબ્દ જાતિવાચક છે પણ માણવક વગેરે બાળકવાચી નામની સાથે પ્રયુક્ત થયો હોય તો તે બાળકમાં રહેલાં શૌર્યાદિ ગુણને પણ જણાવે છે, તેમ અહીં પણ પ્રમાણ શબ્દ સાથે પ્રયુક્ત થતાં **પુરુષ** શબ્દ પ્રમાણની વાચ્યતા ધરાવે છે.

रेवत-रोहिणाद् भे २/४/२६

અ.અ.સૂ. : भे रेवत-रोहिणात् (मुख्यात्) स्त्रियां ङीः।

અર્થ : નક્ષત્ર અર્થમાં વર્તતાં રેવત અને રોહિણ નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **रेवत-रोहिणात्**→रेवतश्च रोहिणश्च इति रेवत-रोहिणम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **रेवती**→રેવતી નક્ષત્ર
આ સૂત્રથી ङी→रेवत+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अનો લોપ→રેવતી
પ્રથમા સિ વગેરે→રેવતી।

(૨) **रोहिणी**→રોહિણી નક્ષત્ર.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **रेवती**→રેવતી નક્ષત્રમાં જન્મેલી કન્યા. રેવત્યાં જાતેતિ।
ભર્તુસન્ધ્યા૦૬.૩.૮૯થી અણ્→રેવતી+**અ**
ચિત્રા-રેવતી૦૬.૩.૧૦૮થી અણ્નો લોપ→રેવતી
ડ્યાદે-ગૌણસ્યા૦૨.૪.૯૫થી ङીનો લોપ→રેવત
આ સૂત્રથી પુનઃ ङી→રેવત+**ઈ**
અનો લોપ વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

પ્ર.ઉદા. भ इति किम् ? रेवत→ નામ વિશેષ.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નક્ષત્રવાચી રેવતથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં નામવિશેષ હોવાથી આ સૂત્રથી ङીન થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

જિ. : આ સૂત્રમાં નક્ષત્ર અર્થમાં વર્તતાં રેવત, રોહિણ શબ્દનો નિર્દેશ કર્યો છે. પણ ઉદા.ગત રેવતી અને રોહિણીનો અર્થ તો તે-તે નક્ષત્રમાં જન્મેલી કન્યા જણાવ્યો છે. તેથી, એવું જણાય છે કે, અહીં નક્ષત્રવાચી ગૌણ શબ્દથી સૂત્રકાર્ય થયું છે. પણ **गौरादिभ्यः**૦૨.૪.૧૯ સૂત્રથી 'मुख्यात्'નો અધિકાર પ્રાપ્ત છે તો ગૌણ નામથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ ?

સમા. : વસ્તુતઃ મુખ્યતા બે પ્રકારે છે. શબ્દ સંબંધી મુખ્યતા અને અર્થ સંબંધી મુખ્યતા. **गौरादिभ्यः**૦૨.૪.૧૯થી પ્રાપ્ત થયેલી મુખ્યતા કોઈપણ એક મુખ્યતામાં સાર્થક થઈ જાય છે. તેથી અહીં અર્થ સંબંધી મુખ્યતા ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. ખરેખર, તો રેવતી નક્ષત્રથી યુક્ત કાળમાં જન્મેલી એવી જ કન્યા ગ્રહણ કરવાની હોવાથી અહીં રેવતી નક્ષત્ર રૂપ અર્થની મુખ્યતા સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

नीलात् प्राण्यौषध्योः २/४/२७

अ.अ.सू. : प्राण्यौषध्योः नीलात् स्त्रियां ङीः।

अर्थ : प्राणी अने ओषधिनां विषयमां नील शब्दथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय थाय छे.

स. : **प्राण्यौषध्योः**→प्राणी च औषधिश्च इति प्राण्यौषध्यौ, तयोरिति।

उदा. (१) नीली गौः→नील गाय.

(२) **नीली औषधिः**→औषधि विशेष.

आ सूत्रथी ङी→नील+**ई**

अस्य ङ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→नील्

प्रथमा सि वगेरे→नीली।

प्र.उदा. नीलाऽन्या→ नील वर्णवाळी स्त्री.

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति प्राणी अने औषधिनां विषयमां ज थाय छे. ज्यारे अहीं ते सिवायनो विषय होवाथी आ सूत्रथी ङीन थतां आत्२.४.१८थी आप् थयेल छे.

विशेषता :

नीला शब्द जातिवाचक छे. पण नित्य स्त्रीलिंग छे. माटे जातेरयान्त०२.४.५४थी ङीनी प्राप्ति न हती. तेनी प्राप्ति माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

क्ताच्च नाम्नि वा २/४/२८

अ.अ.सू. : क्तात् च (नाम्नि) स्त्रियां ङीः वा।

अर्थ : क्त प्रत्ययान्त अने नील नामथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

ઉદા. (૧) **नीली/नीला**→નામ વિશેષ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૨૭માં દર્શાવેલી નીલી/નીલા પ્રમાણે જાણવી.

(૨) **प्रबद्धविलूनी/प्रबद्धविलूना**→ઔષધિ વિશેષ.
प्रबद्धा चासौ विलूना च इति।
प्रबध्यते स्मेति (बन्धंश् बन्धने १५५२)
क्त-क्तवतू ५.१.१७४थी क्त લાગીને પ્રબદ્ધ બનેલ છે.
માટે, આ સૂત્રથી ङी→प्रबद्धविलू**नी**
વિકલ્પે : ङीन થાય ત્યારે,
आत् २.४.१८थी आप्→प्रबद्धविलू**ना**।

★ આ પ્રયોગ સંજ્ઞાવાચી હોવાથી ઉપરોક્ત વિગ્રહ માત્ર અર્થકથન માટે જ છે. અને આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ क्त પ્રત્યાયન્ત થી થતી હોવાથી ઉપરોક્ત વ્યુત્પત્તિ દર્શાવેલ છે.

केवल-मामक-भागधेय-पापा-ऽपर-समाना-ऽऽर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात् २/४/२९

અ.અ.સૂ. : केवल-मामक-भागधेय-पापा-ऽपर-समाना-ऽऽर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात् नाम्नि स्त्रियां ङीः।

અર્થ : केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल અને भेषज નામથી સંજ્ઞાનાં વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात्→ केवलश्च मामकश्च भागधेयश्च पापश्च अपरश्च समानश्च आर्यकृतश्च सुमङ्गलश्च भेषजश्च इति केवलमामक-भागधेय-पापापर-समानार्यकृत-सुमङ्गलभेषजम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **केवली ज्योतिः**→પ્રકાશ.
આ સૂત્રથી ङी→केवल+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→केवली
પ્રથમા સિ વગેરે→केवली।

(૨) **मामकी**→મામી. मामक+ई
(૩) **भागधेयी**→સંજ્ઞા વિશેષ. भागधेय+ई
(૪) **पापी**→ઔષધિ વિશેષ. पाप+ई
(૫) **अपरी**→ઔષધિ વિશેષ. अपर+ई
(૬) **समानी**→છંદ વિશેષ. समान+ई
(૭) **आर्यकृती**→વિધિ વિશેષ. आर्यकृत+ई
(૮) **सुमङ्गली**→છંદ/ઔષધિ વિશેષ. सुमङ्गल+ई
(૯) **भेषजी**→ઔષધિ વિશેષ. भेषज+ई
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **नाम्नीत्येव→केवला**→કેવળ(સ્ત્રી).

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માત્ર સંજ્ઞાનાં વિષયમાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં સંજ્ઞાનો વિષય નથી માટે આ સૂત્રથી ङीन થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

જિ. : मामक શબ્દ अञ् અન્તવાળો હોવાથી अणञेये०૨.૪.૨૦ થી ङी સિદ્ધ જ હતો. તો આ સૂત્રમાં પુનઃ નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः** ૧/૨૫ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, સંજ્ઞાનાં વિષયમાં વર્તતાં જ મામકથી ङी થાય છે. પણ અસંજ્ઞામાં अणञेयेकण्० ૨.૪.૨૦થી પણ ङी થશે નહીં જેમકે, मामिका-બુદ્ધિ.

જિ. : મામક શબ્દથી જ સંજ્ઞામાં ङी થશે તેવો વિપરીત નિયમ થવાની સંભાવના છે. તે સંભાવનાનું નિવારણ શી રીતે કર્યું ?

સમા. : જો તેવો નિયમ કરવામાં આવે તો આ સૂત્રમાં બતાવેલાં केवल વગેરે શબ્દથી પણ ङीનો નિષેધ થાય. પણ સૂત્રવિધાન સામર્થ્યથી જ તેવો નિયમ સંભવતો જ નથી.

જિ. : 'शोभनो मामकोऽस्य इति सुमामकः' એ પ્રમાણે મામક અન્તવાળાં નામથી तदन्त-विधितया ङी પ્રત્યય ઈષ્ટ હોય તેવું જણાય છે. પરંતુ આ સૂત્રગત વિષયથી તેનો બાધ થાય છે. તો નિયમની સંગતિ શી રીતે થશે ?

સમા. : આ પ્રકરણમાં મુખ્ય નામથી જ વિધિ કરવાનો અધિકાર ચાલે છે. सुमामक સ્થાને मामक નામ મુખ્ય ન હોવાથી ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી. તેથી, तदन्तविधिનો નિર્દેશ હોવા છતાં પણ સૂત્રગત નિયમથી તેનો બાધ થતો નથી.

भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-काल-कुश-कामुक-कट-कबरात् पक्वा-ऽऽवपन-स्थूला-ऽकृत्रिमा-ऽमत्र-कृष्णा-ऽऽयसी-रिरंसु-श्रोणि-केशपाशे २/४/३०

અ.અ.સૂ. : भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-काल-कुश-कामुक-कट-कबरात्पक्वा-ऽऽवपन-स्थूला-ऽकृत्रिमा-ऽमत्र-कृष्णा-ऽऽयसी-रिरंसु-श्रोणि-केशपाशे नाम्नि स्त्रियां ङीः।

અર્થ : भाज, गोण, नाग, स्थूल, कुण्ड, काल, कुश, कामुक, कट અને कबर શબ્દથી અનુક્રમે રાંધેલું, ગુણી, સ્થૂલ,

અકૃત્રિમ, પાત્ર, કાળું, કોશ, કામી, કેડ અને વેણી અર્થમાં સંજ્ઞાનાં વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-काल-कुश-कामुक-कट-काबरात्**→भाजश्च गोणश्च नागश्च स्थूलश्च कुण्डश्च कालश्च कामुकश्च कटश्च कबरश्च इति भाजगोणनागस्थल-कुण्डकालकुशकामुककटकबरम्, तस्मादिति।

(૨) **पक्वा-ऽऽवपन-स्थूला-ऽकृत्रिमा-ऽमत्र-कृष्णा-ऽऽयसी-रिरंसु-श्रोणि-केशपाशे**→पक्वश्च आवपनं च स्थूलं च अकृत्रिमं च अमत्रं च कृष्णश्च आयसी च रिरंसुश्च श्रोणिश्च केशपाशश्च इति पक्वापनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसु-श्रोणिकेशपाशम्, तस्मिन्निति।

ઉદા.	પ્ર.ઉદા.
(૧) **भाजीपक्वा**→પાકેલી.	(૧) **भाजा**→નામ વિશેષ.
(૨) **गोणी आवपनम्**→ગુણી.	(૨) **गोणा**→નામ વિશેષ.
(૩) **नागी स्थूला**→જાડી(હાથણી).	(૩) **नागा**→સાપણ.
(૪) **स्थली अकृत्रिमा**→કુંભસ્થળ.	(૪) **स्थला**→સ્થાન.
(૫) **कुण्डी अमत्रम्**→પાત્ર વિશેષ.	(૫) **कुण्डा**→શોક્ય સ્ત્રીને બાળનારી.
(૬) **काली कृष्णा**→કાળી(સ્ત્રી).	(૬) **काला**→નામ વિશેષ.
(૭) **कुशी आयसी**→લોઢાની કોશ.	(૭) **कुशा**→લાકડાનો ખીલો.
(૮) **कामुकी रिरंसुः**→રમવાની ઈચ્છાવાળી સ્ત્રી.	(૮) **कामुका**→ઈચ્છનારી.
(૯) **कटी श्रोणिः**→કમર.	(૯) **कटा**→ઔષધિ વિશેષ.
(૧૦) **कबरी केशपाशः**→વેણી	(૧૦) **काबरा**→કાબરચીતરાં વર્ણવાળી.
	(इति अन्या।)

વિશેષતા :

અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો વૃત્તિ (આજીવિકા) અર્થમાં જાનપદ શબ્દથી પણ ङी પ્રત્યય ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે 'जानपदी वृत्तिः' આવો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય जानपदा मदिरा એમ થશે. પરંતુ 'जनपदे भवा इति' એ પ્રમાણે વિગ્રહ દ્વારા જાનપદ શબ્દ अञ् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી વૃત્તિ અને વૃત્તિ સિવાયનાં બન્ને અર્થમાં ङी પ્રત્યય લાગે જ છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રીનાં મતે जानपदी वृत्तिः અને जानपदी मदिरा એવા જ પ્રયોગો થશે.

જિ. : શ્રોણિવાચક कटि શબ્દ પણ વિદ્યમાન છે. તો इतोऽक्त्य०२.४.३२થી વિકલ્પે તે શબ્દનાં વિષયમાં દીર્ઘ कटी પણ સિદ્ધ થવાનો જ હતો છતાં અહીં कटનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : જો હ્રસ્વ कटિનાં વિષયમાં જ कटि પ્રયોગ કરવામાં આવે તો શ્રોણિવાચી कट શબ્દને આશ્રયીને आत्२.४.१८થી आप् થઈ कटा થવાની આપત્તિ આવે. તેનું નિપાતન કરવા જ અહીં कट શબ્દનું ગ્રહણ છે. તેથી શ્રોણિવાચક कट શબ્દને આશ્રયીને સ્ત્રીલિંગમાં कटी જ પ્રયોગ થશે. અને તદન્ય અર્થમાં कटा પ્રયોગ થશે.

नवा शोणादेः २/४/३१

અ.અ.સૂ. : शोणादेः स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : શોણ વગેરે શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **शोणादेः**→शोण आदिर्यस्य स इति शोणादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **शोणी/शोणा**→ઉજ્જ્વળ વર્ણ.
આ સૂત્રથી ङी→शोण+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→शोणी
વિકલ્પે : ङीन થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→शोण+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**शोणा**
પ્રથમા સિ વગેરે→शोणी/शोणा।

(૨) **चण्डी/चण्डा**→દેવીનું નામ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **शोणादि ગણ :-** शोण, चण्ड, अराल, कमल, कृपण, विकट, विशाल, विशङ्कट, भरुज, ध्वज, कल्याण, उदार, पुराण, बहु, बहुः, बह्वी (संज्ञावाची)

(૨) चन्द्रभाग શબ્દથી નદીની સંજ્ઞામાં જ ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. તેથી चन्द्रभागी/चन्द्रभागा नदी. અને તે સિવાય चन्द्रभागा દેવતા એવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો નદી સિવાયનાં અર્થમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે चन्द्रभागी/चन्द्रभागा काचित् એવા પ્રયોગો થાય છે. અને તે સિવાયનાં નદી અર્થમાં चन्द्रभागा नदी એવો પ્રયોગ થાય છે. કેટલાંક વ્યાકરણકારો अण् अन्तवાળાં चन्द्रभाग શબ્દથી નદીની સંજ્ઞામાં अणञ्येयेकण्०૨.૪.૨૦થી નિત્ય પ્રાપ્ત હોતે છતે વિકલ્પ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે चान्द्रभागी, चान्द्रभागा नदी અને चान्द्रभागी छाया જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

इतोऽक्त्यर्थात् २/४/३२

અ.અ.સૂ. : अक्त्यर्थात् इतः स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : ક્તિ અર્થવાળાં પ્રત્યયાન્ત સિવાયનાં ઇકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **अक्त्यर्थात्**→क्तेरर्थ इति क्त्यर्थः, न क्त्यर्थः इति अक्त्यर्थः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **भूमी/भूमिः**→ભૂમિ.
આ સૂત્રથી ङी→भूमि+**ई**
समानानां०१.२.१થી દીર્ઘ→**भूमी**
પ્રથમા સિ વગેરે→भूमी।
વિકલ્પે : ङीન થાય ત્યારે, भूमि+स्→भूमिः।

(૨) **धूली/धूलिः**→ધૂળ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अक्त्यर्थादिति किम् ?

(૧) **कृतिः**→રચના. करणमिति। (डुकृंग् करणे-८८८)
स्त्रियां क्तिः ५.३.९૩થી क्ति→कृ+**ति**
પ્રથમા સિ વગેરે→कृतिः।

(૨) **अकरणिः**→ન કરવા યોગ્ય. न करणमिति।
नञोऽनिः०५.३.११७થી अनि→अ+कृ+**अनि**
नामिनो०४.३.१થી ગુણ→अ**कर**नि
र-षृवर्णान्नो०२.३.६૩થી न्नो ण्→अकर**णि**
પ્રથમા સિ વગેરે→अकरणिः।

(૩) **हानिः**→નુકસાન. हानमिति (ओहांक् त्यागे-११३१)
ग्ला-हा०५.३.११८થી अनि→हा+**अनि**

समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**ह्रानि**

प्रथमा सि वगेरे ह्रानिः।

★ આ સૂત્રમાં क्ति અર્થવાળાં પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો अञ्चति, अङ्कति, अहनि, शकटि, शस्त्रि, शरि, तारि, अहि, मुनि, रात्रि તથા कटि-श्रोणि વગેરે અંગવાચક નામથી તેમજ क्ति સિવાયનાં કૃદંતથી જ ङी ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः વગેરે સમાસાન્ત પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગમાં ङी પ્રત્યય થતો નથી પણ માત્ર क्तिનું જ વર્જન હોવાથી अकरणि વગેરેમાં પણ વિકલ્પે ङी થાય છે.

પણ તદર્થક અન્ય નામથી નહીં. તેથી તેઓનાં મતે अकरणी, अज्ञानी વગેરે પ્રયોગોમાં ङी થાય છે.

पद्धतेः २/४/३३

અ.અ.સૂ. : पद्धतेः स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : પદ્ધતિ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **पद्धती/पद्धतिः**→કેડી.

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૩૨માં દર્શાવેલ ભૂમિ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

પદ્ધતિ શબ્દ क्ति પ્રત્યયાન્ત હોવાથી પૂર્વનાં સૂત્રથી ङी પ્રત્યયનો નિષેધ થતો હતો. તેની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

शक्तेः शस्त्रे २/४/३४

अ.अ.सू. : शस्त्रे शक्तेः स्त्रियां ङीः नवा।

अर्थ : शस्त्र अर्थमां वर्त्ततां शक्ति शब्दथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

उदा. **शक्ती/शक्तिः**→शस्त्र विशेष.
आ उदा.नी साधनिका २.४.३२मां दर्शावेल भूमि प्रमाणे जाणवी.

प्र.उदा. शस्त्र इति किम् ? शक्तिः सामर्थ्यम्→सामर्थ्य बळ.

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति शस्त्र अर्थमां ज थाय छे. ज्यारे अहीं शस्त्र अर्थ न होवाथी आ सूत्रथी विकल्पे ङी थयो नहीं.

विशेषता :

शक्ति शब्द क्ति प्रत्ययान्त होवाथी इतोऽक्त्य०२.४.३२थी ङी प्रत्ययनो निषेध हतो. मात्र शस्त्र अर्थमां तेनी प्राप्ति माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

स्वरादुतो गुणादखरोः २/४/३५

अ.अ.सू. : स्वरात् अखरोः उतः गुणात् स्त्रियां ङीः नवा।

अर्थ : स्वरथी पर रहेलां खरु सिवायनां उकारान्त गुणवाचक नामथी स्त्रीलिंगमां ङी प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

स. : **अखरोः**→न खरुरिति अखरु, तस्मादिति।

उदा. (१) **पट्वी/पटुः**→कुशळताना गुणवाळी(स्त्री).
आ सूत्रथी ङी→पटु+**ई**
इवर्णादे०१.२.२१थी उनो व्→**पट्वी**

प्रथमा सि वगेरे→पट्वी।

विकल्पे : ङीन थाय त्यारे, पटुः।

(२) **विभ्वी/विभुः**→ઐશ્વર્યવાળી (સ્ત્રી).

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) स्वरादिति किम् ? पाण्डुर्भूमिः→સફેદ ભૂમિ.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વરથી પર ઉકારાન્ત નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં ણ્થી પર ઉ છે. માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૨) **गुणादिति किम् ? आखुः स्त्री**→ઊંદરડી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુણવાચી નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં જાતિવાચી નામ છે. માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૩) **अखरोरिति किम् ? खरुरियम्**→અહંકારી.

★ આ સૂત્રમાં खरुનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते।**
आधेयश्चाक्रियाजश्च, सोऽसत्त्व प्रकृतिर्गुणः।

જે દ્રવ્યમાં રહે છે. અને દ્રવ્યથી દૂર પણ થાય છે, જે તે દ્રવ્યથી અલગ જાતિવાળા દ્રવ્યમાં પણ દેખાય છે. ક્રિયા આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તથા આકાશમાં રહેલી વિશાલતા આદિ જેવી ક્રિયા આદિ દ્વારા અનુત્પન્ન પણ છે. તેમ જ જે સ્વયં દ્રવ્યનાં સ્વભાવથી રહિત છે. તેને ગુણ કહેવાય છે.

આવા ગુણવાચક નામથી આ સૂત્રમાં ङी પ્રત્યય કરવાનો નિર્દેશ છે.

(૨) સ્વરથી પર તરત ઉકારનો સંભવ ન હોવાથી **येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि** ૨/૧૩ ન્યાયાનુસારે એક વર્ણ વ્યવહિત સ્વરથી પર જ ઉનો આશ્રય કરાય છે. પરંતુ વધારે વર્ણનું વ્યવધાન હોય તો સૂત્રકાર્ય થતું નથી. જેમકે, साधु साध्वी चन्दना પણ पाण्डुમાં નહીં થાય.

(૩) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રમાં 'गुणात्' એ પ્રમાણે ગુણવાચી શબ્દોનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. પંરતુ સામાન્ય ગુણવાચી શબ્દોનાં સ્ત્રીત્વનો અભાવ હોવાથી पट्वी, पटु स्त्री વગેરે વિશેષણતયા દ્રવ્યને જણાવનારાં ગુણવાચી શબ્દો જ ગ્રહણ કરવા.

श्येतैत-हरित-भरत-रोहिताद्-वर्णात् तो नश्च
૨/૪/૩૬

અ.અ.સૂ. : वर्णात्-श्येतैत-हरित-भरत-रोहितात् स्त्रियां ङीः नवा, तः च नः।

અર્થ : વર્ણવાચી श्येत, एत, हरित, भरत અને रोहित શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અને તેમાં યોગમાં त्નો न् થાય છે.

સ. : **श्येतैत-हरित-भरत-रोहितात्**→श्येतश्च एतश्च हरितश्च भरतश्च रोहितं चेति। श्यैतेत-हरित-भरत-रोहितम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) श्येनी/श्येता→સફેદ વર્ણ.
આ સૂત્રથી ङी અને त्નો न्→**श्येन+ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→श्येनी
પ્રથમા સિ વગેરે→श्येनी।

विकल्पे : જ્યારે ङीन થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→श्येत+**आ**
समानानां०૧૨.૧થી दीर्घ→**श्येता**
પ્રથમા સિ વગેરે→श्येता।

(૨) **एनी/एता**→કાબરચીતરો વર્ણ.

(૩) **हरिणी/हरिता**→લીલો વર્ણ.

(૪) **भरणी/भरता**→લાલ વર્ણ.

(૫) **रोहिणी/रोहिता**→ લાલ વર્ણ.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ ઉદા.૩ થી ૫માં रषृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्નો ण् કરવો.

પ્ર.ઉદા. वर्णादिति किम् ?→

(૧) **श्येता**→સફેદ વર્ણવાળી.

(૨) **एता**→કાબરચીતરા વર્ણવાળી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વર્ણવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં વર્ણવાચી નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ङी અને त्नो न्न થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં ચકાર સંનિયોગશિષ્ટતા દર્શાવવા માટે છે. તેથી ङी પ્રત્યયનાં સંનિયોગમાં જ અર્થાત્ જ્યારે ङी પ્રત્યય થશે ત્યારે જ श्येत વગેરેનાં त्नो न् થશે, અન્યથા નહીં.(અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે **संनियोगशिष्टानामेकाऽपायेऽन्यतरस्याप्यपाय** ૧/૩૦ ન્યાયમાં નિર્દિષ્ટ અનુવૃત્તિકાર્યમાં જણાવાતી સંનિયોગ-શિષ્ટતા અહીં નથી. પણ માત્ર

આ સૂત્રનાં કાર્યને ઉદ્દેશીને આવું વિશેષ વિધાન અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.)

(૨) સૂત્રમાં વાનો અધિકાર પ્રધાન હોવાથી તેનો પ્રત્યય વિધિ સાથે સંબંધ કરવો. પણ ત્નાં ન્ આદેશ સાથે નહીં.

क्नः पलिता-ऽसितात् ૨/૪/૩૭

અ.અ.સૂ. : पलिता-ऽसितात् स्त्रियां ङीः नवा, तः च क्नः।

અર્થ : અહીં 'तः' અને 'च' એ પ્રમાણે અનુવૃત્તિ આવે છે. પલિત અને અસિત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને તેનાં યોગમાં त्नो क्न् એ પ્રમાણે આદેશ થાય છે.

સ. : **पलिता-ऽसितात्**→पलितश्च असितश्च इति पलिताऽसितम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पलिक्नी/पलिता**→સફેદ વાળવાળી.
આ સૂત્રથી ङी અને त्नो क्न्→पलि**क्न्**+**ई**
अस्य ड्यां०૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→पलिक्नी
પ્રથમા સિ વગેરે→पलिक्नी।
વિકલ્પે : ङी ન થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→पलित+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→पलि**ता**
પ્રથમા સિ વગેરે→पलिता।

(૨) **असिक्नी/असिता**→અન્તઃપુરની દાસી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः
२/४/३८

અ.અ.સૂ. : असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् अक्रोडादिभ्यः आत् स्वाङ्गात् स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : સહ, નञ્ અને વિદ્યમાન સિવાયનાં પૂર્વપદથી પર રહેલાં ક્રોડ વગેરે સિવાયનાં અકારાન્ત સ્વાંગવાચી નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात्**→सहश्च नञ् च विद्यमानश्च इति सहनञ्विद्यमानम्, न सहनञ्विद्यमानमिति असह-नञ्विद्यमानम्, असहनञ्विद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदिति असहनञ्विद्यमानपूर्वपदम्, तस्मादिति।

(૨) **अक्रोडादिभ्यः**→क्रोड आदिर्येषां ते इति क्रोडादयः, न क्रोडादय इति अक्रोडादयः, तेभ्य इति।

ઉદા. (૧) **पीनस्तनी/पीनस्तना**→પુષ્ટ સ્તનવાળી સ્ત્રી.
पीनौ स्तनौ यस्यां सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→पीन+स्तन
આ સૂત્રથી ङी→पीनस्तन+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→पीनस्त**नी**
વિકલ્પે : ङीन થાય ત્યારે,
आत्૨.૪.૧૮થી आप्→पीनस्तन+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→पीनस्त**ना**
પ્રથમા સિ વગેરે→पीनस्तना।

(૨) **अतिकेशी/अतिकेशा माला**→વાળને ઓળંગી જનારી માળા. केशानामतिक्रान्ता इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ પ્રાત્યવ-પરિ૦૩.૧.૪૭થી સમાસ કરવો.

પ્ર.ઉદા. ★ સહાદિવર્જનં કિમ્ ?

(૧) **સહકેશા**→લાંબાવાળવાળી સ્ત્રી. સહ કેશૈવર્તતે સા ઇતિ।

(૨) **અકેશાઃ**→કેશ વગરની સ્ત્રી.
ન વિદ્યતે કેશાઃ યસ્યાઃ સા ઇતિ।

(૩) **વિદ્યમાનકેશાઃ**→કેશવાળી સ્ત્રી. વિદ્યમાનાઃ કેશાઃ યસ્યાઃ સા ઇતિ।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ ઉષ્ટ્રમુખા૦૩.૧.૨૩ થી કરવો. તેમજ, આ સૂત્રથી ङી ન કરતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् કરવો.

★ આ સૂત્રમાં સહ વગેરેનું પૂર્વપદ તરીકે વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङી થયો નહીં.

★ **ક્રોડાદિવર્જનં કિમ્ ?**→

(૧) **કલ્યાણક્રોડા**→કલ્યાણકારી ખોળાવાળી.
કલ્યાણી ક્રોડા યસ્યાઃ સા ઇતિ।

(૨) **પીનગુદા**→પુષ્ટ ગુદાવાળી.
પીનૌ ગુદૌ યસ્યાઃ સા ઇતિ।

(૩) **દીર્ઘવાલા**→લાંબાવાળ વાળી.
દીર્ઘા વાલા યસ્યાઃ સા ઇતિ।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ એકાર્થં૦૩.૧.૨૨થી કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વાંગવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વાંગવાચી નામ નથી માટે આ સૂત્રથી ङીન થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

★ **स्वाङ्गादिति किम् ?**

(૩) **बहुशोफा**→ઘણાં સોજાવાળી.
बहु शोफः यस्याः सा इति।

(૨) **बहुज्ञाना**→ઘણાં જ્ઞાનવાળી.
बहु ज्ञानं यस्याः सा इति।

(૩) **बहुयवा**→ ઘણાં જવવાળી.
बहवो यवा यस्यां सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વાંગવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વાંગવાચી નામ નથી માટે આ સૂત્રથી ङीन થતાં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) **क्रोडादि ગણ :** क्रोड, खुर, गुद, शफ, वाल, भाल, गल, भग, उख, गोख વગેરે. સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી किशलयकरा, मृणालभुजा વગેરે પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) **સ્વાંગનું લક્ષણ :**

अविकारोऽद्रवं मूर्त्तं, प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते।
च्युतं च प्राणिनस्तद् तन्निभं च प्रतिमादिषु॥

જે વિકાર રૂપે ન હોય, દ્રવરૂપે ન હોય, મૂર્ત હોય અને પ્રાણીમાં રહેલું સ્વાંગ કહેવાય છે. તે પ્રાણીમાંથી છૂટું પડેલું હોય અથવા તેનાં સમાન પ્રતિમા વગેરેમાં હોય તો પણ સ્વાંગ કહેવાય છે.

(૩) અન્ય કેટલાંક વ્યાકરણકારો સ્વાંગવાચી સહિતનાં જ પૂર્વપદથી પર क्रोड વગેરે વર્જિત સ્વાંગવાચી નામથી જ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી તેમનાં મતે पाणी एव पादौ यस्याः सा इति पाणिपादा વગેરે પ્રયોગો જ સિદ્ધ થાય છે.

(૪) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે સમાહાર દ્વિગુ સમાસ દ્વિપાદી, ત્રિપાદી વગેરે સ્થાને સ્વાંગવાચી પદ ઉત્તરપદમાં હોવા છતાં પણ આ સૂત્ર દ્વારા વિકલ્પે ङीन કરતાં द्विगोः૦૨.૪.૨૨થી નિત્ય ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૫) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે कल्याणं विद्यमानमुखं यस्याः सा इति कल्याणविद्यमानमुखी આવાં સ્થાને સંપૂર્ણ સમાસ સ્ત્રીલિંગમાં છે. અને વિદ્યમાન પદ પૂર્વપદમાં છે તો પણ विद्यमानमुखः સ્ત્રીલિંગમાં નિર્દિષ્ટ ન હોવાથી असहादि નિર્દિષ્ટ પ્રતિષેધ ન થતાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જિ. : कल्याणं पाणिपादमस्याः इति कल्याणपाणिपादाः અહીં पाणिपाद સ્વાંગ હોવાં છતાં ङी પ્રત્યય કેમ ન થયો ?

સમા. : વસ્તુતઃ સ્વાંગનો સમુદાય સ્વાંગવાચી મનાતો નથી તેમજ, पाणि-पादामां બહુસ્વર હોવાથી नासिकोदर० ૨.૪.૩૯ દ્વારા થતાં નિયમ વડે બાધ થાય છે.

જિ. : અહીં 'असहः' એ પ્રમાણે પર્યુદાસ નञ્નું ગ્રહણ હોવાથી અને अक्रोडादिभ्यः એ પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ દ્વારા पञ्चम्या०૭.૪.૧૦૪ પરિભાષાનુસારે અનંતરનું ગ્રહણ હોવાથી પૂર્વપદનું ગ્રહણ થવાનું જ હતું તો આ સૂત્રમાં पूर्वपदात् એ પ્રમાણે નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : જો પૂર્વપદનું ગ્રહણ ન કરીએ તો पञ्चम्या०૭.૪.૧૦૪ પરિભાષાનુસારે સહાદિથી પર અનંતર અવ્યવહિત એવાં જ સ્વાંગવાચી ગૌણ નામથી असहादि નિર્દિષ્ટ પ્રતિષેધ થાય. પરંતુ પૂર્વપદનાં ગ્રહણ દ્વારા कल्याणो विद्यमानमुखो यस्याः सा इति कल्याणविद्यमानमुखा એ પ્રમાણે સહાદિ પૂર્વપદથી

વ્યવહિત સ્વાંગવાચી ગૌણ નામથી પણ આ સૂત્ર નિર્દિષ્ટ પ્રતિષેધ થતાં ङीનો નિષેધ થાય છે. અને आत् ૨.૪.૧૮થી आप् પ્રત્યય થશે.

नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽङ्ग-गात्र-कण्ठात् ૨/૪/૩૯

અ.અ.સૂ. : असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽङ्ग गात्र-कण्ठात् स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : સહ, નञ્ અને વિદ્યમાન સિવાયનાં પૂર્વપદથી પર રહેલાં. નાસિકા, ઉદર, ઓષ્ઠ, જઙ્ઘ, દન્ત, કર્ણ, શૃઙ્ગ, ગાત્ર અને કણ્ઠ સ્વાંગવાચી નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽङ्ग-गात्र-कण्ठात्**→नासिका च उदरं च ओष्ठश्च जङ्घा च दन्तश्च कर्णश्च शृङ्गं च अङ्गं च गात्रं च कण्ठश्च इति नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) तुङ्गनासिकी/तुङ्गनासिका→ઊંચા નાકવાળી.
तुङ्गा नासिका यस्याः सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→तुङ्गा+नासिका
परतः स्त्री०૩.૨.૪૯થી पुंवद्भाव→तुङ्गनासिका
गोश्चान्ते०૨.૪.૯૬થી ह्रस्व→तुङ्गनासि**क**
આ સૂત્રથી ङी→तुङ्गनासिक+**ई**
अस्य ड्यां०૨.૪.૮૬થી अनो લોપ→तुङ्गनासि**की**
પ્રથમા સિ વગેરે→तुङ्गनासिकी

વિકલ્પે : ङीन થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→तुङ्गनासिक+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→तुङ्गनासि**का**
પ્રથમા સિ વગેરે→तुङ्गनासिका।

(૨) **कृशोदरी/कृशोदरा**→પાતળા પેટવાળી.
कृशमुदरं यस्याः सा इति।

(૩) **बिम्बोष्ठी/बिम्बोष्ठा**→બિંબનાં ફળ જેવા હોઠવાળી.
बिम्बाकारौ ओष्ठौ यस्याः सा इति।

(૪) **दीर्घजङ्घी/दीर्घजङ्घा**→લાંબી જંઘાવાળી.
दीर्घा जङ्घा यस्याः सा इति।

(૫) **समदन्ती/समदन्ता**→સરખા દાંતવાળી.
समा दन्ताः यस्याः सा इति।

(૬) **चारुकर्णी/चारुकर्णा**→સુંદર કર્ણવાળી.
चारू कर्णौ यस्याः सा इति।

(૭) **तीक्ष्णशृङ्गी/तीक्ष्णशृङ्गा**→તીક્ષ્ણ શિંગડાવાળી.
तीक्ष्णे शृङ्गे यस्याः सा इति।

(૮) **मृद्वङ्गी/मृद्वङ्गा**→કોમળ અંગવાળી.
मृदूनि अङ्गानि यस्याः सा इति।

(૯) **सुगात्री/सुगात्रा**→સુંદર અંગવાળી.
शोभनं गात्रं यस्याः सा इति।

(૧૦) **सुकण्ठी/सुकण्ठा**→ સારા કંઠવાળી.
सुष्ठु कण्ठो यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.૩, ૧૦માં उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ કરવો.

વિશેષતા :

(૧) અન્ય કેટલાંક વ્યાકરણકારો અङ્ગ, गात्र અને कण्ठ નામથી આ સૂત્ર દ્વારા ङी ઈચ્છતાં નથી. તો કેટલાંક दीर्घजिहवा શબ્દથી પણ ङी ઈચ્છે છે. તેથી તેમનાં મતે दीर्घजिह्वी, दीर्घजिह्वा જેવાં પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : અહીં પૂર્વસૂત્રથી સ્વાંગવાચી નામથી પણ ङी સિદ્ધ જ હતો તો આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्, तेन बहुस्वर-संयोगोपान्त्येभ्योऽन्येभ्यो मा भूत्-सुललाटा, सुपार्श्वा। અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः** ૧/૨૫ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે તેથી નિયમ થયો કે, બહુસ્વરવાળા તથા ગુરૂ ઉપાન્ત્યમાં હોય તેવા નામોથી જ ङी પ્રત્યય થશે પરંતુ અન્યથી પર નહીં તેથી सुललाटा અને सुपार्श्वा અહીં આ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી.

नख-मुखादनाम्नि ૨/૪/૪૦

અ.અ.સૂ. : असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गात् नख-मुखात् अनाम्नि स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : सह, नञ् અને વિદ્યમાન સિવાયનાં પૂર્વપદથી પર રહેલાં સ્વાંગવાચી नख અને मुख શબ્દથી અસંજ્ઞાનાં વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં ङी વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **नखमुखात्**→नखश्च मुखं च इति नखमुखम्, तस्मादिति।
(૨) **अनाम्नि**→न नाम इति अनाम, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **शूर्पनखी/शूर्पनखा**→સૂપડાં જેવા નખવાળી.
शूर्पाकारा नखा यस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→शूर्पनख
આ સૂત્રથી ङी→शूर्पनख+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→शूर्पनखी
પ્રથમા સિ વગેરે→शूर्पनखी।
વિકલ્પે : ङीન થાય ત્યારે,
आत् ૨.૪.૧૮થી आप्→शूर्पनख+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→शूर्पनख**ा**
પ્રથમા સિ વગેરે→शूर्पनखा।

(૨) **चन्द्रमुखी/चन्द्रमुखा**→ચંદ્ર જેવા મુખવાળી.
चन्द्र इव मुखं यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अनाम्नीति किम् ? शूर्पणखा→રાવણની બહેન.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંજ્ઞા સિવાયનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થયો નહીં.

વિશેષતા :
આ સૂત્ર असहनञ्०૨.૪.૩૮નું અપવાદ સૂત્ર છે.

पुच्छात् ૨/૪/૪૧

અ.અ.સૂ. : असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् पुच्छात्(स्वाङ्गात्) स्त्रियां ङीः नवा।

અર્થ : सह, नञ् અને विद्यमान સિવાયનાં પૂર્વપદથી પર રહેલ पुच्छ સ્વાંગવાચી શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **दीर्घपुच्छी/दीर्घपुच्छा**→લાંબી પુંછવાળી.
दीर्घं पुच्छं यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

(૧) અહીં नासिकोदर०२.४.३९ સૂત્રનાં નિયમ વડે पुच्छ શબ્દથી આ સૂત્ર પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિનો નિષેધ હતો. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. યદ્યપિ તે જ સૂત્રમાં पुच्छનું ગ્રહણ કરીને આ સૂત્રનું કાર્ય શક્ય હતું. પરંતુ આગામી સૂત્રમાં માત્ર पुच्छની જ અનુવૃત્તિ લઈ જવી છે. માટે પૃથક્ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

कबर-मणि-विष-शरादेः २/४/४२

અ.અ.સૂ. : कबर-मणि-विष-शरादेः पूर्वपदात् पुच्छात् स्वाङ्गात् स्त्रियां ङीः।

અર્થ : કબર, મણિ, વિષ અને શર પૂર્વપદથી પર રહેલાં પુચ્છ સ્વાંગવાચી નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **कबर-मणि-विष-शरादेः**→कबरश्च मणिश्च विषं च शरश्च इति कबरमणिविषशरः, कबरमणिविषशरा आदयो यस्य स इति कबरमणिविषशरादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कबरपुच्छी**→કાબરચીતરી પૂંછવાળી.
कबरं पुच्छं यस्याः सा इति।
(૨) **मणिपुच्छी**→પૂંછમાં મણિ છે જેને એવી તે.
मणिः पुच्छे यस्याः सा इति।

(૩) **विषपुच्छी**→પૂંછમાં વિષ છે જેને એવી તે.
विषं पुच्छे यस्याः सा इति।

(૪) **शरपुच्छी**→બાણ જેવા પૂંછવાળી.
शरवत् पुच्छं यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.૧માં एकार्थं०૩.૧.૨૨થી અને તે સિવાયનાં ઉદા. માં उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ કરવો. તથા ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

અહીં પૂર્વસૂત્ર દ્વારા વિકલ્પે ङીની પ્રાપ્તિ હતી જ. પરંતુ આ સૂત્રનાં નિર્દેશથી નિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

पक्षाच्चोपमानादेः ૨/૪/૪૩

અ.અ.સૂ. : उपमानादेः पूर्वपदात् पक्षात् च (पुच्छात्) स्त्रियां ङीः।

અર્થ : ઉપમાનવાચી પૂર્વપદથી પર રહેલાં પક્ષ અને પુચ્છ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **उपमानादेः**→उपमा आदिर्यस्य स इति उपमानादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **उलूकपक्षी सेना**→ઘુવડનાં પાંખ જેવી પાંખવાળી સેના.
अलुकस्यैव पक्षौ यस्याः सा इति।

(૨) **उलूकपुच्छी सेना**→ઘુવડનાં પૂંછ જેવી પુંછવાળી સેના.
उलूकस्यैव पुच्छा यस्याः सा इति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી અને ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

'स्वाङ्गात्'ની અનુવૃત્તિ અટકાવવા પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે.

क्रीतात् करणादेः २/४/४४

અ.અ.સૂ. : करणादेः क्रीतात् आत् स्त्रियां ङीः।

અર્થ : કરણકારક આદિમાં હોય અને ક્રીત અન્તે હોય તેવા અકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **करणादेः**→करणमादिरवयवो यस्य स इति करणादिः, तस्मादिति।

ઉદા. **अश्वक्रीती**→ઘોડા વડે ખરીદેલી. अश्वेन क्रियते स्मेति।
(डुक्रृंग करणे-८८८)
कारंक०३.१.६८થી સમાસ→अश्व+क्रीत
આ સૂત્રથી ङी→अश्वक्रीत+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६થી अनो લોપ→अश्वक्रीती
प्रथमा सि વગેરે→ अश्वक्रीती।

પ્ર.ઉદા. आदेरिति किम् ? अश्वेन क्रीता→ઘોડા વડે ખરીદાએલી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરણવાચી નામ આદિમાં હોય તેવા નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં अश्वेन પદ આદિમાં નથી. માટે આ સૂત્રથી ङीન થતાં आत्२.४.१८થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો धनेन क्रीता इति धनक्रीता એ પ્રમાણે आप् પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સમાસ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે ત્યાં અકારાન્તપણું ન રહેતાં ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

જિ. : સૂત્રમાં અકારાન્ત નામથી ङी પ્રત્યયનું વિધાન છે. પરંતુ અશ્વક્રીતી આદિ પ્રયોગોમાં તો 'अश्वेन क्रीयते स्म' એ પ્રમાણે વિગ્રહાનુસારે ક્રીત નામ વિભક્ત્યન્ત થતું હોવાથી અકારાન્ત રહેતું નથી. તો આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ ?

સમા. : **गतिकारकडस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैः र्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः** ૨/૩૧ ન્યાયાનુસારે ગતિસંજ્ઞક વગેરે શબ્દોનો કૃદન્તની સાથે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ થાય તે પૂર્વે જ સમાસ થાય છે. તેથી અહીં પણ વિગ્રહ વાક્યમાં વિભક્તિનો નિર્દેશ હોવા છતાં પણ સમાસકાળે તે શબ્દો સમાસ પૂર્વ સુધી અવિભક્ત્યન્ત જ માનવા. આમ, આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ બાધ રહેતો નથી.

क्तादल्पे ૨/૪/૪૫

અ.અ.સૂ. : **अल्पे करणादेः क्तात् स्त्रियां ङीः।**

અર્થ : અલ્પ અર્થમાં વર્ત્તતું કરણવાચી નામ આદિમાં છે જેને એવા क्त પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **अभ्रविलिप्ती द्यौः**→થોડાંક વાદળથી લેપાયેલું આકાશ. अभ्रैर्विलिप्यते स्मेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ અશ્વક્રીતી પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

પ્ર.ઉદા. **अल्प इति किम् ? चन्दनानुलिप्ता स्त्री**→ઘણાં ચંદન વડે લેપાયેલી સ્ત્રી. अनल्पेन चन्दनेनाऽनुलिप्यते स्मेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीન કરતાં आत्૨.૪.૧૮થી आप् કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અલ્પ અર્થમાં વર્ત્તતાં કરણ આદિવાળાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં અલ્પ અર્થક કરણવાચી નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

स्वाङ्गादेरकृत-मित-जात-प्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः २/४/४६

અ.અ.સૂ. : स्वाङ्गादेः अकृत-मित-जात-प्रतिपन्नात् क्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : સ્વાંગવાચી શબ્દ આદિમાં હોય અને કૃત, મિત, જાત અને પ્રતિપન્ન સિવાયનાં क्त પ્રત્યાયન્ત નામ અંતે હોય તેવા બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **स्वाङ्गादेः**→स्वाङ्गमादिर्यस्य स इति स्वाङ्गादिः, तस्मादिति।

(૨) **अकृत-मित-जात-प्रतिपन्नात्**→कृतश्च मितश्च जातश्च प्रतिपन्नश्च इति कृत-मित-जात-प्रतिपन्नम्, न कृत-मित-जात-प्रतिपन्नमिति, अकृत-मित-जात-प्रतिपन्नम्, तस्मादिति ।

ઉદા. (૧) **शङ्खभिन्नी**→ભેદાયેલાં મસ્તકનાં હાડકાંવાળી.
शङ्खौ भिन्नौ यस्याः सा इति।

(૨) **ऊरुभिन्नी**→ભેદાયેલા સાથળવાળી.
ऊरू भिन्नौ यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી અને ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

પ્ર.ઉદા. कृतादिवर्जनं किम् ?

(૧) **दन्तकृता**→સુવર્ણ વગેરે વડે શણગારેલા દાંતવાળી.
दन्ताः कृताः यस्याः सा इति।

(૨) **दन्तमिता**→પરિમિત દાંતવાળી.
दन्ता मिता यस्याः सा इति।

(૩) **दन्तजाता**→ઉગેલા દાંતવાળી.
दन्ता जाता यस्याः सा इति।

(૪) **दन्तप्रतिपन्नाः**→પરિક્ષકો વડે સ્વીકારાયેલા દાંતવાળી.
दन्ता प्रतिपन्ना यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં कृत વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङीन થતાં आत्२.४.१८થી आप् થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં 'कृत' વગેરે શબ્દો 'बहुव्रीहेः' નું વિશેષણ છે. તેથી विशेषणमन्तः ७.४.११३ પરિભાષાથી તે અન્તવાળા બહુવ્રીહિથી આ સૂત્ર દ્વારા ङी પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, असहनञ्०२.४.३८ સૂત્રમાં સ્વાંગવાચક નામ અન્તે હતું અને વિકલ્પે ङीની પ્રાપ્તિ હતી. જ્યારે આ સૂત્રમાં સ્વાંગવાચક નામ આદિમાં હોય તેવા સમાસથી નિત્ય ङीની પ્રાપ્તિ છે.

(૩) जाति-काल०३.१.१५२થી જ્યારે क्त પ્રત્યયાન્ત નામ પૂર્વપદમાં આવે ત્યારે આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થતો નથી જેમકે भिन्नशङ्खा।

अनाच्छादजात्यादेर्नवा ૨/૪/૪૭

અ.અ.સૂ. : अनाच्छादजात्यादेः अकृत-मित-जात-प्रतिपन्नात् क्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः न।

અર્થ : વસ્ત્રવાચી સિવાયનાં જાતિવાચી નામ આદિમાં હોય એવા कृत, मित, जात, प्रतिपन्न વગેરે સિવાયનાં क्त

પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **अनाच्छादजात्यादेः**→आच्छादश्चासौ जातिश्च इति आच्छादजातिः, न आच्छादजातिरिति अनाच्छादजातिः, अनाच्छादजातिरादिर्यस्य स इति अनाच्छादजात्यादिः, तस्मादिति।

ઉદા. **शाङ्गरजग्धी/शाङ्गरजग्धा**→ખવાઈ છે સાંગરી જેના વડે એવી(સ્ત્રી). शाङ्गरो जग्धोऽनया इति।

અહીં अदं भक्षणे-૧૦૫૯ ધાતુથી अद्यते स्मेति અર્થમાં क्त લાગીને जग्ध બનેલ છે. તેથી, આ સૂત્રથી વિકલ્પે ङी થયો છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ કરવો.

પ્ર.ઉદા. (૧) **आच्छादवर्जनं किम् ? वस्त्रछन्ना**→ વસ્ત્ર વડે ઢંકાયેલી. वस्त्रं छन्नं यया सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीन કરતાં आत्૨.૪.૧૮થી आप् કરવો.

★ આ સૂત્રમાં વસ્ત્રવાચીનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૨) **जात्यादेरिति किम् ? मासजाता**→થયેલા મહિના વાળી. मासो जातो यस्याः सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિવાચી નામ આદિમાં હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં કાળવાચી નામ આદિમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૩) **अकृताद्यन्तादित्येव→कुण्डकृता**→કરાયેલા કુંડવાળી.
कुण्डं कृतं यया सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં कृत વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં मासयाता વગેરે ઉદા.માં क्त પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિ હોવા છતાં પણ સ્વાંગવાચી પૂર્વપદ ન હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી પણ ङी થયો નહીં.

पत्युर्नः २/४/४८

અ.અ.સૂ. : पत्युः (मुख्यात्) बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः नवा, पत्युः नः।

અર્થ : પતિ અન્તવાળાં બહુવ્રીહિ સમાસથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અને તેનાં યોગમાં અન્ત્યનો न् થાય છે.

ઉદા. **दृढपत्नीः/दृढपतिः**→દૃઢ પતિવાળી.
दृढः पतिर्यस्याः सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→दृढपति
આ સૂત્રથી ङी અને इનો न्→**दृढपत्नी**
વિકલ્પે : ङीન થાય ત્યારે→दृढपति
પ્રથમા સિ વગેરે→दृढपत्नी/दृढपतिः।

પ્ર.ઉદા. मुख्यादित्येव→बहुस्थूलपतिः पुरी→બહુ જાડા પતિઓવાળી (નગરી). बहवः स्थूलपतयो यस्यां सा इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં પતિનો વિશેષણં૦૩.૧.૯૬થી સ્થૂલ સાથે અને ત્યારબાદ સ્થૂલપતિ નો બહુ સાથે સમાસ થતાં પતિ નામ ગૌણ થઈ જાય છે. માટે આ સૂત્રથી ङी થયેલ નથી.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં 'पत्युः' એ પ્રમાણે પંચમ્યન્ત નિર્દેશ હોવાથી તે અનુવૃત્તિ-પ્રાપ્ત 'बहुव्रीहेः' પદનું વિશેષણ બને છે. તેથી 'विशेषणमन्तः' ૭.૪.૧૧૩ પરિભાષાનુસારે તદન્ત બહુવ્રીહિ સમાસથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ જાણવી. તથા **अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामः** ૧/૧૩ ન્યાયાનુસારે ષષ્ઠી વિભક્તિ પણ મનાતાં **षष्ठ्यान्तस्य** ૭.૪.૧૦૬ પરિભાષાનુસારે પતિ શબ્દનાં અંત્ય ઇનો જ ન્ થાય છે.

सादेः २/४/४९

અ.અ.સૂ. : सादेः पत्युः स्त्रियां ङीः नवा, (पत्युः) नः।

અર્થ : પૂર્વપદ સહિત પતિ અન્તવાળાં નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અને તેનાં યોગમાં અન્ત્યનો ન્ થાય છે.

સ. : **सादेः**→सह आदिना वर्तते इति सादिः, तस्मादिति।

ઉદા. **ग्रामपत्नी/ग्रामपतिः**→ગામની મુખી સ્ત્રી.
ग्रामस्य पतिरिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્રમાં દર્શાવેલ દૃઢપતિ પ્રમાણે જાણવી પરંતુ સમાસ षष्ठ्ययत्ना०૩.૧.૭૬થી અને ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

પ્ર.ઉદા. सादेरिति किम् ?

(૧) **पतिरियम्**→મુખી સ્ત્રી.

(૨) **ग्रामस्य पतिरियम्**→ગામની મુખી સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પૂર્વપદ સહિત પતિ અન્તવાળાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં પતિ શબ્દ પૂર્વપદ સહિત નથી માટે આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) પૂર્વ સૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો હોવાથી 'बहुव्रीहेः'નાં અધિકારની નિવૃત્તિ થઈ છે તેથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ બહુવ્રીહિ સમાસ સિવાય અન્ય સમાસમાં જ થશે. પરંતુ કેટલાંક વ્યાકરણકારો બહુવ્રીહિ સમાસથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેમનાં મતે बहुपत्नी, बहुपतिः જેવા પ્રયોગો પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો ગૌણ નામથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે अतिपत्नी, अतिपतिः વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જ્યાર ષષ્ઠ્યન્ત સમાસ વિદ્યમાન હોય ત્યારે નિત્ય ङी પ્રત્યય થાય છે. જેમકે રાજપત્ની, શૂદ્રપત્ની વગેરે.

सपत्न्यादौ २/४/५०

અ.અ.સૂ. : सपत्न्यादौ पत्युः स्त्रियां ङीः, पत्युः नः।

અર્થ : સપત્ની વગેરે પ્રયોગમાં પતિ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે અને તેનાં યોગમાં અન્ત્યનો न् થાય છે.

સ. : **सपत्न्यादौ**→सपत्नी आदिर्यस्य स इति सपत्न्यादिः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **सपत्नी**→शोक्य स्त्री. समानः पतिर्यस्याः सा इति।

(૨) **एकपत्नी**→એક પતિવાળી સ્ત્રી.
एक एव पतिर्यस्याः सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङी અને અન્ત્ય इનો न् કરવો.

વિશેષતા :

(૧) **सपत्न्यादि ગણ :-** सपत्नी, एकपत्नी, वीरपत्नी, पिण्डपत्नी, भ्रातृपत्नी, पुत्रपत्नी।

(૨) અહીં पत्युर्नः૨.૪.૪૮ અને सादेः ૨.૪.૪૯ સૂત્ર દ્વારા વિકલ્પે सपत्नी વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ જ હતા. પરંતુ નિત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ કર્યો છે.

(૩) सपत्नी એ પ્રમાણે જે આ સૂત્ર દ્વારા નિપાતન કરાય છે. તે સમાન નો स કરવા અને पुंवत् कर्मधारये०૩.૨.૫૭થી થતાં પુંવદ્ભાવનાં નિષેધ માટે છે.

ऊढायाम् ૨/૪/૫૧

અ.અ.સૂ. : पत्युः ऊढायां स्त्रियां ङीः, पत्युः नः।

અર્થ : પતિ શબ્દથી પરિણીત અર્થ જણાતે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે. અને તેનાં યોગમાં અન્ત્યનો न् થાય છે.

ઉદા. (૧) **पत्नी**→પરણેલી સ્ત્રી.

(૨) **वृषलस्य पत्नी**→ચંડાળની પરણેલી સ્ત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधि : ૨/૧૮ ન્યાયાનુસારે અહીં પત્યન્ત શબ્દનું ગ્રહણ ન થતાં ફક્ત પતિ શબ્દથી જ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે. માટે મ.વૃ. આદિમાં 'केवलात्'નો નિર્દેશ છે.

पाणिगृहीतीति २/४/५२

अ.अ.सू. : पाणिगृहीतीति ऊढायां स्त्रियां ङीः (निपात्यते)

अर्थ : पाणिगृहीती એ પ્રમાણે શબ્દો પરિણીત અર્થ જણાતે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ङी અન્તવાળાં નિપાતન કરાય છે.

स. : **पाणिगृहीतीति**→पाणिगृहीती इति प्रकारो यस्य स इति (प्रथमा जस्, सूत्रत्वात् लोपः।)

ઉદા. (૧) पाणिगृहीती→અગ્નિની સાક્ષીએ પરણેલી સ્ત્રી
पाणिर्गृहीतोऽस्या इति।

(૨) **करगृहीती**→અગ્નિની સાક્ષીએ પરણેલી સ્ત્રી.
करो गृहीतोऽस्या इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ङी પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવો.

પ્ર.ઉદા. **ऊढायामित्येव→पाणिगृहीताऽन्या**→હાથ ગ્રહણ કરેલી કન્યા. पाणिर्गृहीतोऽस्या इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीन કરતાં आत्२.४.१८थी आप् કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પરિણીત અર્થ જણાતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં પરિણીત અર્થ નથી માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં 'इति' શબ્દ પ્રકારવાચક છે. જેનો સમાન અર્થ થાય છે. અર્થાત્ પાણિગૃહીતી સમાન તમામ શબ્દો આ સૂત્રનાં વિષયભૂત બને છે. જેમકે પાણ્યાત્તી, કરાત્તી

(૨) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો બહુવ્રીહિ સમાસનાં વિષયમાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या-गर्भिण्योः २/४/५३

અ.અ.સૂ. : भार्या-गर्भिण्योः पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ स्त्रियाम्।

અર્થ : ભાર્યા અર્થાત્ અવિધવા સ્ત્રી અને ગર્ભિણી સ્ત્રી એવા અર્થમાં અનુક્રમે પતિવત્ની અને અન્તર્વત્ની પ્રયોગ નિપાતન કરાય છે.

સ. : (૧) पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ→પતિવત્ની ચ અન્તર્વત્ની ચ ઇતિ।

સ. : (૨) भार्या-गर्भिण्योः→ભાર્યા ચ ગર્ભિણી ચ ઇતિ ભાર્યાગર્ભિણ્યૌ, તયોરિતિ।

ઉદા. (૧) पतिवत्नी→સધવા સ્ત્રી. પતિરસ્યાઽસ્તીતિ।
તદસ્યાઽસ્ત્ય૦૭.૪.૧થી મતુ→પતિ+**मत्**
આ સૂત્રથી પતિવત્ની નિપાતન→પતિવત્ની।

★ અહીં નિપાતન દ્વારા ङी, અન્ત્યનો न् તેમજ म्નો व् થયો છે.

(૨) **अन्तर्वत्नी**→ગર્ભિણી સ્ત્રી. અન્તરસ્યાઽસ્તીતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.
અહીં નિપાતનથી આધારવાચી નામથી પણ મતુ પ્રત્યય થયો છે.

વિશેષતા :

અહીં पतिमत् શબ્દથી ङी પ્રત્યય હોવાનાં કારણે मावर्णान्तोपान्ता૦૨.૧.૯૪ સૂત્ર દ્વારા म्નો व् થવાની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. તેમજ, મતુ પ્રત્યય धेनवः सन्ति

अस्य इति धेनुमत् એ પ્રમાણે अस् ધાતુ સાથે સમાનાધિકરણે રહેલાં કર્ત્તાવાચી નામથી થાય છે. પરંતુ અન્તર્વર્ત્તી સ્થાને अन्तर् શબ્દ અધિકરણ પ્રધાન અર્થવાળો હોવાથી अन्तरस्ति अस्येति એ પ્રમાણે अस् ધાતુ સાથે સમાનાધિકરણ ધરાવતો નથી. માટે તેનાંથી પર मतु પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી તેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

जातेरयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् २/४/५४

અ.અ.સૂ. : आत् जातेः स्त्रियां ङीः, अयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात्।

અર્થ : અકારાન્ત જાતિવાચી નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે. પરંતુ य् અન્તવાળા, નિત્યસ્ત્રીલિંગ અને શૂદ્ર શબ્દથી થતો નથી.

સ. : **अयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात्**→योऽन्ते यस्य स इति यान्तः, यान्तश्च नित्यस्त्री च शूद्रश्च इति यान्तनित्यस्त्रीशूद्रम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कुक्कुटी**→કૂકડી.
આ સૂત્રથી ङी→कुक्कुट+**ई**
अस्य ड्यां०२.४.८६થી अनो લોપ→कुक्कुटी
प्रथमा सि વગેરે→कुक्कुटी।

(૨) **वृषली**→ચંડાળની સ્ત્રી. वृषल+**ई**

(૩) **नाडायनी**→નડની પૌત્રી. नाडायन+**ई**

(૪) **कठी**→કઠ વડે કહેલાં વેદને ભણનારી. कठ+**ई**
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) जातेरिति किम् ? मुण्डा→માથે મુંડનવાળી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે

અહીં ક્રિયાવાચી નામ હોવાથી આ સૂત્રથી ङीन થતાં आत्२.४.१८थी आप् थयेल छे.

(२) **यान्तवर्जनं किम् ? क्षत्रिया**→क्षत्रियाणी.

(૩) **नित्यस्त्रीवर्जनं किम् ? खट्वा**→ખાટલો.

(४) **शूद्रवर्जनं किम् ? शूद्रा**→શૂદ્ર સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રમાં યકારાન્ત, નિત્ય સ્ત્રીલિંગ અને શૂદ્ર નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નથી. પરંતુ आत्२.४.१८थी आप् थयेल छे.

(५) **आदित्येव→आखुः**→ઊંદરડી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અકારાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં ઉકારાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી ङी થયો નથી.

વિશેષતા :

(१) સૂત્રમાં 'यान्त' એ પ્રમાણે અન્ત પદનું ગ્રહણ સાક્ષાત્ પ્રતિપત્તિ માટે છે. તેથી લુપ્ત य् અન્તવાળાં શબ્દોથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. જેમકે, वतण्डस्याऽपत्यं पौत्रादि અર્થમાં यञ् લાગીને લોપ થયે છતે અને સ્થાનીવદ્ભાવ રહેતો હોવા છતાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમકે, वतण्डी

(२) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રગત 'जातेः' પદથી પારિભાષિક જાતિવાચક શબ્દો જ ગ્રહણ કરવા પણ સામાન્યતયા જાતિસ્વરૂપે નિર્દિષ્ટ શુક્લત્વ વિ. શબ્દો નહીં તે પરિભાષા આ પ્રમાણે છે,

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्,
सकृदाख्याजातिनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह॥

• આકૃતિ વિશેષથી જે પ્રસિદ્ધ હોય તેવી જાતિ જેમકે, कुक्कुट

• કોઈ એક વ્યક્તિનાં વિષયમાં કહેવા છતાં પણ અનેક વ્યક્તિઓનો બોધ કરાવવા માટે સક્ષમ હોય અને વિશેષણતયા સર્વ

લિંગમાં ન વપરાતું હોય તે. જેમકે, એક વ્યક્તિને વૃષલ કહેવાથી અન્ય તેનાં જેવામાં પણ વૃષલપણાનો બોધ થાય છે.

• અપત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ તેમજ ચરણવાચી અર્થાત્ વેદશાખાનું અધ્યયન કરનારનું વાચક નામ જાતિવાચક કહેવાય છે. જેમકે, નાડાયન, કઠ।

पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात् २/४/५५

अ.अ.सू. : पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात् जातेः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : પાક, કર્ણ, પર્ણ અને વાલ અન્તવાળાં જાતિવાચી નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात्**→पाकश्च कर्णश्च पर्णश्च वालश्च इति पाककर्णपर्णवालम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **ओदनपाकी**→ઔષધિ વિશેષ.
ओदनस्येव पाको यस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→ओदन+पाक
આ સૂત્રથી ङी→ओदनपाक+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो लोप→ओदनपाकी
प्रथमा सि વગેરે→ओदनपाकी।

(૨) **आखुकर्णी**→ઔષધિ વિશેષ.
आखोः इव कर्णौ यस्याः सा इति।

(૩) **मुद्गवर्णी**→ઔષધિ વિશેષ.
मुद्गस्येव वर्णानि यस्याः सा इति।

(૪) **गोवाली**→ઔષધિ વિશેષ.
गौरिव वालाः यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **जातेरित्येव→बहुपाका यवागूः**→બહુરાંધેલી રાબડી.
बहु पाको यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीन કરતાં आत्२.४.१८થી आप् કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં જાતિવાચી નામ નથી માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) ઓદનપાકી વગેરે નામો જાતિવાચી છે. પણ નિત્યસ્ત્રીલિંગ હોવાથી આ સૂત્રથી ङીની પ્રાપ્તિનો અભાવ હતો માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. એ પ્રમાણે આગામી ત્રણ સૂત્રોમાં પણ જાણી લેવું.

असत्-काण्ड-प्रान्त-शतैकाङ्गः पुष्पात् २/४/५६

અ.અ.સૂ. : असत्-काण्ड-प्रान्त-शतैकाङ्गः पुष्पात् जातेः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : सत्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक અને अङ्ग સિવાયનાં શબ્દથી પર પુષ્પ શબ્દ અન્તે હોય તેવા જાતિવાચક નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **असत्-काण्ड-प्रान्त-शतैकाङ्गः**→संश्च काण्डश्च प्रान्तश्च शतश्च एकश्च अङ्ग् च इति सत्काण्ड-प्रान्तशतैकाङ्ग्, न सत्काण्डप्रान्तशतैकाङ्ग्, असत्काण्डप्रान्तशतैकाङ्ग्, तस्मादिति।

ઉદા. **शङ्खपुष्पी**→ઔષધિ વિશેષ.
शङ्खवत् पुष्पाणि यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **सदादिवर्जनं किम् ?→**

(૧) **सत्पुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
सन्ति पुष्पाणि यस्याः सा इति।

(૨) **काण्डपुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
काण्डवत् पुष्पाणि यस्याः सा इति।

(૩) **प्रान्तपुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
प्रान्ते पुष्पाणि यस्याः सा इति।

(૪) **शतपुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
शतं पुष्पाणि यस्याः सा इति।

(૫) **एकपुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
एकं पुष्पं यस्याः सा इति।

(૬) **प्राक्पुष्पा**→ઔષધિ વિશેષ.
प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. ૪ થી ૬માં સમાસ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી કરવો.

★ આ સૂત્રમાં सत् વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

असम्-भस्त्रा-ऽजिनैक-शण-पिण्डात् फलात् २/४/५७

અ.અ.સૂ. : असम्-भस्त्रा-जिनैक-शण-पिण्डात् फलात् जातेः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : सम्, भस्त्र, अजिन, एक, शण અને पिण्ड સિવાયનાં શબ્દથી પર ફલઅન્તવાળાં જાતિવાચક નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **असम्-भस्त्रा-जिनैक-शण-पिण्डात्**→सम् च भस्त्रा च अजिनं च एकश्च शणश्च पिण्डश्च इति संभस्त्राऽजिनैक-शणपिण्डम्, न संभस्त्राजिनैकशणपिण्डमिति असंभस्त्रा-जिनैकशणपिण्डम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **वासीफली**→ઔષધિ વિશેષ.
वासीव फलं यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **समादिप्रतिषेधः किम् ?**→

(૧) **संफला**→ઔષધિ વિશેષ.
सङ्गतानि फलानि यस्यां सा इति।

(૨) **भस्त्राफला**→ઔષધિ વિશેષ.
भस्त्रावत् फलानि यस्यां सा इति।

(૩) **अजिनफला**→ઔષધિ વિશેષ.
अजिनवत् फलानि यस्यां सा इति।

(૪) **एकफला**→ઔષધિ વિશેષ.
एकं फलं यस्यां सा इति।

(૫) **शणफला**→ઔષધિ વિશેષ.
शणवत् फलं यस्यां सा इति।

(૬) **पिण्डफला**→ઔષધિ વિશેષ.
पिण्डवत् फलं यस्यां सा इति।

★ આ સૂત્ર પ્રવૃત્તિમાં सम् વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો एक શબ્દથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી.

अनञो मूलात् २/४/५८

अ.अ.सू. : अनञः मूलात् जातेः स्त्रियां ङीः।

अर्थ : नञ् સિવાયનાં કોઈપણ શબ્દથી પર મૂલ શબ્દ અન્તે હોય તેવાં જાતિવાચક નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

स. : **अनञः**→न नञ् इति अनञ्, नस्मादिति।

ઉદા. (૧) दर्भमूली→ઔષધિ વિશેષ. दर्भवन्मूलं यस्यां सा इति।

(૨) **शीर्षमूली**→ઔષધિ વિશેષ. शीर्षवन्मूलं यस्यां सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अनञ इति किम् ? अमूला→ઔષધિ વિશેષ.
नास्ति मूलं यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीन કરતાં आत्२.४.१८थी आप् કરવો.

★ આ સૂત્રમાં નञ્નું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

धवाद् योगादपालकान्तात् २/४/५९

अ.अ.सू. : धवात् योगात् स्त्रियां ङीः, अपालकान्तात्।

અર્થ : ધવ અર્થાત્ ભર્તા. તદ્વાચી નામની સાથે સંબંધી સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતાં નામથી ङी પ્રત્યય થાય છે જો તે पालकअन्तवाળો ન હોય તો.

स. : **अपालकान्तात्**→पालकोऽन्ते यस्य स इति पालकान्तः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **પ્રષ્ઠી**→પ્રષ્ઠોની સ્ત્રી. (આગળ ચાલનારની સ્ત્રી)
પ્રષ્ઠસ્ય ભાર્યેતિ
આ સૂત્રથી ङी→**પ્રષ્ઠ+ઈ**
અસ્ય ઙ્ચાં૦૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→**પ્રષ્ઠી**
પ્રથમા સિ વગેરે→**પ્રષ્ઠી**।

(૨) **ગણકી**→ગણકની સ્ત્રી. (ગણનારની સ્ત્રી)
ગણકસ્ય ભાર્યેતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) **ધવાદિતિ કિમ્ ? પ્રસૂતા**→પ્રસવવાળી સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ધવવાચીનાં યોગવાળાં સ્ત્રીમાં વર્તતાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં ધવવાચીનાં યોગનો અસંભવ હોવાથી આ સૂત્રથી ङीન થતાં આત્૨.૪.૧૮થી આપ્ થયેલ છે.

(૨) **યોગાદિતિ કિમ્ ? દેવદત્તઃ ધવઃ દેવદત્તા સ્ત્રી સ્વતઃ**→દેવદત્તા નામની સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ધવવાચીના યોગ હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં દેવદત્તા નામ ધવનાં યોગનાં કારણે નથી પણ તે સ્ત્રીનું નામ જ દેવદત્તા છે. માટે આ સૂત્રથી ङી થયો નહીં.

(૩) **અપાલકાન્તાદિતિ કિમ્ ? ગોપાલકસ્ય સ્ત્રી ગોપાલિકા**→ગોવાળની સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રમાં પાલક અન્તવાળાનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ङીન થતાં આત્૨.૪.૧૮થી ङી થયેલ છે.

(૪) **આદીત્યેવ→સહિષ્ણુઃ**→સહન કરનારી સ્ત્રી.
સહિષ્ણોઃસ્ત્રી।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અકારાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં અકારાન્ત નામ નથી માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

ज्येष्ठस्य भार्येति ज्येष्ठा વગેરે શબ્દો अजादि ગણ અંતર્ગત હોવાથી આ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય ન થતાં વિધાન સામર્થ્યવશાત્ આપ્ જ થાય છે.

पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदादै च २/४/६०

અ.અ.સૂ. : पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदात् धवात् योगात् स्त्रियां ङीः, ऐ च।

અર્થ : પૂતક્રતુ, વૃષાકપિ, અગ્નિ, કુસિત અને કુસિદ ધવવાચીનાં યોગથી સ્ત્રીમાં રહેલા (પૂતક્રતુ વિ. શબ્દોથી) ङी થાય છે. અને ङીનાં યોગમાં અન્ત્યવર્ણનો ऐ થાય છે.

સ. : **पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदात्**→पूतक्रतुश्च वृषाकपिश्च अग्निश्च कुसितश्च कुसिदश्च इति पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पूतक्रतायी**→યાજ્ઞિકની જુની સ્ત્રી. पूतक्रतोः भार्या इति।
આ સૂત્રથી ङी અને उનો ऐ→पूतक्र**तै+ई**
ऐदैतोऽ०१.२.२उથી आय्**पूतक्रतायी**
પ્રથમા सि વગેરે→पूतक्रतायी।

(૨) **वृषाकपायी**→વિષ્ણુની સ્ત્રી. वृषाकपेः भार्या इति।

(૩) **अग्नायी**→અગ્નિની સ્ત્રી. अग्नेः भार्या इति।

(૪) **कुसितायी**→કુસિદ ઋષિની સ્ત્રી. कुसितस्य भार्या इति।

(૫) **कुसिदायी**→कुसिद ऋषिनी स्त्री. कुसिदस्य भार्या इति।
આ ચાર ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

विशेषता :

(૧) पूतक्रतु, वृषाकपि અને अग्नि શબ્દ અકારાન્ત હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી ङीप्रत्ययની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે,

તથા, कुसित અને कुसिद શબ્દનાં વિષયમાં પૂર્વસૂત્રથી ङીની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ અન્ત્યનો ऐ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) સૂત્રમાં દર્શાવેલ ચકાર ङી અને અન્ત્યનો ऐ એમ બે કાર્યનાં સમુચ્ચય માટે છે. તેથી **सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याऽप्यपाय** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે જ્યાં ङી આ સૂત્રથી ङી નહીં થાય ત્યાં અન્ત્યનો ऐ આદેશ પણ નહીં થાય. આ વાત આગામી સૂત્રોમાં પણ જાણવી.

જિ. : આ પ્રત્યય પ્રકરણ હોવાથી અને સૂત્રમાં 'कुसिदात्' એ પ્રમાણે પંચમ્યન્તથી નિર્દિષ્ટ હોવાથી ऐ ને **अनन्तः पञ्चम्याः**૦૧.૧.૩૮થી પ્રત્યયસંજ્ઞા થવી જોઈએ એને તેમ કરવાથી ચકાર દ્વારા વિકલ્પે ङીની પ્રવૃત્તિ થાય તો લઘુવૃત્તિમાં અન્ત્યનો ऐ આદેશ અને ङીની નિત્ય પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ एयेऽग्नायीઉ.૨.૫૨ સૂત્રમાં अग्नायीનો નિર્દેશ હોવાથી ऐકારનું પ્રત્યયપણું અને ङીની વિકલ્પે પ્રવૃત્તિ નિષિદ્ધ થાય છે. તેથી લઘુવૃત્તિકારે કરેલો અર્થ સુસંગત જ જાણવો.

मनोरौ वा २/४/६१

અ.અ.સૂ. : मनोःधवात् योगात् स्त्रियां ङीः वा, औ च (ऐ च)।

અર્થ : મનુ ધવવાચીનાં યોગથી સ્ત્રીમાં રહેલાં (મનુ શબ્દથી) ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અને ङीનાં યોગમાં અન્ત્યનો औ અને ऐ આદેશ થાય છે.

ઉદા. (૧) मनावी/मनायी/मनुः→મનુની સ્ત્રી. मनोः भार्या इति।
આ સૂત્રથી ङी અને અન્ત્યનો औ→मनौ+ई
औदौतोऽ०१.२.२४થી आव्→मनावी
તથા આ સૂત્રથી ङीનાં યોગમાં ऐ→**मनै**+ई
एदैतोऽ०१.२.२૩થી आय्→**मनायी**।
વિકલ્પે : ङीन થાય ત્યારે, **सन्नियोगशिष्टाना** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે અન્ત્યનો औ કે ऐ આદેશ પણ ન થતાં **मनुः**।

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ 'औः'નો અધિકાર શરૂ થવાથી 'ऐः'નો અધિકાર અટકી જાય છે. પણ **चकारो यस्मात्परस्तन्सजातीयमेव-समुच्चिनोति** ૨/૬૧ ન્યાયાનુસારે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલાં चકાર દ્વારા તેની પૂર્વે રહેલાં औः નાં પૂર્વસૂત્રગત સજાતીય ऐः નું ગ્રહણ થાય છે. તેમજ, **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે આ અધિકાર ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

(૨) અહીં પણ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ સ્વરૂપે પૂર્વસૂત્રની જેમ જ **सन्नियोगशिष्टाना** ૧/૩૦ ન્યાની પ્રવૃત્તિ જાણવી.

(૩) અહીં ङીનું કાર્ય પ્રથમ થાય છે. જ્યારે औ અને ऐનું કાર્ય પછી થાય છે. તેથી પ્રધાન હોવાથી વાપદનો અન્વય ङी સાથે જ કરવો.

वरुणेन्द्र-रुद्र-भव-शर्व-मृडादान् चान्तः २/४/६२

અ.અ.સૂ. : वरुणेन्द्र-रुद्र-भव-शर्व-मृडात् धवात् योगात् स्त्रियां ङीः, अन्तः च आन्।

અર્થ : વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર, ભવ, શર્વ અને મૃડ ધવવાચીનાં યોગથી સ્ત્રીમાં રહેલ (વરુણ વિ. શબ્દથી) ङી થાય છે. અને અન્તે आन् આગમ થાય છે.

સ. : **वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडात्**→वरुणश्च इन्द्रश्च रुद्रश्च भवश्च शर्वश्च मृडश्च इति वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **वरुणानी**→વરુણની સ્ત્રી. वरुणस्य भार्या इति।
આ સૂત્રથી ङી અને અન્તે आन् આગમ→वरुण+**आन्**+**ई**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→वरु**णा**नी।
પ્રથમા સિ વગેરે→वरुणानी।

(૨) **इन्द्राणी**→ઈન્દ્રની સ્ત્રી. इन्द्रस्य भार्या इति।

(૩) **रुद्राणी**→રુદ્રની પત્ની (ગૌરી). रुद्रस्य भार्या इति।

(૪) **भवानी**→શંભુની સ્ત્રી (ગૌરી). भवस्य भार्या इति।

(૫) **शर्वाणी**→શંભુની પત્નિ (ગૌરી). शर्वस्य भार्या इति।

(૬) **मृडानी**→શંકરની પત્નિ (પાર્વતી). मृडस्य भार्या इति।

આ પાંચ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.(૨), (૩) અને (૫)માં रषृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्नो ण् કરવો.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્ર નિર્દિષ્ટ વરુણ, ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દોને धवाद् योगाद०૨.૪.૫૯ થી ङીની પ્રાપ્તિ હતી પરંતુ आन् આગમ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) સૂત્રમાં 'आन्'એ પ્રમાણે સંધિ વિનાનો પ્રયોગ સ્પષ્ટતા માટે છે.

(૩) **सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याप्यऽपाय** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રગત ङी અને आन् કાર્યમાં એકની નિવૃત્તિ થતાં બીજાની પણ નિવૃત્તિ જાણવી. पञ्चेद्राण्यो देवताऽस्य इति पञ्चन्+ इन्द्राणी+अण्+सि સ્થાને ङ्यादेर्गौण०૨.૪.૯૫થી ङीનો લોપ થતાં આ સૂત્રથી થયેલાં आन् આગમની પણ નિવૃત્તિ જાણવી. તેથી पञ्चेन्द्रः એવો પણ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : સૂત્રગત વરુણાદિ શબ્દો અકારાન્ત છે. તેથી अन् આગમ કર્યો હોત તો પણ સમાનનું દીર્ઘ થતાં અને વિધાન સામર્થ્યથી लुगस्यादे०૨.૧.૧૧૩ની પ્રવૃત્તિ ન થતાં વરુણાની વગેરે પ્રયોગોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. તો પણ आन्નો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : (૧) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો इन्द्रमाचष्टे इति इन्द्र् શબ્દનો પણ સ્ત્રી.નાં વિષયમાં इन्द्राणी પ્રયોગ ઈચ્છે છે.
(૨) તથા, અન્ય કેટલાંક વ્યાકરણકારો आहिताग्नि, प्रजापत्यानि વગેરે સૂત્રમાં અનુક્ત શબ્દનાં વિષયમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે आन् આદેશ ઈચ્છે છે.
આમ, આવા વિવિધ વ્યાકરણકારોનાં મતને સંગ્રહ કરવા માટે જ आन्નું ગ્રહણ છે.

જિ. : સૂત્રમાં 'मृडात्'એ પ્રમાણે પંચમીનો નિર્દેશ હોવાથી पञ्चम्या निर्दिष्टे०૭.૪.૧૦૪ પરિભાષાનુસારે વરુણ વગેરે શબ્દથી પર અંતે જ आन् આદેશ થવાનો હતો તો પણ 'अन्तः' પદનું ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

સમા. : જો 'अन्तः'નું ગ્રહણ ન કરીએ તો, अनन्तः पञ्चम्याः० ૧.૧.૩૮ સૂત્ર દ્વારા आन् આગમને પણ પ્રત્યય સંજ્ઞા થવાની આપત્તિ આવે. અને જો વરુણાદિનો ષષ્ઠીનો નિર્દેશ કરવામાં આવે તો अनेकवर्णः०૭.૪.૧૦૭ પરિભાષાનુસારે સંપૂર્ણ વરુણ વિગેરેનો आन् આદેશ થવાની આપત્તિ આવે. માટે અહીં अन्तःનું ગ્રહણ છે.

मातुलाऽचार्योपाध्यायाद् वा ૨/૪/૬૩

અ.અ.સૂ. : मातुला-ऽचार्योपाध्यायात् धवात् योगात् स्त्रियां ङीः, अन्तः च आन् वा।

અર્થ : માતુલ, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય આ ધવવાચી શબ્દનાં યોગથી સ્ત્રી.માં રહેલ (માતુલ વગેરે શબ્દથી) ङी થાય છે. અને ङीનાં યોગમાં અન્ત્યનો आन् વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **मातुलाऽचार्योपाध्यायात्**→मातुलश्चआचार्यश्चउपाध्यायश्च इति मातुलाचार्योपाध्यायम् तस्मादिति।

ઉદા. (૧) मातुलानी/मातुली→મામાની પત્ની.
मातुलस्य भार्या इति।
આ સૂત્રથી ङी→मातुल+**ई**
અને વિકલ્પે आन्→मातुल+**आन**+ई/मातुल+ई
પ્રથમા સિ વગેરે→मातुलानी/मातुली।

(૨) **आचार्यानी/आचार्यी**→આચાર્યની પત્ની.
आचार्यस्य भार्या इति।

(૩) **उपाध्यायानी/उपाध्यायी**→ઉપાધ્યાયની પત્ની.
उपाध्यायस्य भार्या इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો ધવવાચીનાં વિષયમાં આન્ આગમ વિકલ્પે કરતાં નથી તેથી તેમનાં મતે आचार्यी વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થતાં નથી. તેમજ, બીજા કેટલાંક વ્યાકરણકારો ધવવાચીનાં વિષયમાં વિકલ્પે ङी કરે છે. તેથી તેમનાં મતે मातुला વગેરે પ્રયોગો પણ થાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આચાર્યાની પ્રયોગમાં ઋવર્ણાન્નો૦ ૨.૩.૬૩ થી ન્નાં ણ્ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો ક્ષુભ્નાદીનામ્૦ ૨.૩.૯૬ દ્વારા નિષેધ થયો છે.

જિ. : મનૌરો ચ૦૨.૪.૬૧ સૂત્રમાં પ્રધાનકાર્ય હોવાનાં કારણે ङी વિધિ સાથે વાનો અન્વય કરવામાં આવે છે. અહીં પણ ङी વિધિનો નિર્દેશ તો છે જ તો પણ વાનો અન્વય આન્ આગમ સાથે શા માટે કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ આ સૂત્રગત मातुल વગેરે શબ્દોથી ङी પ્રત્યય ધવાદ્ યોગાદ૦૨.૪.૫૯ સૂત્રથી પ્રાપ્ત હતો. તો પણ અહીં આન્ આદેશ કરવા માટે જ પુનઃ નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી આ સૂત્રગત વાપદનો અન્વય પણ આન્ આદેશ સાથે જ થશે. પણ ङी સાથે નહીં.

सूर्याद् देवतायां वा २/४/६४

અ.અ.સૂ. : **सूर्यात् धवात् योगात् देवतायां स्त्रियां ङीः वा, अन्तः च आन्।**

અર્થ : સૂર્ય આ ધવવાચી નાં યોગથી દેવતા વિષયક સ્ત્રીમાં રહેલાં (सूर्य શબ્દ)થી ङी વિકલ્પે થાય છે. અને ङીનાં યોગમાં અન્ત્યનો આન્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **सूर्याणी/सूर्या**→સૂર્ય દેવની પત્ની. सूर्यस्य भार्या इति।
આ સૂત્રથી ङी અને आन् આગમ→सूर्य+आन्+ई
रषृवर्णान्नो०२.३.६३થી न्નો ण्→**सूर्याणी**
પ્રથમા सि વગેરે→सूर्याणी।
વિકલ્પે : ङी न થાય ત્યારે, सूर्य+सि
आत्२.४.१८થી आप्→सूर्य+**आ**+स्
समानानां०१.२.१થી દીર્ઘ→सूर्या।

પ્ર.ઉદા. देवतायामिति किम् ? मानुषी-सूरी→સૂર્ય નામનાં મનુષ્યની પત્ની. सूर्यस्य (मनुष्यस्य) भार्या इति।
धवाद् योगाद०२.४.५९થી ङी→सूर्य+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६થી अनो लोप→सूर्य्+ई
सूर्याऽगस्त्य०२.४.८९થી य्નો લોપ→सूरी।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દેવતા વિષયક સ્ત્રી.માં થાય છે. જ્યારે અહીં મનુષ્યની ભાર્યા હોવાથી મનુષ્ય વિષયક સ્ત્રી છે માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો आन् અંતવાળા सूर्याणी પ્રયોગને ઈચ્છતાં નથી.

જિ. : પૂર્વસૂત્રની જેમ અહીં પણ ङी અને आन् આગમ બંનેની અનુવૃત્તિ આવે છે તેથી અહીં પણ वानो અન્વય आन् આગમ સાથે થવો જોઈએ તો પણ ङी પ્રત્યય શા માટે થયો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે, પરંતુ લઘુવૃત્તિ આદિમાં આ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે તેથી **व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्ति २/३४**

ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રમાં વાનો અન્વય ડીની સાથે થશે. પણ આન્ સાથે નહીં.

यव-यवना-ऽरण्य-हिमाद् दोष-लिप्यरु-महत्त्वे २/४/६५

અ.અ.સૂ. : यव-यवना-ऽरण्य-हिमात् दोष-लिप्यरु-महत्त्वे स्त्रियां ङीः, अन्तः च आन्।

અર્થ : યવ, યવન, અરણ્ય અને હિમ નામથી દોષ, લિપિ, મોટું અને મહત્ અર્થમાં સ્ત્રીમાં ડી થાય છે અને ડીનાં યોગમાં અન્તે આન્ આગમ થાય છે.

સ. : (૧) यव-यवना-ऽरण्य-हिमात्→यवश्च यवनश्च अरण्यं च हिमं च इति यव-यवनाऽरण्य-हिमम्, तस्मादिति।

સ. : (૨) दोषलिप्यरुमहत्त्वे→दोषश्च लिपिश्च ऊरूश्च महत्त्वं च इति दोषलिप्यरुमहत्वम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) यवानी→બગડેલાં જવ. दुष्टः यव इति।
આ સૂત્રથી ડી અને આન્ આગમ→यव+**आन्**+ई
પ્રથમા સિ વગેરે→यवानी।

(૨) **यवनानी**→મ્લેચ્છ લોકોની લીપી. यवनानां इयमिति।
(૩) **अरण्यानी**→વિશાળ જંગલ. ऊरु अरण्यमिति।
(૪) **हिमानी**→બરફનો સમુહ. महत् हिममिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) દોષ વગેરે અર્થ સિવાયમાં યવ, અરણ્ય અને હિમનું સ્ત્રીત્વ જ નથી માટે આ સૂત્રમાં પ્ર.ઉદા. મળતાં નથી.

(૨) સૂત્રમાં વિશેષ અર્થોનું ઉપાદાન હોવાથી 'धवात् योगात्' નો અધિકાર અટકી ગયો.

જિ. : ऊरु અને महत् બંને સમાનાર્થી હોવા છતાં પણ સૂત્રમાં તેમનું પૃથક્ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : સૂત્રગત यव વગેરે શબ્દોની સંખ્યા ચાર છે. તથા દોષ વગેરેની સંખ્યા પણ ચાર છે. તેથી, **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે અનુક્રમનું ગ્રહણ થાય છે. જો અહીં સમાનાર્થી હોવાનાં કારણે ऊरु અને महत्નું એક જ શબ્દમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે તો સંખ્યા ભેદ થતાં અનુક્રમનો નિષેધ થાય જે ઈષ્ટ નથી.

आर्य-क्षत्रियाद् वा २/४/६६

અ.અ.સૂ. : आर्य-क्षत्रियात् स्त्रियां ङीः वा, अन्तः च आन्।

અર્થ : આર્ય અને ક્ષત્રિય શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी વિકલ્પે થાય છે. અને ङीનાં યોગમાં અન્તે आन् આગમ થાય છે.

સ. : **आर्य-क्षत्रियात्**→आर्यश्च क्षत्रियश्च इति आर्यक्षत्रियम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **आर्याणी/आर्या**→આર્ય એવી સ્ત્રી.
આ સૂત્રથી વિકલ્પે ङी અને आन्→आर्य+**आन्+ई**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**आर्या**ની
रषृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्નો ण्→**आर्याणी**
प्रथमा सि વગેરે→आर्याणी।
વિકલ્પે : ङीન થાય ત્યારે, आर्य+सि
आत्०૨.૪.૧૮થી आप्→आर्य+**आ**+स
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**आर्या**।

(૨) **क्षत्रियाणी/क्षत्रिया**→ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, જ્યારે આર્ય અને ક્ષત્રિય ધવવાચી નામનાં યોગથી સ્ત્રીલિંગમાં વર્તે છે. ત્યારે આર્ય, ક્ષત્રિય શબ્દથી ધવાત્ યોગાદ્૦૨.૪.૫૯ સૂત્ર દ્વારા નિત્ય ङी થાય છે અને આર્યી, ક્ષત્રિયી જેવા નિત્ય ङी અન્તવાળાં પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

અને, જ્યારે ધવવાચીનો યોગ હોય ત્યારે, આ સૂત્રથી વિકલ્પે ङी થતાં આર્યાણી, આર્યા જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

(૨) અહીં અન્ય વ્યાકરણકારો ધવનાં યોગનાં વિષયમાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે आर्यस्य भार्या इति आर्याणी, आर्या જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે. અને ધવનાં યોગ વિના आर्या પ્રયોગ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

यञो ङायन् च वा २/४/६७

અ.અ.સૂ. : यञः स्त्रियां ङीः, ङायन् च वा।

અર્થ : यञ् પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે. અને ङીનાં યોગમાં અન્તે ङायन् આગમ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **गार्गी/गार्ग्यायणी**→ગર્ગ ઋષિની પૌત્રી.
गर्गस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।
गर्गादे०६.१.४२થી यञ्→गर्ग+**य**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१થી વૃદ્ધિ→**गार्ग**+य
अवर्णेवर्ण७.४.६८થી अनो લોપ→गार्ग्य

આ સૂત્રથી ङी→गार्ग्य+**ई**
अस्य ञ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→गार्ग्य+ई
व्यञ्जनात् तद्धित०२.४.८८थी य्नो लोप→गार्गी
આ સૂત્રથી ङी અને વિકલ્પે डायन्→गार्ग्य+**डायन्**+ई
डित्यन्त्य०२.१.११४थी अनो लोप→गार्ग्य्+आयन्+ई
रषृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→गार्ग्यायणी
प्रथमा सि वगेरे→गार्गी/गार्ग्यायणी।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં डायन् પછી વાનું ગ્રહણ હોવાથી પ્રત્યાસત્તિ નિયમાનુસારે સાક્ષાત્ નિર્દિષ્ટ डायन्ની સાથે જ વાનો અન્વય કરવો. પણ અનુવૃત્તિથી ગ્રહણ કરેલાં ङी સાથે નહીં.

(૨) આ સૂત્રમાં डायन् પ્રત્યયમાં ङ्ईत्नું ગ્રહણ कौरव्य० ૨.૪.૭૦ સૂત્રમાં પ્રયોજન માટે છે. તેથી आसुरायणी વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

लोहितादिशकलान्तात् २/४/६८

અ.અ.સૂ. : यञः लोहितादिशकलान्तात् स्त्रियां ङीः, डायन् च अन्तः।

અર્થ : यञ् પ્રત્યયાન્ત लोहित થી शकल સુધીનાં શબ્દોથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी થાય છે. અને ङीનાં યોગમાં અન્તે डायन् આગમ થાય છે.

સ. : (૧) लोहितादिशकलान्तात्→लोहित आदिर्यस्याऽसौ इति लोहितादिः, शकलोऽन्तो यस्याऽसौ इति शकलान्तः, लोहितादिश्चासौ शकलान्तश्च इति लोहितादिशकलान्तः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **लौहित्यायनी**→લોહિત ઋષિની પૌત્રી.
लोहितस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्री।
गर्गादे०६.१.४२थी यञ्→**लो**हित+**य**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→लौहित+य
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→लौहित्य
आ सूत्रथी ङी अने डायन्→लौहित्य+**आयन्**+**ई**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी अनो लोप→लौहित्यायनी
प्रथमा सि वगेरे→लौहित्यायनी।

(૨) **शाकल्यायनी**→શકલ ઋષિની પૌત્રી.
शकलस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्री।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **लोहितादि ગણ :**लोहित, संशिति, चक्र, बभ्रु, बभ्लु, मण्डु, मङ्क्षु, शस्यु, शङ्कु, लतु, लिगु, गूहलु, जिगीषु, मनु, तन्नु, मनुतन्तु, मनायी, सूनु, स्रुव, कच्छक, ऋक्ष, रुक्ष, रूक्ष, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्डिन, वतण्ड, कपि, कत, शकल।

(૨) गर्गादे०६.१.४२ સૂત્રથી ગર્ગાદિ ગણ અંતર્ગત તમામ શબ્દોને યઞ્ પ્રત્યય થાય છે. અને સૂત્રગત લોહિત વગેરે શબ્દો પણ ગર્ગાદિ અંતર્ગત હોવાથી યઞ્ પ્રત્યયાન્ત થતાં હતાં. તેથી, પૂર્વસૂત્રથી જ તેઓને ङીની પ્રાપ્તિ થઈને વિકલ્પે ડાયન્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી. તે જ કાર્યને નિત્ય કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

षाऽवटाद् वा २/४/६९

अ.अ.सू. : यञः षाऽवटात् स्त्रियां ङीः वा, अन्तः च डायन्।

अर्थ : यञ् प्रत्ययान्त ष् अन्तवाळां अने अवट शब्दथी स्त्रीलिंगमां ङी विकल्पे थाय छे. अने अन्ते डायन् आगम थाय छे.

स. : (१) **षाडवटात्**→षश्च अवटश्च इति षाऽवटम्, तस्मादिति।

उदा. (१) **पौतिमाष्यायणी/पौतिमाष्या**→पूतिमाष ऋषिनी पौत्री. पूतिमाषस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।

(२) **आवट्यायनी/आवट्या**→अवट ऋषिनी पौत्री. अवट्स्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।
आ बंने उदा.नी साधनिका पूर्व सूत्रमां दर्शावेल लौहित्यायनी प्रमाणे जाणवी. विकल्प पक्षमां ज्यारे आ सूत्रथी ङीन थाय त्यारे आत्२.४.१८थी आप् करवो.

विशेषता :

आ सूत्रमां ङी अने डायन् बंनेनी अनुवृत्ति आवे छे. पण ङीनुं प्राधान्य होवाथी वानो संबंध ङी साथे करवो पण डायन् साथे नहीं.

कौरव्य-माण्डुका-ऽऽसुरेः २/४/७०

अ.अ.सू. : कौरव्य-माण्डुका-ऽऽसुरेः स्त्रियां ङीः, अन्तः च डायन्।

अर्थ : कौरव्य, माण्डुक अने आसुरि शब्दथी स्त्रीलिंगमां ङी थाय छे. अने ङीनां योगमां अन्ते डायन् आगम थाय छे.

स. : **कौरव्य-माण्डुका-ऽऽसुरेः**→कौरव्यश्च माण्डुकश्च आसुरिश्च इति कौरव्य-माण्डुकऽऽसुरि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कौरव्यायणी**→કુરુક્ષત્રીયની પૌત્રી.
આ સૂત્રથી ङी અને डायन्→कौरव्य+**आयन्+ई**
ङित्यन्त्य०૨.૧.૧૧૪થી અનો લોપ→कौरव्यायनी
स्यृवर्णान्नो०૨.૩.૬૩થી न्નો ण्→कौरव्याय**णी**
પ્રથમા સિ વગેરે→कौरव्यायणी।

(૨) **माण्डुकायनी**→મંડુક ઋષિની પૌત્રી.

(૩) **आसुरायणी**→અસુરની પૌત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં कौरव्य શબ્દ અકારાન્ત હોવાથી आत्०૨.૪.૧૮ થી आप्ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરી ङी અને डायन् આગમ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) તથા, माण्डुक શબ્દને पीलाद-साल्वा०૬.૧.૬૮ સૂત્રથી अण् લાગતાં अण् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી अणञेयेकण्०૨.૪.૨૦થી તેમજ, आसुरि શબ્દ મનુષ્ય જાતિવાચી ઇકારાન્ત હોવાથી नुर्जातेः०૨.૪.૭૨થી નિત્ય ङીની પ્રાપ્તિ હતી તો પણ डायन् આગમ કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

इञ इतः ૨/૪/૭૧

અ.અ.સૂ. : इञः इतः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : ईञ् અન્તવાળાં ઇકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङી પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **सौतङ्गमी**→સુતંગમ ઋષિ વડે બનાવાયેલી.
सुतङ्गमेन-निर्वृत्ता इति।
सुतङ्गमा०૬.૨.૮૫થી इञ्→सुतङ्गम+**इ**

वृद्धिः स्वरेष्वादे०७.४.१थी वृद्धि→**सौ**तङ्गम+इ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→सौतङ्गम
आ सूत्रथी ङी→सौतङ्गम+**ई**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→सौतङ्ग**मी**।

प्र.उदा. इत इति किम् ? कारीषगन्ध्या→કરિષગંધિ ઋષિની પૌત્રી.
करीषगन्धेः अपत्यं वृद्धं स्त्रीति
डसोऽपत्ये६.१.२८थी अण्→करीषगन्धि+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**का**रीषगन्धि+अ
अनार्षेवृद्धे०२.४.७८थी ष्य् आदेश→कारीषगन्**ध्य**
आत्०२.४.१८थी आप्→कारीषगन्ध्य+**आ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→कारीषगन्**ध्या**
प्रथमा सि वगेरे→कारीषगन्ध्या।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઇકારાન્ત इञ् પ્રત્યયાન્ત નામથી થયેલ છે. જ્યારે અહીં अण्નો ष्य् આદેશ થયેલ છે. માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે પૂર્વસૂત્ર તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનો વિષય હોવાથી **प्राकरणिकाऽप्राकरणिकयोः प्राकरणि-कस्यैव** ૨/૪ ન્યાયાનુસારે અહીં પણ તદ્ધિતનો જ इञ् ગ્રહણ કરવો. પણ प्रश्नाऽख्याने०५.૩.११९ થી થનારાં कृत् इञ्નું ગ્રહણ ન કરવું.

(૨) પૂર્વસૂત્રમાં 'आसुरि' પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી અહીં डायन् આગમની અનુવૃત્તિ અટકી જાય છે. કારણકે જો અહીં પણ ङीની સાથે डायन् આગમ અભિપ્રેત હોત તો आसुरि શબ્દનું પૂર્વસૂત્રમાં ગ્રહણ ન કરતાં इञ् અન્ત તરીકે આ સૂત્રનો જ વિષય બનાવત.

(૩) इञ् પ્રત્યય સ્વયં હ્રસ્વ इ સ્વરૂપે હોવા છતાં પણ 'इत' નો નિર્દેશ આગામી અનાર્ષે વૃદ્ધે૦૨.૪.૭૮ સૂત્ર દ્વારા इञ्નાં સ્થાને થતાં નુર્જાતેઃ૦૨.૪.૭૨ ष्य् આદેશવાળાં પ્રયોગનો નિષેધ કરવા માટે છે.

नुर्जातेः ૧૩/૪/૭૨

અ.અ.સૂ. : नुः जातेः इतः स्त्रियां ङीः।

અર્થ : મનુષ્યજાતિવાચી ઇકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **कुन्ती**→કુન્તી રાજાની પુત્રી. कुन्तेरपत्यं स्त्रीति।
दुर्नादि०६.૧.૧૧૮થી ञ्य→कुन्ति+**य**
कुन्त्यवन्तेः०६.૧.૧૨૧થી यનો લોપ→कुन्ति
હવે, આ જાતિવાચક બનતાં,
આ સૂત્રથી ङी→कुन्ति+**ई**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→**कुन्ती**
પ્રથમા સિ વગેરે→कुन्ती।

(૨) **दाक्षी**→દક્ષ ઋષિની પુત્રી. दक्षस्याऽपत्यं स्त्रीति।
अत इञ् ६.૧.૩૧થી इञ→दक्ष+**इ**
वृद्धिःस्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**दाक्ष**+इ
अवर्णेवर्ण०૭.૪.६૮થી અનો લોપ→दाक्षि
આ સૂત્રથી ङी→दाक्षि+**ई**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ દીર્ઘ→**दाक्षी**
પ્રથમા સિ વગેરે→दाक्षी।

પ્ર.ઉદા. (૧) **इत इत्येव→दरत्**→હરત ઋષિની પુત્રી.
दरदोऽपत्यं स्त्रीति।

पुरु-मगध०६.१.११६थी अण्→दरद+**अ**
द्रेरञणो०६.१.१२३थी अण्नो लोप→दरत्

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઇકારાન્ત નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં વ્યંજનાન્ત નામ છે માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૨) **नुरिति किम् ? तित्तिरिः**→તેતર પંખી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ મનુષ્યનાં જ જાતિવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં પક્ષીનું જાતિવાચી નામ હોવાથી આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

(૩) **जातेरिति किम् ? निष्कौशाम्बिः**→કૌશાંબીથી નીકળેલી સ્ત્રી. निर्गता कौशम्ब्याः इति।
प्रात्यवपरि०३.१.४७थी સમાસ→निर्+कौशाम्बि
निर्दुर्बर्हि०२.४.७४थी र्नो ष्→**निष्कौ**शाम्बि
प्रथमा सि વગેરે→निष्कौशाम्बिः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માત્ર જાતિવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં મનુષ્યવાચી નામ છે માટે આ સૂત્રથી ङी થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્રમાં મનુષ્યની જાતિવાચકનો નિર્દેશ હોવાથી પૂર્વ સૂત્રનો નિર્દેશ અજાતિવાચી નામ માટે જાણવો.

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्वादिभ्यः ऊङ् २/४/७३

અ.અ.સૂ. : अप्राणिनः च(नुर्जातेः) उतः स्त्रियां ऊङ्, अयुरज्वादिभ्यः।

અર્થ : અપ્રાણીવાચક અને મનુષ્યની જાતિવાચક ઉકારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં ऊङ् થાય છે. જો તે નામ યુ અન્તવાળા અને रज्जु વગેરે ન હોય તો.

સ. : (૧) **अप्राणिनः**→न प्राणीति अप्राणी, तस्मादिति।

(૨) **अयुरज्ज्वादिभ्यः**→रज्जुः आदिर्येषां ते इति रज्ज्वादयः, युश्च रज्ज्वादयश्च इति युरज्ज्वादयः, न युरज्ज्वादय इति अयुरज्ज्वादयः, तेभ्य इति।

ઉદા. (૧) **कुरूः**→કુરુ જાતિની સ્ત્રી.
આ સૂત્રથી ઊङ्→कुरु+**ऊ**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→कुरू
પ્રથમા સિ વગેરે→कुरूः।

(૨) **ब्रह्मबन्धूः**→બ્રહ્મબન્ધુ જાતિની સ્ત્રી.
ब्रह्मा बन्धुः यस्याः सा इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→ब्रह्मबन्धु

(૩) **अलाबूः**→તૂંબી. अलाबु+**ऊ**

(૪) **कर्कन्धूः**→બોરડી. कर्कन्धु+**ऊ**
આ ઉદા.ત્રણમાં ऊङ् વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

પ્ર.ઉદા. ★ **उत इति किम् ? वधूः**→વહુ. वधू+सि

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ હ્રસ્વ ઉકારાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં દીર્ઘ ઊકારાન્ત નામ છે માટે આ સૂત્રથી ऊङ् થયો નહીં.

★ **अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः**→ઊંદરડી.

★ આ સૂત્રમાં પ્રાણીની જાતિવાચીનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ऊङ् થયો નહીં.

★ **जातेरित्येव→पटुः स्त्री**→હોંશિયાર સ્ત્રી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં ગુણવાચી નામ છે માટે આ સૂત્રથી ऊङ् થયો નહીં.

★ **युरज्ज्वादिवर्जनं किम् ?→**

(૧) **अध्वर्युः स्त्री**→યાજ્ઞિકની સ્ત્રી.

(૨) **रज्जुः**→દોરડી.

(૩) **हनुः**→હુડપચી.

★ આ સૂત્રમાં યુઅંતવાળા તેમજ રજ્જુ વગેરે નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ઊઙ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **रज्ज्वादि ગણ :** રજ્જુ, હનુ વગેરે.

આ સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી આનાં સિવાયનાં તત્સદૃશ બીજા પ્રયોગોમાં પણ આ સૂત્રથી નિષેધ જાણવો.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, **ब्रह्मा बन्धुः यस्याः सा इति ब्रह्मबन्धूः** એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસમાં બહુલતાનો અધિકાર હોવાથી આ સૂત્રથી થતાં ઊઙ્ પ્રત્યયની પૂર્વે शेषाद्०७.૩.૧૭૫થી સમાસાન્ત એવો પણ कच् પ્રત્યય થતો નથી.

(૩) 'भीरु શબ્દ रज्ज्वादि ગણ અંતર્ગત ન હોવા છતાં પણ ક્રિયાવાચી હોવાથી આ સૂત્રથી જાતિવાચકને થતો ઊઙ્ પ્રત્યય નહીં થાય' તેવું માનવું નહીં. કારણકે સ્વભાવાર્થક શબ્દો સંજ્ઞાવાચી હોવાથી તેઓમાં પણ જાતિવાચીપણું રહેલું જ છે તેથી તેઓને આ સૂત્રથી પ્રત્યય થાય છે. જેમકે, હે ભીરુ !

તથાપિ અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો 'असूर्यंपश्यरुपा एवं किमभीतुरार्यसे' પ્રયોગાનુસારે જાતિવાચકપણું ન ઈચ્છતાં ઊઙ્ પ્રત્યય માનતાં નથી.

(૪) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્ર નિર્દિષ્ટ અને અન્ય સૂત્રગત હ્રસ્વ ઉકારાન્ત નામોથી હ્રસ્વ ઊઙ્ કર્યો હોત તો પણ

સમાનતયા દીર્ઘ થવાનો જ હતો. પરંતુ નારી-સખી૦૨.૪.૭૬ સૂત્રગત શ્વશુર શબ્દનો ઊકારાન્ત શ્વશ્રૂ નિપાતન માટે જ અહીં દીર્ઘ ઊડ્નો નિર્દેશ છે.

(૫) અલાબૂ વગેરે અપ્રાણીવાચી શબ્દોનાં વિષયમાં સમાસગત બહુલમ્નાં અધિકારથી શેષાદ્ વા૦૭.૩.૧૭૫થી કચ્ પ્રત્યય થતો નથી.

જિ. : અહીં ઉકારાન્ત નામોથી ઊડ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. જો દીર્ઘ ઊકારાન્ત નામોથી પણ ઊડ્ પ્રત્યય કરવામાં આવે તો સમાનતયા પુનઃ દીર્ઘ જ થવાથી શું આપત્તિ આવે ?

સમા. : જો દીર્ઘ ઊકારાન્તથી પણ જો ઊડ્ કરવામાં આવે તો અતિવધૂઃ વગેરે અન્યસંબંધી પ્રયોગમાં ગોશ્વાન્તે૦૨.૪.૯૬ થી હ્રસ્વ થવાની આપત્તિ આવે. જેમકે, અતિબ્રહ્મબન્ધુ ।

बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोर्नाम्नि २/४/७४

અ.અ.સૂ. : बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोः नाम्नि स्त्रियां ऊङ्।

અર્થ : બાહુ અંતવાળા, કદ્રુ અને કમણ્ડલુ નામથી સંજ્ઞાનાં વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં ઊડ્ થાય છે.

સ. : **बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोः**→बाहुरन्ते यस्याऽसौ इति बाहवन्तः, बाह्वन्तश्च कद्रुश्च कमण्डलुश्च इति बाह्वन्तकद्रु कमण्डलु, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) भद्रबाहूः→નામ વિશેષ.
भद्रौ बाहू यस्याः सा इति।

एकार्थं०उ.१.२२थी समास→भद्र+बाहु
आ सूत्रथी ऊङ्→भद्रबाहु+**ऊ**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→भद्रबाहू
प्रथमा सि वगेरे→भद्रबाहूः।

(२) **कद्रूः**→विशेष नाम. कद्रु+**ऊ** ।

(उ) **कमण्डलूः**→पात्र विशेष (स्त्री विशेष). कमण्डलु+ऊ ।
आ उदा.नी साधनिका पूर्व प्रमाणे जाणवी.

प्र.उदा. नाम्नीति किम् ? वृत्तबाहुः→गोळ भूजावाळी.
वृत्तौ बाहुः यस्याः सा इति।
आ उदा.नी साधनिका भद्रबाहूः प्रमाणे जाणवी. परंतु ऊङ् न करवो.

विशेषता :

(१) पूर्वसूत्रगत 'अप्राणिनः' पद वडे भूजा अर्थवाळां बाहु शब्दथी ऊङ् प्रत्यय सिद्ध ज हतो. परंतु संज्ञानां विषयमां ऊङ् करवा माटे ज अहीं 'बाह्वन्त' पदनो निर्देश छे. जो के अहीं तदन्तविधि होवा छतां पण अन्तनां ग्रहण द्वारा केवल बाहु शब्दथी आ सूत्रनी प्रवृत्तिनो निषेध जाणवो.

(२) कमण्डलु शब्द प्राणी जातिवाची नहीं होवाथी पूर्वसूत्रथी ऊङ् नी प्राप्ति हती परंतु आ सूत्र द्वारा नियम करवामां आवे छे के, ते शब्दथी मात्र संज्ञानां विषयमां ऊङ् प्रत्यय थशे. पण असंज्ञानां विषयमां नहीं. यद्यपि आकृतिगणतया रज्ज्वादि गण पाठ अंतर्गत कमण्डलु शब्दनो समावेश करतां पूर्वसूत्रथी निषेध पण थई शके छे. त्यारे प्राप्ति माटे आ सूत्रनो निर्देश जाणवो.

(૩) અહીં ગુણ-વિશેષવાચી હોવા છતાં પણ कद्रु શબ્દમાં પણ સ્વર પછી उ નહિ આવતો હોવાથી स्वरादुतो०२.४.७५ સૂત્રથી ङी પ્રત્યય અને જાતિવાચી નહિ હોવાથી ऊङ् પ્રત્યયની પ્રાપ્તિના અભાવમાં આ સૂત્ર દ્વારા સંજ્ઞાના વિષયમાં ऊङ् પ્રત્યય કરાય છે.

उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्ष्मणाद्यूरोः २/४/७५

અ.અ.સૂ. : उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्ष्मणाद्यूरोः स्त्रियां ऊङः।

અર્થ : ઉપમાનવાચી તથા, सहित, संहित, सह, शफ, वाम અને लक्ष्मण પૂર્વપદથી પર ऊरु શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ऊङ् થાય છે.

સ. : **उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्ष्मणात्→** उपमानं च सहितश्च संहितश्च सहश्च शफश्च वामश्च लक्ष्मणश्च इति उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणाः, ते आदयो यस्याऽसौ इति उपमानसहितसंहितसहशफवाम-लक्ष्मणादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **करभोरुः**→ઊંટના સાંથળ જેવી સાંથળવાળી.
करभवत् ऊरू यस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखा०३.१.२उथी સમાસ→करभ+ऊरु
આ સૂત્રથી ऊङ्→करभोरु+ऊ
समानानां०१.२.१थी દીર્ઘ→करभोरू
प्रथमा सि વગેરે→**करभोरुः**।

(૨) **सहितोरूः**→પ્રશસ્ત સાંથળવાળુ.
सहितौ ऊरू यस्याः सा इति।

(૩) **संहितोरूः**→સુશ્લિષ્ટ સાંથળવાળી.
संहितौ ऊरू यस्या सा इति।

(૪) **सहोरूः**→એક સરખા સાંથળવાળી.
सहौ(विद्यमानौ) ऊरू यस्याः सा इति।

(૫) **शफोरूः**→શોભાયુક્ત સાંથળવાળુ.
शफवत् ऊरू यस्याः सा इति।

(૬) **वामोरूः**→અનિંદ્ય સાંથળવાળી.
वामौ ऊरू यस्याः सा इति।

(૭) **लक्ष्मणोरूः**→સુઘટિત સાંથળવાળી.
लक्ष्मणौ ऊरू यस्याः सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. ૧,૫માં उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી અને શેષમાં एकार्थं० ૩.૧.૨૨થી સમાસ કરવો.

પ્ર.ઉદા. **उपमानाद्यादेरिति किम् ? पीनोरूः**→પુષ્ટ સાંથળવાળી.
पीनौ ऊरू यस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઉપમાનવાચી વગેરે નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં પીન નામ હોવાથી આ સૂત્રથી ઊઙ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, ઉપમાનાદિ પૂર્વક જ ઊરૂ શબ્દ જ ઉત્તરપદમાં અભિપ્રેત છે. પણ ઊરૂ અન્તવાળાં અન્ય નામો નહીં તેથી हस्तिन इव स्वाम्यूरू यस्यां सा इति हस्तिस्वाम्यूरुः વડવા એ પ્રમાણે ઉપમાનવાચી પદ પૂર્વપદમાં હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू २/४/७६

अ.अ.सू. : नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू स्त्रियाम्।

अर्थ : नारी अने सखी એ પ્રમાણે ડી અન્તવાળાં તથા પङ્गू અને श्वश्रू એ પ્રમાણે ऊङ् અન્તવાળા પ્રયોગો સ્ત્રીલિંગમાં નિપાતન કરાય છે.

स. : **नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू**→नारी च सखी च पङ्गुश्च श्वश्रूश्च इति नारीसखीपङ्गूश्रश्रू (प्रथमा जस, सूत्रत्वात् लोपः)

ઉદા. (१) **नारी**→નારી. नृ/नर+ડી।
આ સૂત્રથી नृ અને नर શબ્દને ડી થતાં તેનો नार આદેશ નિપાતન થાય છે.

(२) **सखी**→સખી. सख/सखि+ડી।
આ સૂત્રથી सखि અને सख શબ્દને ધવનાં યોગમાં પણ ડી પ્રત્યય નિપાતન થાય છે.

(૩) **पङ्गूः**→પાગંળી સ્ત્રી.
આ સૂત્રથી ગુણવાચી पङ्गु શબ્દને ऊङ् પ્રત્યય નિપાતન થાય છે.

(४) **श्वश्रूः**→સાસુ.
આ સૂત્રથી ધવનાં યોગમાં પણ श्वशुर શબ્દથી ऊङ् થઈ श्वश्रूः નિપાતન થાય છે.

વિશેષતા :

(a) અહીં नृ શબ્દને स्त्रियां नृतो०२.४.१थी અને नर શબ્દને જાતિવચનતયા અને ધવનાં યોગથી અનુક્રમે जातेरयान्त०२.४.५४ અને ધવાદ્०२.४.५९ સૂત્ર દ્વારા ડી સિદ્ધ જ હતો.

(b) सखि શબ્દને અધવવાચીનાં યોગમાં इतोऽक्त्य०२.४.३२ થી વિકલ્પે ङीની પ્રાપ્તિ હતી જ્યારે ધવનાં યોગમાં धवाद योगाद्० २.४.५९થી અપ્રાપ્તિ હતી. તથા, सख શબ્દ અકારાન્ત હોવાથી आत्२.४.१८થી आप्ની પ્રાપ્તિ હતી.

(c) તેમજ, पङ्गूः શબ્દને स्वरादुतो०२.४.३५થી અને उतोऽप्राणिन० २.४.७३થી અનુક્રમે ङी અને ऊङ् પ્રત્યયની અપ્રાપ્તિ હતી.

(d) તથા, श्वशूर શબ્દને સંજ્ઞાનાં વિષયમાં आत्२.४.१८થી आप्ની તથા અસંજ્ઞાનાં વિષયમાં જાતિવચનતયા અને ધવનાં યોગમાં ङीની પ્રાપ્તિ હતી.

ઉપરોક્ત તમામમાં વિધિ કાર્યનો નિષેધ કરીને આ સૂત્રથી નારી વગેરે શબ્દો સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞામાં નિપાતન કરવામાં આવે છે.

यूनिस्तः २/४/७७

અ.અ.સૂ. : यूनः स्त्रियां तिः।

અર્થ : યુવન્ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં તિ પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **युवतिः**→યુવાન સ્ત્રી.
આ સૂત્રથી તિ→યુવન્+**તિ**
નામ સિદય્૦૧.૧.૨૧થી યુવન્ ને **પદસંજ્ઞા.**
નામ્નો નો૦૨.૧.૯૧થી ન્નો લોપ→યુવતિ
પ્રથમા સિ વગેરે→યુવતિઃ।

પ્ર.ઉદા. **मुख्यादित्येव→निर्यूनी**→જેમાંથી યુવાનો નીકળી ગયા છે તેવી (નગરી). निर्गता यून यस्मा।
एकार्थं०३.१.२२થી સમાસ→निर्युवन्
स्त्रियां नृतो०२.४.१થી ङी→निर्युवन्+**ई**

श्वन-युवन्०२.१.१०६थी व्नो उ→निर्युउन्+ई
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→**निर्यूनी**
प्रथमा सि वगेरे→निर्यूनी।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલ હોવાથી યુવન્ની મુખ્યતા રહેતી નથી. માટે આ સૂત્રથી તિ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) યુવન્ શબ્દ ન્કારાન્ત હોવાથી સ્ત્રિયાં નૃતો૦૨.૪.૧ થી ડીની પ્રાપ્તિ હતી. તેનાં અપવાદરૂપે આ સૂત્રથી તિપ્રત્યય કર્યો છે.

(૨) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો યૂની પ્રયોગ પણ માને છે. પણ તે શિષ્ટ પુરુષો દ્વારા સમ્મત જણાતો નથી.

(૩) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો વયોવાચી એવા યુવતિ શબ્દને મનુષ્યજાતિવાચી પણ હોવાથી નુર્જાતેઃ૦૨.૪.૭૨ સૂત્રથી ડી પ્રત્યય પણ લાગે છે. અને પોટા-યુવતિ૦૩.૧.૧૧૧ સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ હોવાનાં કારણે નિત્ય ડીનું નિવારણ થાય છે. તેથી તેઓનાં મતે યુવતિઃ/યુવતી એમ બે પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

જિ. : અહીં સ્ત્રિયાં નૃતો૦૨.૪.૧થી થતાં ડીનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી તિ કર્યો છે. પણ હવે તિનાં કારણે ઇકારાન્ત થતાં ઇતોઽક્ત્ય૦૨.૪.૩૨થી વિકલ્પે ડીની પ્રાપ્તિ છે. તો પણ હ્રસ્વ યુવતિનો જ નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સભા. : આ સૂત્રથી ડીનો બાધ કરી તિ કર્યો છે તેથી **सकृद्गते स्पर्धे यद् बाधितं तद् बाधितमेव** ૨/૨૩ ન્યાયાનુસારે ડી પ્રત્યય બાધિત જ રહે છે. માટે ઇતોઽક્ત્ય૦૨.૪.૩૨થી પણ વિકલ્પે ડી થતો નથી.

જિ. : વ્યવહારમાં તરુણસ્ત્રીનાં વિષયમાં યુવતી શબ્દ વપરાય છે. તે શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

સમા. : તે યુવતિ ઉણાદિથી સિદ્ધ છે. તે આ રીતે,
ઉણાદિ (૬૫૮)થી યુ+અતિ (કિત્)
धातोरिवर्णो०૨.૧.૫૦થી उव्→**युव**ति
इतोऽक्त्य०૨.૪.૩૨થી ङी→युवति+**ई**
समानानां०૧.૨.૧થી દીર્ઘ→युव**ती**
પ્રથમા સિ વગેરે→યુવતી।

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वर-गुरूपान्त्यस्याऽन्तस्य ष्यः ૨/૪/૭૮

અ.અ.સૂ. : **अनार्षे वृद्धे अणिञः बहुस्वरगुरूपान्त्यस्य अन्तस्य स्त्रियां ष्यः।**

અર્થ : ઋષિ અર્થવાળાં સિવાયનાં વૃદ્ધાપત્યમાં વિધાન કરાયેલાં अण् અને इञ् પ્રત્યય અંતે હોતે છતે બહુસ્વરવાળાં અને ઉપાન્ત્યમાં ગુરુવર્ણવાળાં નામનાં અન્ત્યનો સ્ત્રીલિંગમાં ष्य् આદેશ થાય છે.

સ. : (૧) **अनार्षे**→न आर्ष इति अनार्षः, तस्मिन्निति।
(૨) **अणिञः**→अण् च इञ् च इति अणिञ्, तस्येति।
(૩) **बहुस्वरगुरूपान्त्यस्य**→बहवः स्वरा यत्र तद् बहुस्वरम्, गुरुरुपान्त्ये यत्र तद् गुरूपान्त्यम्, बहुस्वरं च तद् गुरूपान्त्यं च इति बहुस्वरगुरूपान्त्यम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **कारीषगन्ध्या**→કરીષગન્ધિ ઋષિની પુત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૭૧માં દર્શાવેલ પ્ર.ઉદા. પ્રમાણે જાણવી.

(२) **बालाक्या**→બલાકઋષિની પુત્રી. बलाकाया अपत्यमिति ।
बाहवादि०६.१.३२थी इञ्→बलाका+**इ**
वृद्धिः, स्वरेष्वादे०७.४.१थी वृद्धि→**बा**लाका+इ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी आनो लोप→बालाकि
आ सूत्रथी इनो ष्य→बाला**क्य**
आत्२.४.१८थी आप्→बाला**क्या**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→बाला**क्या**
प्रथमा सि वगेरे→बालाक्या।

प्र.उदा. (१) **अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी**→વસિષ્ઠ ઋષિની પૌત્રી.
वसिष्ठस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।
ऋषि-वृष्ण्य०६.१.६१थी अण्→वसिष्ठ+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वादे०७.४.१थी वृद्धि→**वा**सिष्ठ+अ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→वासिष्ठ
अणजेयेकण्०२.४.२०थी ङी→वासिष्ठ+**ई**
अस्य ड्यां०२.४.८६थी अनो लोप→वासि**ष्ठी**
प्रथमा सि वगेरे→वासिष्ठी।

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઋષિ સિવાયનાં શબ્દથી વિધાન્ કરાએલ પ્રત્યય પર છતાં થાય છે જ્યારે અહીં વસિષ્ઠ ઋષિનું નામ છે માટે આ સૂત્રથી ષ્ય આદેશ ન થયો.

(२) **वृद्ध इति किम् ? आहिच्छत्री**→અહિછત્રા નગરીમાં થયેલી સ્ત્રી. अहिच्छत्रे जातेति।
जाते ६.३.९८थी अण्→अहिच्छत्र+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**आ**हिच्छत्र+अ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→आहिच्छत्र

अणञेये०२.४.२०थी ङी→आहिच्छत्र+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→आहिच्छत्री
प्रथमा सि वगेरे→आहिच्छत्री

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં રહેલ અણ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં જાત અર્થમાં રહેલ અણ્ છે. માટે આ સૂત્રથી ષ્ય થયો નથી.

(૩) **अणिञ इति किम् ? आर्त्तभागी**→ऋतभाग ऋषिની પૌત્રી. ऋतभागस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्री।
बिदादेर्वृद्धे०६.१.४१थी अञ्→ऋतभाग्+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**आर्त्त**भाग+अ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→आर्त्तभाग+**ई**
अणञेयेकण्०२.४.२०थी ङी→आर्त्तभाग+**ई**
अस्य ङ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→आर्त्तभागी
प्रथमा सि वगेरे→आर्त्तभागी।

(૪) **बहुस्वेरेति किम् ? दाक्षी**→દક્ષ ऋषिની પૌત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા २.४.७२માં બતાવેલ दाक्षी પ્રમાણે જ જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ બહુસ્વરવાળાં નામનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં दाक्षीમાં બે જ સ્વર છે. ઘણાં નહીં માટે આ સૂત્રથી ષ્ય થયો નહીં.

(૫) **गुरुपान्त्यस्येति किम् ? औपगवी**→ગોવાળની પુત્રી. उपगोरपत्यम् स्त्री चेत्।
આ ઉદા.ની સાધનિકા अणञेये०२.४.२०માં દર્શાવેલ છે.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુરુ સ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં ગુરુ સ્વર ઉપાન્ત્યમાં નથી માટે આ સૂત્રથી ष्य આદેશ થયો નહીં.

★ **अणिञन्तस्य सतो बहुस्वरादिविशेषणं किम् ?→**

(૧) **दौवार्या**→દ્વારનામના મનુષ્યની પુત્રી.
द्वारस्याऽपत्यं स्त्री चेत्।
बाह्वादिभ्यो०६.१.३२थी इञ्→द्वार+**इ**
द्वारादेः०७.४.६थी औ आगम→**दौ**+वार+इ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→दौवर्+इ
આ સૂત્રથી અન્ત્યનો ष्य्→दौ**वार्या**
प्रथमा सि वगेरे→दौवार्या।

(૨) **औडुलोम्या**→ઉડુબોમન ઋષિની પુત્રી.
उडुलोम्नोऽपत्यं स्त्रीति।
बाह्वादिभ्यो०६.१.३२थी इञ्→उडुलोमन्+**इ**
वृद्धिःस्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**औ**डुलोमन्+इ
नोऽपदस्य०७.४.६१थी अन्नो लोप→औडुलोमि
આ સૂત્રથી અન્ત્યનો ष्य→औडुलो**म्य**
आत्०२.४.१८थी आप्→औडुलो**म्य**+आ
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→औडुलोम्या
प्रथमा सि वगेरे→औडुलोम्या।

★ સૂત્રમાં अण् અને इञ् પ્રત્યયની બહુસ્વરવાળા અને ગુરુપાન્ત્યવાળાં નામનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી ઉપરોક્ત ઉદા.માં પ્રત્યય લાગ્યા પૂર્વે બહુસ્વરપણું અને ગુરુપાન્ત્યપણાંનો અભાવ હોવા છતાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં ષ્ઈત્ કરવા દ્વારા ષ્ય ને તદ્ધિતનાં ય પ્રત્યયથી પૃથક્ જણાવાય છે. તેથી, **ષ્યાપુત્ર-પત્યોઃ**૦૨.૪.૮૩માં નિર્દિષ્ટ કાર્યમાં આ સૂત્રથી વિહિત ષ્યઅન્તવાળાં શબ્દો જ વિષયભૂત થશે. પણ તદ્ધિતમાં નિર્દિષ્ટ ય પ્રત્યયાન્ત નહીં.

(૨) સૂત્રમાં ગુરુનાં ગ્રહણથી અનેક વ્યંજનનું વ્યવધાન હોતે છતે પણ કાર્ય થાય છે. તથા, દીર્ઘસ્વર તેમજ સંયુક્ત વ્યંજનનાં પૂર્વનાં સ્વરનાં ગ્રહણ માટે ગુરુનું ગ્રહણ છે. અન્યથા દીર્ઘનું ગ્રહણ કરે.

(૩) સૌધર્મી વગેરે કેટલાંક શબ્દો અણ્ અને ઇઞ્ અન્તવાળાં હોવા છતાં પણ ગૌરાદિ પાઠમાં નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્રથી ષ્ય આદેશ ન થતાં **ગૌરાદિભ્યો**૦૨.૪.૧૯થી માત્ર ङी થાય છે.

(૪) અહીં અણ્ અન્તવાળાં નામને **અણઞેયેકેણ્**૦૨.૪.૨૦ સૂત્રથી અને ઇઞ્ અન્તવાળાં નામને **નુર્જાતેઃ**૦૨.૪.૭૨ સૂત્રથી ङીની પ્રાપ્તિ હતી. તેનાં અપવાદ સ્વરૂપે ષ્ય આદેશનો આરંભ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૫) દેવદત્યા, કારીષગન્ધ્યા વગેરે પ્રયોગોમાં આબન્ત સહિતનો ષ્ય આદેશ હોવાનાં કારણે સ્ત્રીલિંગપણું પણ તેનાથી જ અભિવ્યક્ત જાણવું.

જિ. : ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય૭.૪.૧૦૬ પરિભાષાથી અણ્ અન્ત વગેરે નામોમાં અન્ત્યનું ગ્રહણ થવાનું હતું. તો પણ અન્ત્ય પદનું ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

સમા. : સૂત્રમાં બહુસ્વરવાળાં અણ્ અન્તવાળાં નામોનો નિર્દેશ છે. તેથી **નિર્દિશ્યમાનાનાં આદેશાઃ ભવન્તિઃ** પંકત્યનુસારે સંપૂર્ણ નામોનો ષ્ય્ આદેશ થવાની આપત્તિ આવે. તેનું વારણ કરવા માટે અન્તપદનું ગ્રહણ છે.

कुलाख्यानाम् २/४/७९

અ.અ.સૂ. : कुलाख्यानाम् अनार्षे वृद्धे अणिञः अन्तस्य स्त्रियां ष्यः।

અર્થ : જેનાં વડે કુળની પ્રસિદ્ધિ થતી હોય તેવાં ઋષિ અર્થવાળાં સિવાયનાં વૃદ્ધાપત્યમાં વિધાન કરાયેલાં अण् અને इञ् પ્રત્યયાન્ત નામનાં અન્ત્યવર્ણનો સ્ત્રીલિંગમાં ष्य આદેશ થાય છે.

સ. : **कुलाख्यानाम्**→कुलमाख्यायते यकाभिस्ताः इति। कुलाख्या, तासामिति।

ઉદા. (૧) पौणिक्या→ પુણિક ઋષિની પૌત્રી.
पुणिकस्यापत्यं पौत्रादि स्त्रीति।
अत इञ्०६.१.३१थी इञ्→पुणिक+इ
वृद्धिः स्वरे०७.४.१थी वृद्धि→पौणिक+इ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→पौणिकि
આ સૂત્રથી અન્ત્યનો ष्य→पौणि**क्य**
आत्२.४.१८थी आप्→पौणिक्या
પ્રથમા સિ વગેરે→पौणि**क्या**।

(૨) **गौप्त्या**→ગુપ્ત ઋષિની પૌત્રી. गुप्तस्याऽपत्यं पौत्रादि स्त्रीति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અપત્ય અર્થમાં ङसोऽपत्ये०६.१.२८थी अण् કરવો.

પ્ર.ઉદા. अनार्ष इत्येव→गौतमी→ગૌતમ ઋષિની પુત્રી.
गौतमस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।
ऋषि-वृष्ण०६.१.६१थी अण्→गौतम+**अ**

अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→गौतम
अणञेयेकण्०२.४.२०थी ङी→गौतम+**ई**
अस्य ञ्यां०२.४.२०थी अनो लोप→गौतमी
प्रथमा सि वगेरे→गौतमी।

★ આ સૂત્રમાં આર્ષમાં લાગતાં પ્રત્યયાન્ત નામોનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અન્ત્યનો ष्य થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્ર બહુસ્વરવાળાં અને ગુરુ સ્વર ઉપાન્ત્યમાં ન હોય તેવા નામો માટે જ સમજવું અન્યથા તેવા નામોને अनार्षे०२.४.७८थी ष्य् થવાનો જ હતો.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, भौरिकी, भौलिकी વગેરે શબ્દો આ સૂત્રનો વિષય હોવા છતાં પણ गौरादि ગણ અંતર્ગત હોવા છતાં પણ गौरादिभ्यो०२.४.१९थी માત્ર ङी પ્રત્યય જ ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પામતાં નથી.

क्रौड्यादीनाम् २/४/८०

અ.અ.સૂ. : अणिञः क्रौड्यादीनाम् अन्तस्य स्त्रियां ष्यः।

અર્થ : અણ્ અને ઇઞ્ પ્રત્યયાન્ત क्रौड्या વગેરે અન્ત્ય વર્ણનો સ્ત્રીમાં ष्य આદેશ થાય છે.

સ. : **क्रौड्यादीनाम्**→क्रौडिरादिर्येषां ते इति क्रौड्यादयः, तेषामिति।

ઉદા. (૧) **क्रौड्या**→क्रोडऋषिની પુત્રી. क्रोडस्य अपत्यमिति।

(૨) **लाड्या**→लड ऋषिની પુત્રી. लडस्य अपत्यमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્રમાં દર્શાવેલ પૌણિક્યા પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **ક્રૌડ્યાદિ ગણ :** ક્રૌડિ, લાડિ, વ્યાડિ, આપક્ષિતિ, આપિશલિ, સૌધાતકિ, ભૌરિકિ, ભૌલિકિ, શાલ્મલિ, શાલાસ્થલિ, કપિષ્ઠલિ, રૌઢિ, દૈવદત્તિ, યાજ્ઞદત્તિ આ શબ્દો ઇઞ્ પ્રત્યયાન્ત જાણવા. તથા, ચૌપયત્ત, ચૈકયત, ચૈઢયત, બૈલ્વત, શૈકયત આ શબ્દો અણ્ પ્રત્યયાન્ત જાણવા. સૂત્ર નિર્દિષ્ટ બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે તેથી, આ સિવાયનાં અન્ય પ્રયોગો પણ આ સૂત્રમાં વિષય બને છે.

(૨) ક્રૌડ્યાદિ અંતર્ગત બહુસ્વરનાં અભાવવાળાં તથા આપક્ષિતિ વગેરે ઉપાન્ત્યમાં ગુરુ સ્વરનાં અભાવવાળાં નામથી અપ્રાપ્ત એવા ષ્ય આદેશની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. અન્યથા અનાર્ષે વૃદ્ધે૦૨.૪.૭૮ સૂત્રથી બહુસ્વરવાળાં આદિ નામોમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ જ હતી.

(૩) અહીં ક્રૌડેયઃ ચૌપતેયઃ વગેરે નામોને અપત્ય સંબંધી ય પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. જો કે કેટલાંક વ્યાકરણકારો ષ્ય આદેશને પણ પ્રત્યય તરીકે ઈચ્છતાં યનાં લોપને ઈચ્છતાં નથી.

भोज-सूतयोः क्षत्रिया-युवत्योः २/४/८१

અ.અ.સૂ. : भोज-सूतयोः अन्तस्य क्षत्रिया-युवत्योः स्त्रियां ष्यः।

અર્થ : ભોજ અને સૂત શબ્દનાં અન્ત્યવર્ણનો ક્ષત્રિય અને યુવતિ અર્થ વાચ્ય હોતે છતે સ્ત્રીલિંગમાં ષ્ય આદેશ થાય છે.

સ. : (૧) **भोज-सूतयोः**→भोजश्च सूतश्च इति भोजसूतौ, तयोरिति।

(૨) **क्षत्रिया-युवत्योः**→क्षत्रियश्च युवतिश्च इति क्षत्रिययुवती, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **भोज्या-क्षत्रिया**→ભોજવંશીય ક્ષત્રિયજાતિની સ્ત્રી.
આ સૂત્રથી ષ્ય→**भोज्य**
आत्२.४.१८થી आप→**भोज्य+आ**
समानानां०१.२.१થી દીર્ઘ→**भोज्या**
પ્રથમા સિ વગેરે→**भोज्या**।

(૨) **सूत्या-युवतिः**→યુવાન સ્ત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.
अन्या तु भोजा, सुता→નામવિશેષ, પ્રસૂતા સ્ત્રી.
आत्२.४.१८થી आप्→भोज+**आ**
समानानां०१.२.१થી દીર્ઘ→**भोजा**
પ્રથમા સિ વગેરે→**भोजा**।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં 'भोज-सूतयोः' સ્થાની અને क्षत्रियः-युवत्योः નિમિત્ત બન્નેની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्य** ૧/૧૦ ન્યાયાનુસારે સ્થાની ઓ નિમિત્ત વચ્ચે અનુક્રમ જાણવો.

(૨) અહીં जातेरयान्त०२.४.५४ થી ङીની પ્રાપ્તિ હતી તેનું આ અપવાદ સૂત્ર છે.

(૩) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો સારથિવાચક सूत શબ્દ સંબંધી યુવતિનાં અર્થમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ સર્વ યુવતિનાં સંબંધમાં નહીં.

दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेर्वा ૨/૪/૮૨

અ.અ.સૂ. : दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेः अन्तस्य स्त्रियां ष्यः वा।

અર્થ : દૈવયજ્ઞિ, શૌચિવૃક્ષિ, સાત્યમુગ્રિ અને કાણ્ઠેવિદ્ધિ નામનાં અન્ત્યવર્ણનો સ્ત્રીલિંગમાં ષ્ય આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेः→** दैवयज्ञिश्च शौचिवृक्षिश्च सात्यमुग्रिश्च काण्ठेविद्धिश्च इति दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धि, तस्येति।

ઉદા. (૧) **दैवयज्ष्या/दैवयज्ञी**→દેવયજ્ઞ ઋષિની પૌત્રી.
આ સૂત્રથી વિકલ્પે ષ્ય→**दैवयज्ष्य**
आत्२.४.१८થી आप्→**दैवयज्ष्या**
વિકલ્પે : ષ્ય ન થાય ત્યારે, दैवयज्ञि
नुर्जातेः०२.४.७२થી ङी→दैवयज्ञि+**ई**
समानानां०१.२.१થી दीर्घ→**दैवयज्ञी**
પ્રથમા સિ વગેરે→दैवयज्ष्या/दैवयज्ञी।

(૨) **शौचिवृक्ष्या/शौचिवृक्षी**→શુચિવૃક્ષ ઋષિની પૌત્રી.

(૩) **सात्यमुग्रया/सात्यमुग्री**→સત્યમ્રગ્ર ઋષિની પૌત્રી.

(૪) **काण्ठेविद्धया/काण्ठेविद्धी**→કંઠેવિદ્ધ ઋષિની પુત્રી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં अनार्षे वृद्धे०२.४.७८થી વૃદ્ધાપત્યમાં નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી અને વૃદ્ધાપત્ય સિવાયનાં અર્થમાં અપ્રાપ્તિ હતી તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

ष्या पुत्र-पत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ૨/૪/૮૩

અ.અ.સૂ. : ष्या आपः केवलयोः पुत्र-पत्योः तत्पुरुषे ईच्।

અર્થ : મુખ્ય આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામનાં ષ્ય આદેશનો કેવલ પુત્ર અને પતિ શબ્દ પર છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં ઈચ્ થાય છે.

સ. : **पुत्र-पत्योः**→पुत्रश्च पतिश्च इति पुत्रपती, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **कारीषगन्धीपुत्रः**→કારીષગન્ધિનાં પૌત્રીનો પુત્ર.
कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः इति।
षष्ठ्ययत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ→कारीषगन्ध्या+पुत्र
(कारीषगन्ध्यानी साधनिका २.४.७१ માં દર્શાવેલ છે.)
આ સૂત્રથી ष्य નો ईच्→कारीषगन्ध्+**ई**+पुत्र
प्रथमा सि વગેરે→कारीषगन्धीपुत्रः।

(૨) **कारीषगन्धीपतिः**→કારીષગન્ધિનાં પૌત્રીનો પતિ.
कारीषगन्ध्यायाः पतिरिति। कारीषगन्ध्या+पति
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) **ष्येति किम् ? इभ्यापुत्रः**→શ્રેષ્ઠી સ્ત્રીનો પુત્ર.
इभ्यायाः पुत्र इति। इभ्या+पुत्र

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ष्य અન્ત વાળાં નામનાં જ વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં इभमर्हतीति અર્થમાં दण्डादे० ६.४.१७८થી यञ् થઈને इभ्या બનેલ છે. માટે આ સૂત્રથી यનો ईच् થયો નહીં.

(૨) **केवलयोरिति किम् ? कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्**→
કરીષગન્ધિનાં પૌત્રીનાં પુત્રનું કુળ.
पुत्रस्य कुलमिति पुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलम्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવળ પુત્ર શબ્દ પર છતાં થાય છે. જ્યારે અહીં પુત્ર શબ્દ કુલ સાથે સમસ્ત છે માટે આ સૂત્રથી ष्यનો ईच् થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત 'ईच्' પદમાં च्કાર वेदूतोऽनव्यया०२.४.९८ માં દર્શાવેલ ईच्નાં પ્રયોજન માટે છે. તે સૂત્રમાં ફળ સ્વરૂપે कारीषगन्धीपुत्रः વગેરે ઉદા.માં ईच्નાં ईનું હ્રસ્વ કાર્ય થશે નહીં.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, 'केवलपुत्रपत्योः' એ જ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રયોગ આપીને માત્રા લાઘવ થવાની શક્યતા હતી પરંતુ પર સૂત્રમાં માત્ર 'केवलयोः' પદનો જ અધિકાર લઈ જવાનો હોવાથી અસમસ્ત નિર્દેશ હોય તેવું જણાય છે.

बन्धौ बहुव्रीहौ २/४/८४

અ.અ.સૂ. : ष्या आपः केवले बन्धौ बहुव्रीहौ ईच्।

અર્થ : મુખ્ય आप् પ્રત્યયાન્તનાં ष्यનો કેવળ બન્ધુ શબ્દ પર છતાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં ईच् થાય છે.

ઉદા. (૧) **कारीषगन्धीबन्धुः**→કારીષગન્ધિનાં પૌત્રીનો ભાઈ છે જેને તે. कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→कारीषगन्ध्या+बन्धु
આ સૂત્રથી ष्यનો ईच्कारीषगन्ध्+**ई**+बन्धु
પ્રથમા સિ વગેરે→कारीषगन्धीबन्धुः।

પ્ર.ઉદા. **केवल इत्येव→कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम्**→કારીષગન્ધિની પૌત્રીનાં ભાઈનું કુળ. बन्धोः कुलमिति बन्धुकुलम्
कारीषगन्ध्या बन्धु कुलं यस्य स इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→कारीषगन्ध्या+बन्धुकुल
પ્રથમા સિ વગેરે→कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम्

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવળ બન્ધુ શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં બન્ધુકુલમ્ સમસ્ત પદ છે માટે આ સૂત્રથી ષ્યનો ઈચ્ થતો નથી.

मुख्य इत्येव→अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः→કારીષગન્ધિની પૌત્રીને ઓળીંગી જનારનો ભાઈ.

कारीषगन्ध्यामति क्रान्ता इति अतिकारीषगन्ध्या, अतिकारीगन्ध्यायाः बन्धुरिति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય ષ્યઅન્તવાળાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં અતિકારીષગન્ધ્યા મુખ્ય શબ્દ નથી માટે આ સૂત્રથી ષ્યનો ઈચ્ આદેશ થયો નહીં.

मात-मातृ-मातृके वा २/४/८५

અ.અ.સૂ. : ष्या आपः केवले मात-मातृ-मातृके बहुव्रीहौ ईच् वा।

અર્થ : મુખ્ય આપ્ પ્રત્યયાન્ત ષ્યનો કેવલ માત, માતૃ અને માતૃક પર છતાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઈચ્ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **मात-मातृ-मातृके**→मातश्च माता च मातृकश्च इति मातमातामातृकम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **कारीषगन्धीमातः/कारीषगन्ध्यामातः→**

(૨) **कारीषगन्धीमाता/कारीषगन्ध्यामाता→**

(૩) **कारीषगन्धीमातृक/कारीषगन्ध्यामातृकः→**

કારીષગન્ધિની પૌત્રી છે માતા જેની તે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા कारीषगन्धीबन्धुः પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ વિકલ્પે ઈચ્ ન થતાં कारीषगन्ध्यामातः સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ માતૃ શબ્દ ઋકારાન્ત હોવાથી ઋન્નિત્ય૦ ૭.૩.૧૭૧થી નિત્ય કચ્ પ્રત્યય થાય છે. પરંતુ અહીં માતૃ અને માતૃક બંનેનો નિર્દેશ હોવાથી માતૃ શબ્દને આશ્રયીને કચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

જિ. : માતુર્માતઃ૦૧.૪.૪૦ સૂત્રથી પુત્રપ્રશંસા આમન્ત્ર્ય અર્થમાં માતૃ શબ્દનો જ માત આદેશ થાય છે. તેથી માતૃનાં ગ્રહણથી જ માતનું ગ્રહણ સિદ્ધ જ હતું. છતાં પૃથક્ નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં પૃથક્ નિર્દેશ દ્વારા આ સૂત્રનાં વિષયમાં પુત્રપ્રશંસા અને આમન્ત્ર્ય અર્થ ન થતો હોય તો પણ વિકલ્પે માત આદેશ કરવો. એ જ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

अस्य ङ्यां लुक् २/४/८६

અ.અ.સૂ. : ङ्यां अस्य लुक्।

અર્થ : ङी પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનાં અનો લોપ થાય છે.

ઉદા. **मद्रचरी**→મદ્ર દેશમાં ચરનારી. मद्रेषु चरतीति स्त्री।
चरेष्टः૦૫.૧.૧૩૮થી ટ→મદ્ર+ચર્+**અ**
અણજેયે૦૨.૪.૨૦થી ङी→મદ્રચર+**ઈ**
આ સૂત્રથી અનો લોપ→મદ્રચરી।

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, बिम्ब्याः फलमिति बिम्बफलम् આ સ્થાને આ સૂત્રથી અનો લોપ થયા બાદ ङ્યાદે૦૨.૪.૯૫થી ङીનો લોપ થયો છે. તો बिम्ब्फलम् આવો સમાસ થવો જોઈએ

પણ **निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव** ૧/૨૯ ન્યાયાનુસારે ङीનો લોપ થતાં તિન્નિમિત્તક અનાં લોપનો પણ અભાવ થાય છે. માટે બિમ્બફલમ્ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) યદ્યપિ ईच्નો અધિકાર ચાલતો જ હોવાથી અન્ત્ય સ્વરનો 'ई' થતાં કુરુચરી આદિ પ્રયોગ સિદ્ધ હતા પરંતુ **पञ्चभिः कुमारीभिः क्रीत इति पञ्चकुमारिः** ઇત્યાદિ સ્થાને इकण् પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે 'ई'ની પણ નિવૃત્તિ કરવાનો પ્રસંગ છે. પણ જો તે 'ई'ને ङी સ્વરૂપે માનીએ તો ङ्यादेर्गौ०૨.૪.૯૫ સૂત્રથી ङीનો લોપ થતા વ્યંજનાન્ત પ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવે અને ईच् સ્વરૂપે માનીએ તો સૂત્રથી 'ई'કારાન્ત પ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવે. તેનું વારણ કરવા માટે અહિં लुक्નું ગ્રહણ છે.

मत्स्यस्य यः ૨/૪/૮૭

અ.અ.સૂ. : मत्स्यस्य यः ङ्यां लुक्।

અર્થ : મત્સ્યનાં यનો ङी પ્રત્યય પર છતાં લુક્ થાય છે.

ઉદા. **मत्सी**→માછલી.
गौरादिभ्यो०૨.૪.૧૯થી ङी→मत्स्य+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अનો લોપ→**मत्स्य्**+ई
આ સૂત્રથી यનો લોપ→मत्स+ई
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अનો લોપ→मत्सी।

વિશેષતા :

જિ. : સૂત્રમાં 'ङ्यां'એ પ્રમાણે सप्तम्यन्त પદ હોવાથી सप्तम्या० ૭.૪.૧૦૫ પરિભાષાનુસારે ङીની અનન્તર પૂર્વે રહેલાં यનો લોપ થવો જોઈએ. પણ मत्स्यમાં अस्य ङ्यां०

૨.૪.૮૬થી થતાં અનાં લોપનો स्वरस्य परे०૭.૪.૧૧૦થી સ્થાનીવત્ભાવ મનાય છે. તેથી, અનન્તર य् ન આવતાં આ સૂત્રથી य्નો લોપ કેવી રીતે થાય ?

સમા. : આ પ્રમાણે વિચારતાં આ સૂત્રનું કાર્ય અશક્ય થવાની આપત્તિ આવે માટે **येन नाऽव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि ૨/૧૩** ન્યાયાનુસારે જ્યાં વ્યવધાન વિના કાર્ય શક્ય ન હોય ત્યાં એકવર્ણનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્ય થાય છે. માટે અહીં અનાં વ્યવધાનમાં પણ કાર્ય થશે. यद्यपि અહીં तस्येदम्૬.૩.૧૬૦થી अण् કરીને अवर्णेवर्ण०૭.૪.૬૮થી અનો લોપ થતાં બે અનું વ્યવધાન પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા છે. પરંતુ न सन्धि-ङी०૭.૪.૧૧૧ સૂત્રથી તે અનો સ્થાનીવત્ભાવ મનાતો નથી.

व्यञ्जनात् तद्धितस्य ૨/૪/૮૮

અ.અ.સૂ. : व्यञ्जनात् तद्धितस्य यः ङ्यां लुक्।

અર્થ : વ્યંજનથી પર રહેલાં તદ્ધિતનાં य्નો ङी પ્રત્યય પર છતાં लुक् થાય છે.

ઉદા. (૧) **मनुषी**→નારી. मनोरपत्यमिति स्त्री।
मनोर्याणौ०૬.૧.૯૪થી य અને ष् આગમ→मनु+**ष्+य**
गौरादिभ्यो०૨.૪.૧૯થી ङी→मनुष्य+ई
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→मनुष्य्+ई
આ સૂત્રથી य्નો લોપ→मनुषी।

પ્ર.ઉદા. (૧) व्यञ्जनादिति किम् ? कारिकेयी→કારિકાની પુત્રી. कारिकाया अपत्यं स्त्रीति।
ङ्याप्-त्यूङ्०૬.૧.૭૦થી एयण्→कारिका+**एय**

अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी आनो लोप→कारिकेय
अणञेये०२.४.२०थी ङी→कारिकेय+**ई**
अस्य ञ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→कारिकेय्+ई
प्रथमा सि वगेरे→कारिकेयी।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વ્યંજનથી પર રહેલ તદ્ધિતનાં યનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વરથી પર તદ્ધિતનો ય છે. માટે આ સૂત્રથી યનો લોપ થયો નહીં.

(૨) **तद्धितस्येति किम् ? वैश्यी**→વૈશ્યની સ્ત્રી.
वैश्यस्य भार्या इति।
धवाद्०२.४.५९थी ङी→वैश्य+**ई**
अस्य ञ्यां०२.४.८६थी अनो लोप→**वैश्य्**+ई
प्रथमा सि वगेरे→वैश्यी।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તદ્ધિતનાં જ યનાં વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં પ્રકૃતિનો ય્ છે. તદ્ધિતનો નહીં માટે આ સૂત્રથી યનો લોપ થયો નહીં.

सूर्य-ऽऽगस्त्ययोरीये च २/४/८९

અ.અ.સૂ. : सूर्याऽऽगस्त्ययोः यः ईये च(ञ्यां) लुक्।

અર્થ : સૂર્ય અને આગસ્ત્યનાં ય્નો ઈય અને ङी પર છતાં લુક્ થાય છે.

સ. : **सूर्य-ऽऽगस्त्ययोः**→सूर्यश्च आगस्त्यश्च इति सूर्या-ऽगस्त्यौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) सूरी→સૂર્ય નામનાં મનુષ્યની સ્ત્રી.
सूर्यस्य भार्या-मनुषी स्त्री इति।

ધવાદ્ યોગાદ૦૨.૪.૫૯થી ङी→સૂર્ય+ઈ
અસ્ય ङ્યાં૦૨.૪.૮૬થી અનો લોપ→**સૂર્ય્**+ઈ
આ સૂત્રથી य્નો લોપ→**સૂરી**
પ્રથમ સિ વગેરે→સૂરી

(૨) **આગસ્તી**→અગસ્તી ઋષિ સંબંધી.
અણઞેયે૦૨.૪.૨૦થી ङी→આગસ્ત્ય+ઈ
આ ઉદા.માં અનો લોપ વિ. કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

(૩) **સૌરીયઃ**→સૂર્ય દેવતા છે જેના એવા (વ્યક્તિ) સંબંધી.
સૂર્યો દેવતાઽસ્યેતિ।
દેવતા૦૬.૨.૧૦૧થી અણ્→સૂર્ય+**અ**
સૌર્યસ્યાઽયમિતીતિ અર્થમાં,
દોરીયઃ૦૬.૩.૩૨થી ઈય→ સૂર્ય+અ+**ઈય**
વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વા૦૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**સૌર્ય**+ઈય
અવર્ણેવર્ણ૦૭.૪.૬૮થી અનો લોપ **સૌર્ય્**+ઈય
આ સૂત્રથી य્નો લોપ→સૌરીય
પ્રથમા સિ વગેરે→સૌરીયઃ।

(૪) **આગસ્તીયઃ**→અગસ્તી દેવતા છે જેનાં એવા (વ્યક્તિ) સંબંધી. અગસ્ત્યો દેવતાઽસ્યેતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ 'ઈયે'નો અધિકાર શરૂ થતાં ङ्यां નો અધિકાર અટકી જાય. પરંતુ **चकारो यस्मात्परस्तत्सजातीयमे समुच्चिनोति ૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકાર દ્વારા ચકારની પૂર્વે રહેલ સપ્તમ્યન્ત 'ઈયે' પદથી પૂર્વસૂત્રગત તત્સજાતીય 'ङ्यां'નો અધિકાર ગ્રહણ થશે.

તેમજ, **चानुकृष्टं** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે આ અધિકાર ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

(૨) **एकदेशविकृतभनन्यवत्** ૧/૭ ન્યાયાનુસારે સૂર્યનાં ગ્રહણથી સૌરીનું પણ ગ્રહણ થાય છે. તેથી સૌરી પ્રભા જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

तिष्य-पुष्ययोर्भाणि ૨/૪/૯૦

અ.અ.સૂ. : भाणि तिष्य-पुष्ययोः यः लुक्।

અર્થ : નક્ષત્ર સંબંધી અણ્ પ્રત્યય પર છતાં તિષ્ય અને પુષ્યનાં ય્નો લુક્ થાય છે.

ઉદા. (૧) **तैषी रात्रिः**→તિષ્ય નક્ષત્રવાળી રાત્રી.
तिष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता रात्रिरिति।
चन्द्रयुक्तात्०૬.૨.૬થી अण्→तिष्य+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**तैष्य**+अ
अवर्णेवर्ण०૭.૪.૬૮થી अनो लोप→**तैष्य्**+अ
આ સૂત્રથી अनो लोप→तैष
अणञियेकण्०૨.૪.૨૦થી ङी→तैष+**ई**
अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી अनो लुक्→तैषी।

(૨) **पौषमहः**→પુષ્યનક્ષત્ર વાળો દિવસ.
पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तोऽह इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **भाणीति किम् ? तैष्यश्चरुः**→તિષ્ય નામનાં દેવોનો ચરું.
तिष्यो देवताऽस्येति।
देवता૬.૨.૧૦૧થી अण्→तिष्य+**अ**
वृद्धिःस्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→तैष्य+अ

अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→तैष्य
प्रथमा सि वगेरे→तैष्यः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નક્ષત્ર સંબંધી અણ્ પર છતાં જ થાય છે. જ્યારે અહીં દેવતા અર્થમાં અણ્ થયેલ છે. માટે આ સૂત્રથી य्નો લોપ થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો નક્ષત્રવાચી તિષ્ય અને પુષ્ય શબ્દનાં વિષયમાં અણ્ પર છતાં સામાન્યતયા यનો લોપ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓનાં મતે तिष्यो देवताऽस्येति तैष्यः એવો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તથા, સિધ્ય શબ્દનાં વિષયમાં यનો વિકલ્પે **લોપ** ઈચ્છે છે.

आपत्यस्य क्य-च्व्योः २/४/९१

અ.અ.સૂ. : व्यञ्जनात् आपत्यस्य यः क्यच्व्योः लुक्।

અર્થ : વ્યંજનથી પર રહેલ અપત્ય સંબંધી य्નો क्य અને च्वि પર છતાં લોપ થાય છે.

સ. : **क्यच्व्याः**→क्यश्च च्विश्च इति क्यच्वी, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **गार्गीयति**→ગર્ગનાં પુત્રને ઈચ્છે છે. गार्ग्यमिच्छतीति।
अमाव्ययात्०३.४.२३थी क्यन्→गार्ग्य+**य**
क्यनि४.३.११२थी अनो ई→गार्ग्य+**ई**+य
આ સૂત્રથી यनो लोप→गार्गीय
तिव् वगेरे→गार्गीयति।

(२) **गार्गायते**→गार्ग्यની જેમ આચરણ કરે છે.
गार्ग्य इवाचरतीति।
क्यङ्०३.४.२६थी क्यङ्→गार्ग्य+**य**

दीर्घश्चिच्व०४.३.१०८थी अनो आ→गार्ग्य्+आ+य
आ सूत्रथी य्नो लोप→गार्गाय
ते वगेरे→गार्गायते।

(૩) **गार्गीभूतः**→ગાર્ગ્ય જેવો થયો.
अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति स्मेति।
कृ-भ्वस्ति०७.२.१२६थी च्वि→गार्ग्य+**०**+भूत
ईश्च्वा०४.३.१११थी अनो ई→गार्ग्य+**ई**+०+भूत
आ सूत्रथी य्नो लोप→गार्गीभूत
प्रथमा सि वगेरे→गार्गीभूतः।

પ્ર.ઉદા. (૧) **आपत्यस्येति किम् ? साङ्काश्यीयति**→સંકાશ નગરમાં ઉત્પન્ન થયેલાને ઈચ્છે છે.
सांकाश्यमिच्छतीति ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા गार्गीयति પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી થતો यनो લોપ અહીં કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અપત્ય અર્થમાં વર્ત્તતાં य्ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં संङ्काशेन निर्वृत्तम् અર્થમાં सुपन्थ्यादेः ६.२.८४थी ञ्य લાગેલ છે. માટે આ સૂત્રથી यनो લોપ થયો નહીં.

(૨) **व्यञ्जनादित्येव→कारिकेयायते**→કારિકાના પુત્રને ઈચ્છે છે. कारिकाया अपत्यमिवाचरतीति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વ્યંજનથી પર રહેલ य्ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વરથી પર य् છે. માટે આ સૂત્રથી રહેલ य्નો લોપ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन** ૨/૫ ન્યાયાનુસારે क्यનાં ગ્રહણથી क्यन्, क्यङ् અને क्यङ्ष ત્રણેનું ગ્રહણ જાણવું.

જિ. : क्य-च्व्यो : सप्तम्यन्त પદ હોવાથી सप्तम्या०૭.૪.૧૦૫ થી क्य અને च्वि સૂત્રમાં પૂર્વે રહેલાં य्નો લોપ થવો જોઈએ પણ मत्स्यમાં अस्य ङ्यां०૨.૪.૮૬થી થતાં અનો લોપનો स्वरस्य परे०૭.૪.૧૧૦થી સ્થાનીવત્ભાવ મનાય છે. તેથી અનન્તર य्न હોવાથી આ સૂત્રથી य्નો લોપ કેવી રીતે થાય ?

સમા. : આ પ્રમાણે વિચારતાં આ સૂત્રનું કાર્ય અશક્ય થવાની આપત્તિ આવે. માટે **येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि** ૨/૧૩ ન્યાયાનુસારે જ્યાં વ્યવધાન વિના કાર્ય શક્ય ન હોય ત્યાં એકવર્ણનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્ય થાય છે. માટે અહીં અનાં વ્યવધાનમાં પણ કાર્ય થશે.

જિ. : સૂત્રગત क्य પદથી क्यः शिति०૩.૪.૭૦થી થતાં क्य પદનું ગ્રહણ શા માટે ન થયું ?

સમા. : च्वि પ્રત્યય નામથી પરમાં જ થાય છે. માટે **साहचर्यात् सदृशस्यैव** ૨/૬ ન્યાયાનુસારે च्वि નાં સાહચર્યથી क्य પણ નામથી પરમાં થતો જ ગ્રહણ કરવો. જ્યારે क्यः शितિ૩.૪.૭૦ થતો क्य ધાતુથી પરમાં થાય છે. તેથી તેનું ગ્રહણ ન થતાં क्यन्, क्यङ्, અને क्यङ्ष् વગેરે નામધાતુ સંબંધી પ્રત્યયોનું ગ્રહણ કરવું.

तद्धितयस्वरेऽनाति २/४/९२

અ.અ.સૂ. : व्यञ्जनात् आपत्यस्य-पयः अनाति तद्धितयस्वरे लुक्।

અર્થ : વ્યંજનથી પર અપત્ય સંબંધી य्નો આ સિવાયનાં સ્વરાદિ અને યકારાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

સ. : (૧) **तद्धितयस्वरे**→यश्च स्वरश्च इति यस्वरम्, तद्धितं च एतद् यस्वरे चेति तद्धितयस्वरम्, तिस्मिन्निति।

(૨) **अनाति**→न आत् इति अनात्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **गार्ग्यः**→ગર્ગ ઋષીના પુત્રને વિષે સારો/સજ્જન.
तत्र साधौ०७.१.१५थी य→गार्ग्य+**य**
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→गार्ग्य्+य
આ સૂત્રથી य्નો लोप→गार्ग्य
प्रथमा सि वगेरे→गार्ग्यः।

(૨) **गार्गकम्**→ગર્ગનાં પુત્રનો સમૂહ. गर्गाणां समूह इति।
गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र०६.२.१२थी अकञ्→गर्ग+**अक**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**गार्ग**+अक
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→गार्गक
प्रथमा सि वगेरे→गार्गकम्।

પ્ર.ઉદા. (૧) **आपत्यस्येत्येव→काम्पील्यकः**→કમ્પીલ નગરમાં થયેલું.
कम्पीलेन निर्वृत्तं अर्थमां,
सुपन्थ्या०६.२.८४थी ञ्य→कम्पील+**य**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**काम्पील**+य→काम्पील्यः
काम्पील्ये भव इति । अर्थमां,

प्रस्थ०६.३.४३थी अक→काम्पील्य+**अक**
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→काम्पील्यक
प्रथमा सि वगेरे→काम्पील्यकः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અપત્યમાં વર્ત્તતાં યને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં નિર્વૃત્તિ અર્થમાં ય હોવાથી આ સૂત્રથી યનો લોપ થયો નહીં.

(૨) **तद्धितेति किम् ? वात्स्येन**→वत्स्य ઋષીનાં પુત્ર.
वत्सस्याऽपत्यमिति।
'गर्गादेर्यञ'६.१.४२थी यञ्→वत्स+**य**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**वात्स+य**
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→वात्स्य
तृतीया टा वगेरे→**वात्स्येन**

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તદ્ધિતનો પ્રત્યય પર છતાં થાય છે જ્યારે અહીં યથી પર ટાનો इन આદેશ છે માટે આ સૂત્રથી યનો લોપ થયો નહીં.

(૩) **अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः**→ગર્ગ ઋષીના પ્રપૌત્ર.
गर्गस्याऽपत्यं वृद्धं स्त्रीति।
गर्गादि०६.१.४२थी ञ्→गर्ग+**य**
यञिञः०६.१.५४थी आयनण्→गर्ग+य+**आयन**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→गार्ग+यायन
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→गार्ग्यायन
र-षृवर्णान्नो०२.३.६३थी न्नो ण्→गार्ग्यायणः

★ આ સૂત્રનાં આકારાદિ તદ્ધિતનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી य्नो લોપ થયો નહીં.

बिल्वकीयादेरीयस्य २/४/९३

अ.अ.सू. : बिल्वकीयादेः ईयस्य तद्धितयस्वरे लुक्।

अर्थ : નડાદિમાં રહેલ કીય પ્રત્યયાન્ત બિલ્વ વગેરે શબ્દોનાં ઈયનો તદ્ધિતનાં યકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

स. : **बिल्वकीयादेः**→बिल्वकीय आदिर्यस्याऽसौ इति बिल्वकीयादिः, तस्येति।

ઉદા. (१) **बैल्वकाः**→બિલ્વ નામની નદીમાં થયેલા.
बिल्वकीयायाः भव इति।
भवे०६.३.१२३थी अण्→बिल्वकीय+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**बैल्व**कीय+अ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→बैल्वकीय्+अ
આ સૂત્રથી ઈયનો લોપ→बैल्वक
आत्२.४.१८थी आप्→बैल्व**का**
प्रथमा सि वगेरे→बैल्वकाः।

(२) **वैणुकाः**→વેણુકીય નદીમાં થયેલા. वेणुकीयायां भव इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

प्र.ઉદા. बिल्वकीयादेरिति किम् ? नाडकीयः→નડકીય નદીમાં થયેલો. નડકીયાયાં भव इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ बिल्वकीयः વગેરે શબ્દોથી જ થાય છે. માટે અહીં આ સૂત્રથી ઈય્નો લોપ થયો નથી.

વિશેષતા :

(૧) **બિલ્વાદિ ગણ :** બિલ્વ, વેણુ, વેત્ર, વેતસ, ત્રિ, તક્ષન્, ઇક્ષુ, કાષ્ટ, કપોત, ક્રુઞ્ચ।

(૨) સૂત્રમાં આદિ પદ વ્યવસ્થાવાચી હોવાથી તથા અન્ય શબ્દો અપેક્ષિત ન હોવાથી અહીં નડાદિ ગણ અંતર્ગત જ બિલ્વકીય શબ્દનું જ ગ્રહણ થાય છે. પરંતુ કુત્સિત આદિ અર્થમાં નિષ્પન્ન થતાં બિલ્વકીય શબ્દોનું નહીં.

(૩) અહીં તદ્ધિતનું ગ્રહણ હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો અનાતિનો અધિકાર **संभवे व्यभिचारेच** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે અટકી જાય છે. કારણકે આકારથી પર તદ્ધિતનાં ઈયનો સંભવ જ નથી.

જિ. : આ સૂત્રમાં ઈયનું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો પણ અણ્ પર છતાં પૂર્વનાં અનો અને અનુવૃત્તિનાં કારણે આ સૂત્રથી য્નો લોપ થતાં અને પાછું અણ્ પર છતાં ઈનો લોપ થઈ **बैल्वकाः** આદિ સિદ્ધ જ હતાં તો પણ ઈયનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : આ સૂત્રથી યકારનો લોપ કરવામાં અવસરે **स्वरस्य परे**૦૭.૪.૧૧૦ પરિભાષાનુસારે **अवर्णेवर्ण**૦૭.૪.૬૮થી થયેલાં અનાં લોપનો સ્થાનીવત્ ભાવ મનાય છે. અને તેમ મનાતાં য્નાં લોપની પ્રાપ્તિ નહીં થાય માટે અહીં ઈયનું ગ્રહણ કર્યું છે.

યદ્યપિ ન સન્ધિ-ડી૦૭.૪.૧૧૧ પરિભાષાનુસારે યનાં લોપમાં સ્થાનીવાત્-ભાવનો નિષેધ થાય છે. પરંતુ પછી ઈનો લોપ કરવાનો હોવાથી તે નિષેધનો પણ બાધ થાય છે.

જિ. : ઉપરોક્ત રીતે જો માત્ર યનાં લોપનો જ પ્રશ્ન હોય તો 'बिल्वकीयादेर्यस्य' એમ સ્વરસહિત य्नां લોપવાળું સૂત્ર બનાવી શકાય. જેથી ન સન્ધિ-ङी०७.४.१११ પરિભાષા દ્વારા સ્થાનીત્વનો નિષેધ થતાં ઈનાં લોપની પણ પ્રાપ્તિ થશે.

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવવામાં આવે તો સ્વરસહિત य्नો લોપ થતાં अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी ઈનો લોપ કરવો કે નહીં ? અહીં આશંકા જ રહે પણ નિર્ણય ન થાય માટે સૂત્રમાં ईयनुं ગ્રહણ યથાર્થ છે.

न राजन्य-मनुष्ययोरके २/४/९४

અ.અ.સૂ. : राजन्य-मनुष्ययोः यः अके लुक् न।

અર્થ : રાજન્ય અને મનુષ્યનાં યનો અક પ્રત્યય પર છતાં લુક્ થતો નથી.

સ. : **राजन्य-मनुष्ययोः**→राजन्यश्च मनुष्यश्च इति राजन्यमनुष्यौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **राजन्यकम्**→રાજકુમારોનું સમૂહ. राजन्यानां समूह इति।
गोत्रोक्ष-वत्सो०६.२.१२थी अकञ्→राजन्य+**अक**
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो લોપ→राजन्यक
આ સૂત્રથી य्नां લોપનો **નિષેધ**
પ્રથમા सि વગેરે→राजन्यकम्।

(૨) **मानुष्यकम्**→મનુષ્યનો સમૂહ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં તદ્ધિત-યસ્વરે૦૨.૪.૯૨થી ય્નાં લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

ङ्यादेर्गौर्णस्याक्विवपस्तद्धितलुक्यगोणी-सूच्योः २/४/९५

અ.અ.સૂ. : अक्विवपः गौणस्य ङ्यादेः तद्धितलुकि लुक्, अगोणी-सूच्योः।

અર્થ : क्विप् પ્રત્યયાન્ત સિવાયનાં ગૌણ નામનાં ङी વગેરેનો તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે લોપ થાય છે. જો તે ગોણી-સૂચિ સિવાયનાં હોય તો

સ. : (૧) **ङ्यादेः**→ङीरादिर्यस्य स इति ङ्यादिः, तस्येति।

(૨) **तद्धितलुकि**→तद्धितस्य लुक् इति तद्धितलुक्, तस्मिन्निति।

(૩) **अगोणी-सूच्योः**→गोणी च सूची च इति गोणीसूच्यौ, न गोणीसूच्यौ इति अगोणीसूच्यौ इति तयोरिति।

ઉદા. (૧) **सप्तकुमारः**→સાત કુમારી છે દેવ જેને વિષે તે.
सप्तकुमार्यो देवताऽस्येति।
देवता ६.२.१०१थी अण्→सप्तकुमारी+**अ**
द्विगोरनपत्ये०६.१.२४थी अण्નો લોપ→सप्तकुमारी
આ સૂત્રથી ङीનો લોપ→सप्तकुमार
પ્રથમા સિ વગેરે→सप्तकुमारः।

(૨) **पञ्चेन्द्रः**→પાંચ ઈન્દ્રિયો છે દેવની જેને વિશે.
पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **पञ्चयुवा**→પાંચ યુવતીઓથી ખરીદેલ.
पञ्चभिर्युवतिभिः क्रीतः इति।
मूल्यैः क्रीते६.४.१५०थी अण्→पञ्च+युवति+**अण्**
अनाम्न्य०६.४.१४१थी अण्नो लोप→पञ्चयुवति
आ सूत्रथी तिनो लोप→पञ्चयुवन्
प्रथमा सि वगेरे→पञ्चयुवा।

(૪) **द्विपङ्गुः**→બે પાંગળી સ્ત્રીથી ખરીદેલ.
द्वाभ्यां पङ्गूभ्यां क्रीत इति।
मूल्यैः क्रीते६.४.१५०थी इकण्→द्वि पङ्गू+**इक**
अनाम्यद्विः०६.४.१४१थी इकण्नो लोप→द्विपङ्गू
आ सूत्रथी ऊङ्नो लोप→द्विपङ्गु
प्रथमा सि वगेरे→द्विपङ्गुः।

प्र.उदा. ★ **गौणस्येति किम् ? अवन्ती**→અવન્તી રાજાની પુત્રી.
अवन्तेरपत्यमिति।
दुर्नादि-कुर्वित्०६.१.११८थी ञ्य→अवन्ति+**य**
कुन्त्यवन्तेः०६.१.१२१थी ञ्यनो लोप→अवन्ति
नुर्जातेः०२.४.७२थी ङी→अवन्ति+**ई**
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→अव**न्ती**
प्रथमा सि वगेरे→अवन्ती।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગૌણ નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં મુખ્ય નામ છે. માટે આ સૂત્રથી ङीનું હ્રસ્વ થયું નહીં.

★ **अक्विप इति किम् ? पञ्चकुमारी**→પાંચ કુમારીના ઈચ્છનાર.
कुमारीयतीति क्विप् कुमारी पञ्चकुमार्योदेवताऽस्य इति।
આ ઉદા.ની साधनिका सप्तकुमारः પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीનો લોપ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ क्विप् પ્રત્યયાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં કુમારી નામ क्विप् પ્રત્યયાન્ત નથી માટે આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયું નહીં.

★ **अगोणि-सूच्योरिति किम् ?**

(૧) **पञ्चगोणिः**→પાંચ ગુણીથી ખરીદેલ.
पञ्चभिर्गोणिभिः क्रीत इति।

(૨) **दशसूचिः**→દસ સોયથી ખરીદેલ.
दशभिः सूचिभिः क्रीत इति।
આ ઉદા.ની साधनिका द्विपङ्गुः પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી ङीનો લોપ ન કરતાં गोश्वान्ते०२.४.९६થી હ્રસ્વ કરવું.

★ આ સૂત્રમાં गोणी અને सूचीનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયું નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, हरितक्याः फलं विकारोऽवयवो वा इति हरीतकी આવા સ્થાને तद्धितનો લોપ થયે છતે આ સૂત્રથી એકવારનો ङीનો લોપ થયો છે. પરંતુ गौरादि ગણ અંતર્ગત હોવાથી પુનઃ ङी થયો છે.

गोश्वान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ २/४/९६

અ.અ.સૂ. : गोः च (ङ्यादेः) अन्ते ह्रस्वः, अनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ ।

અર્થ : ગો અને क्विप् પ્રત્યયાન્ત સિવાયનાં ङी વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. જો અંશિ સમાસાન્ત અને ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત સિવાયનાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં હોય તો.

સ. : **अनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ**→અંશિના સમાસ इति અંશિસમાસ:, ઈયસા બહુવ્રીહિરિતિ ઈયોબહુવ્રીહિ:, અંશિસમાસશ્ચ ઈયોબહુવ્રીહિશ્ચ इति અંશિસમાસેયોબહુવ્રીહિ:, અનંશિસમાસેયોબહુવ્રીહિ:, तસ્મિન્નિતિ।

ઉદા. (૧) **चित्रगु:**→કાબરચીતરી ગાયવાળો.
चित्रा गावो यस्याऽसौ इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→**चित्रा**+गो
परत: स्त्री०૩.૨.૪૯થી चित्राનું चित्र→**चित्र**गो
આ સૂત્રથી गोનું હ્રસ્વ→चित्रगु
પ્રથમા सि વગેરે→चित्रगु:।

(૨) **निष्कौशाम्बि:**→ કૌશામ્બીમાંથી નીકળેલું.
कौशम्ब्या: निर्गत इति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી સમાસ→निर्+कौशाम्बी
આ સૂત્રથી ईનો હ્રસ્વ→निर्+कौशा**म्बि**
निर्दुर्बहि०૨.૪.૯થી र्નો ष्→**निष्**कौशाम्बि
પ્રથમા सि વગેરે→निष्कौशाम्बि:।

(૩) **अतिखट्व:**→ખાટલા ને ઓળંગી ગયેલ.
खट्वामतिक्रान्त इति ।

(૪) **अतिब्रह्मबन्धु:**→બ્રહ્મબન્ધુને ઓળંગી ગયેલ.
ब्रह्मबन्धूमतिक्रान्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) **गौणस्येत्येव→सुगौ:**→સારી ગાય. शोभना गौरिति।
सु: पूजायाम्०૩.૧.૪૪થી સમાસ→सु+गो
પ્રથમા सि વગેરે→सुगौ:।

(૨) **राजकुमारी**→રાજાની છોકરી. राज्ञः कुमारीति।
षष्ठ्ययत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ→राजन्+कुमारी
नाम्नो नो०૨.૧.૯૧થી न्नो लोप→राजकुमारी
प्रथमा सि वगेरे→राजकुमारी।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગૌણ નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં ગૌણ નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયેલ નથી.

★ **अक्विप इत्येव**→

(૧) **प्रियगौःणा**→પ્રિય છે ગાયને ઈચ્છનારો જેને એવો તે.
गव्यतीति इति क्विप् इति गो हवे,
प्रिया गौः यस्य स इति। આ ઉદા.ની સાધનિકા ચિત્રગુ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી હ્રસ્વ કરવો નહીં.

(૨) **प्रियकुमारी चैत्रः**→કુમારીને ઈચ્છનારો પ્રિય છે જેને તે એવો ચૈત્ર. प्रिया कुमारी यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા प्रियगौः પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં क्विप् પ્રત્યયાન્ત નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયો નહીં.

★ **गोश्चेति किम् ? अतितन्त्रीः**→તંત્રીને ઓળંગી જનાર. तन्त्रीमतिक्रान्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા अतिखट्वः પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી હ્રસ્વાદેશ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ गो વગેરે નામથી જ થાય છે. જ્યારે અહીં તન્ત્રી નામ હોવાથી હ્રસ્વ થયેલ નથી.

★ **अन्त इति किम् ?**→

(૧) **गोकुलम्**→ગાયનું કુળ. गोः कुलमिति।
षष्ठ्ययत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ→गो+कुल
प्रथमा सि वगेरे→गोकुलम्।

(૨) **कन्यापुरम्**→કન્યાનું નગર. कन्यायाः पुरमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ गो વગેરે શબ્દ અન્તે હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં અન્તે ન હોવાથી આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયો નથી.

★ **अंशिसमासादिवर्जनं किम् ?**→

(૧) **अर्द्धपिप्पली**→અર્ધી પિપ્પર. पिप्पल्याः अर्द्धमिति।
समेंऽशे०૩.૧.૫૪થી સમાસ→अर्द्ध+पिप्पली
પ્રથમા સિ વગેરે→अर्द्धपिप्पली।

(૨) **बहुश्रेयसी**→ઘણી કલ્યાણકારી સ્ત્રીવાળો.
बह्व्यः श्रेयस्यो यस्याऽसौ इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→बहुश्रेयसी
પ્રથમા સિ વગેરે→बहुश्रेयसी।

★ આ સૂત્રમાં અંશિસમાસ અને ईयस् પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : અહીં गो શબ્દ અને ङ्याद्यन्त નું વિધાન હોવાથી સમાસમાં સૂત્ર પ્રવૃત્તિ અભિપ્રેત છે અને સમાસમાં गो શબ્દ અને ङ्याद्यन्त શબ્દની મુખ્યતા રહેતી નથી તેથી ત્યાં સહજતયા જ ગૌણત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તો પણ સૂત્રમાં गौणस्यની અનુવૃત્તિ શા માટે ગ્રહણ કરી ?

સમા. : વસ્તુતઃ અહીં सुगोप्रियः, राजकुमारीप्रियः વગેરે સ્થાને गो શબ્દાન્ત અને ङ्याद्यन्त નામ અન્ય પદાર્થમાં વાચ્ય હોવાથી ગૌણ જ છે. તો પણ તેની અપેક્ષાએ गो શબ્દ કે

ङ्याद्यन्त अन्त्य नथी पण प्रिय अन्त्य छे. तेमज, सुगो अने राजकुमारीनी अपेक्षाએ गो शब्द अने ङ्याद्यन्त अन्त्य छे पण આ સમાસની અપેક્ષાએ તે ગૌણ ન રહેતાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવે તે આપત્તિનું વારણ કરવા માટે અહીં गौणस्य પદની અનુવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

क्लीबे २/४/९७

અ.અ.સૂ. : क्लीबे ह्रस्वः।

અર્થ : નપુંસક લિંગમાં વર્તતાં સ્વરાન્ત નામોનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

ઉદા. (૧) **कीलालपम्कुलम्**→મદિરાને પીનારું કુળ.
कीलालं पिबतीति इति।
ङस्युक्तं०૩.૧.૪૯થી સમાસ→कीलाल+**पा**
આ સૂત્રથી અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ→कीलाल**प**
પ્રથમા સિ વગેરે→कीलाल**पम्**।

(૨) **अतिनु कुलम्**→નાવને ઓળંગી જનારું કુળ.
नावमतिक्रान्तमिति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી સમાસ→ अति+**नौ**
આ સૂત્રથી હ્રસ્વ→**अतिनु**

વિશેષતા :

(૧) **स्वरस्य ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः** ૧/૪ ન્યાયાનુસારે હ્રસ્વાદેશ કોનો કરવો તે જણાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે काण्डे, कुड्ये વગેરે વિભક્ત્યન્ત નપું. નામો પણ **नन्ता संख्या तिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः पदं**

वाक्यमव्ययं चेत्यसंख्यं च तद्बहुलम् ८/४ લિંગાનુશાસનના વચનથી નપુ. જ ગણાય છે. તેથી તેઓનો પણ અન્ત્ય સ્વર આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થવો જોઈએ. પરંતુ તે તે પ્રયોગમાં થયેલ એત્વ દીર્ઘત્વાદિ કાર્ય અન્ય નિમિત્તની સાપેક્ષ હોવાના કારણે બહિરંગ હોવાથી **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** १/२० ન્યાયાનુસારે અસિદ્ધ થતા આ સૂત્ર લાગવાની આપત્તિ આવતી હતી.

वेदूतोऽनव्यय-प्वृदीच्-ङी युवः पदे २/४/९८

અ.અ.સૂ. : ईदुतः पदे ह्रस्वः वा, अनव्यप-य्वृदीच्-ङी-युवः।

અર્થ : ઈ અને ઊનો ઉત્તરપદ પર છતાં હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે. જો અવ્યય રૂપે, ય્વૃત્ રૂપે, ङी સંબંધી અને ईच् રૂપે ન હોય તો,

સ. : (૧) **ईदूतः**→ईच्च ऊच्च इति ईदूत्, तस्मादिति।

(૨) **अनव्यय-य्वृदीच्-ङी-युवः**→अव्ययं च इश्च उश्च ऋच्च ईच्च ङीश्च इय् च उव च इति अव्ययय्वृदीच्ङीयुव्, न अव्ययय्वृदीच्ङीयुव्, इति अनव्ययय्वृदीच्ङीयुव् तस्येति।

ઉદા. (૧) **लक्ष्मीपुत्रः/लक्षिमिपुत्रः**→લક્ષ્મીનો પુત્ર.
लक्ष्म्याः पुत्र इति।
षष्ठ्यया०૩.૧.૭૬થી સમાસ→लक्ष्मी+पुत्र
આ સૂત્રથી ઈનું વિકલ્પે હ્રસ્વ→**लक्ष्मी**पुत्र/**लक्षिम**पुत्र
પ્રથમા સિ વગેરે→लक्ष्मीपुत्रः/लक्षिमपुत्रः।

(૨) **खलपूपुत्रः/खलपुपुत्रः**→ખળું સાફ કરનારનો પુત્ર.
खलप्वाः पुत्र इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. **अव्ययादिवर्जनं किम् ?**

(૧) **अव्ययः काण्डीभूतम्**→બાણરૂપે થયેલું
अकाण्डं काण्डमिव भूतमिति।
कृभ्वस्ति०૭.૨.૧૨૬થી च्वि→काण्ड+**०**+भूत
ईश्च्वा०૪.૩.૧૧૧થી ई→काण्**डी**भूत
ऊर्याद्यनु०૩.૧.૨થી च्वि પ્રત્યયાન્ત काण्डीभूतને **गतिसंज्ञा**
गतिः०૧.૧.૩૬થી **अव्यय संज्ञा**
પ્રથમા સિ વગેરે→काण्डीभूतम्।

(૨) **व्यृतः इन्द्रहूपुत्रः**→ઈન્દ્રને બોલાવનારો પુત્ર.
इन्द्रं ह्वयतीति क्विप् (ह्वेंग् स्पर्धा०૯૯૪)
क्विप्५.૧.૧૪૮થી क्विप्→ह्वे+**०**
ङ्स्युक्तं०૩.૧.૪૯થી સમાસ→इन्द्र+ह्वे
यजादि०૪.૧.૭૯થી ह्वेનો हु→इन्द्र**हु**
दीर्घश्च्वि०૪.૩.૧૦૮થી દીર્ઘ→इन्द्र**हू**
ह्वे, इन्द्रहुवः पुत्र इति।
षष्ठ्ययत्ला०૩.૧.૭૬થી સમાસ→इन्द्रहूपुत्र
પ્રથમા સિ વગેરે→इन्द्रहूपुत्रः।

(૩) **ईच्→कारीषगन्धीपुत्रः**→કારીષગંધિનો પૌત્રીનો પુત્ર.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૨.૪.૮૩માં દર્શાવેલ પ્રમાણે જાણવી.

(૪) **ङी→गार्गीपुत्रः**→ગાર્ગીનો પુત્ર. गार्ग्याः पुत्र इति।

(૫) **इच्→श्रीकुलम्**→શ્રીનું કુળ.
उव→भ्रूकुलम्→ભવાનું કુળ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં અવ્યયાદિનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વપદનાં દીર્ઘસ્વરનો હ્રસ્વાદેશ થયો નહીં.

ડ્યાપો બહુલં નામ્નિ ૨/૪/૯૯

અ.અ.સૂ. : ડ્યાપઃ પદે નામ્નિ બહુલં હ્રસ્વઃ।

અર્થ : ડી અને આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનો અન્ત્ય સ્વર ઉત્તરપદ પર છતાં સંજ્ઞાનાં વિષયમાં બહુલતાએ હ્રસ્વ થાય છે.

સ. : **ડ્યાપઃ**→ડીશ્ચ આપ્ ચ ઇતિ ડ્યાપ, તસ્યેતિ।
ભરણીર્ભિગુપ્ત ઇતિ 'કારકં કૃતા'

ઉદા. (૧) ભરણિગુપ્તઃ→નામ વિશેષ.
૦૩.૧.૬૮થી સમાસ→ભરણી+ગુપ્ત
શ્યૈતેત૦૨.૪.૩૬થી ડી પ્રત્યયાન્ત થયેલ ભરણીનો સ્વર
આ સૂત્રથી હ્રસ્વ→ભર**ણિ**ગુપ્ત
પ્રથમા સિ વગેરે→ભરણિગુપ્તઃ।

(૨) **રેવતિમિત્રઃ/રેવતીમિત્રઃ**→નામ વિશેષ.
રેવતી મિત્રમ્ યસ્ય ઇતિ
એકાર્થં ચા૦૩.૧થી સમાસ→રેવતી+મિત્ર
રેવત૦૨.૪.૨૬થી ડી પ્રત્યયાન્ત થયેલ રેવતીનો સ્વર
આ સૂત્રથી વિકલ્પે હ્રસ્વ→રેવતિમિત્ર/રેવતીમિત્ર
પ્રથમા સિ વગેરે→રેવ**તિ**મિત્રઃ/રેવતીમિત્રઃ।

(૩) **શિલવહમ્**→નામ વિશેષ. શિલાયા વહંમિતિ
કૃતિ૦૩.૧.૭૭થી સમાસ→શિલા+વહ્+**અ**
આ સૂત્રથી આપ્નું હ્રસ્વ→શિલવહ
પ્રથમા સિ વગેરે→શિલવહમ્।

(૪) **गङ्गमहः/गङ्गामहः**→નામ વિશેષ. गङ्गयां मह इति આ ઉદા.ની સાધનિકા રેવતિમિત્ર પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં आत्०२.४.१८થી થયેલ आप्નું હ્રસ્વ કરવું.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં ङी પ્રત્યયનાં સાહચર્યથી आप् પણ સ્ત્રીલિંગ સંબંધી પ્રત્યય જ લેવો પણ आप् ધાતુ નહીં.

(૨) **બહુલતા : क्वचित् प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः**
क्वचिद्विभाषा, क्वचिदन्यदेव,
विधर्विधानं बहुधा समीक्ष्य,
चातुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

ક્યારેક પ્રવૃત્તિ થાય, ક્યારેક પ્રવૃત્તિ ન થાય, ક્યારેક વિકલ્પે થાય તો ક્યારેક અન્ય કંઈક જ થાય. અનેક પ્રકારે વિધિનાં કથનની વિચારણા કરીને આ રીતે ચાર પ્રકારે બહુલતા કહી છે.

त्वे वा २/४/१००

અ.અ.સૂ. : ङ्याप: त्वे बहुलं ह्रस्वः।

અર્થ : ङी અને आप् પ્રત્યયાન્ત નામોનો અન્ત્ય સ્વર त्व પ્રત્યય પર છતાં બહુલતાએ હ્રસ્વ થાય છે.

ઉદા. (૧) **रोहिणित्वम्/रोहिणीत्वम्**→રોહિણીપણું.
रोहिण्याः भावमिति।
भावे त्व०७.१.५५થી त्व→रोहिणी+**त्व**
આ સૂત્રથી બહુલતાએ હ્રસ્વ→रोहि**णि**त्व/रोहि**णी**त्व
प्रथमा सि વગેરે→रोहिणित्वम्/रोहिणीत्वम्।

(૨) **अजत्वम्/अजात्वम्**→બકરીપણું. अजायाः भावमिति।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, જો પૂર્વસૂત્રમાં જ આ સૂત્રનો નિર્દેશ કર્યો હોય તો ઉત્તરપદ પરમાં છે જેને એવો त्व પ્રત્યય પર છતાં ङी અને आप्નો હ્રસ્વ થાય છે. એવું અર્થઘટન થવાની સંભાવના હતી. તેથી रोहिणित्वफलम् સ્થાને હ્રસ્વ થાત પણ रोहिणीत्वम्માં હ્રસ્વ ન થવાની આપત્તિ આવે. તેનું વારણ કરવા માટે અહીં પૃથક્ નિર્દેશ છે.

भ्रुवोऽच्च कुंस-कुट्योः २/४/१०१

અ.અ.સૂ. : कुंस-कुट्योः भ्रुवः अत् च (ह्रस्वः)।

અર્થ : કુંસ અને કુટિ શબ્દ પર છતાં भ्रूનાં ऊનો अ અને હ્રસ્વ (उ) આદેશ થાય છે.

સ. : **कुंस-कुट्योः**→कुंसश्च कुटी च इति कुंसकुटी, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **भ्रुकुंसः/भ्रकुंसः**→સ્ત્રીવેષધારી નટ.
भ्रुवो कुंसयतीति। कर्मणोऽ०५.१.७२થી अण्→कुंस+**अ**
ङ्युक्तं०३.१.४९થી સમાસ→भ्रू+कुंस
પ્રથમા સિ વગેરે→**भ्रू**कुंसः।
આ સૂત્રથી भ्रूનાં ऊનો उ અને अ થાય છે.

(૨) **भ्रुकुटि/भ्रकुटिः**→भ्रुकुटि भ्रुवः कुटिरिति।
षष्ठ्ययत्ना०३.१.७६થી સમાસ→भ्रू+कुटि
આ સૂત્રથી અ અને હ્રસ્વ उ→**भ्रुकु**टि/**भ्रकु**टि
પ્રથમા સિ વગેરે→**भ्रू**कुटिः/**भ्र**कुटिः

વિશેષતા :

(૧) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો भ्रूकुटिः, भ्रूकुंसः વગેરે દીર્ઘ ऊવાળા પ્રયોગો પણ ઈચ્છે છે.

मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारि-तूल-चिते २/४/१०२

અ.અ.સૂ. : मालेषीकेष्टकस्य अन्तेऽपि भारि-तूल-चिते ह्रस्वः।

અર્થ : કેવળ માલા, ઇષીકા અને ઇષ્ટકા તેમજ, કોઈપણ શબ્દને અંતે રહેલાં માલા વગેરેનો સ્વર અનુક્રમે ભારિ, તૂલ અને ચિત શબ્દ પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે.

સ. : (૧) **मालेषीकेष्टकस्य**→माला च इषीका च इष्टका च इति मालेषीकेष्टकम्, तस्येति।

(૨) **भारि-तूल-चिते**→भारी च तूलश्च चितश्च इति भारितूलचितम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **मालभारी**→માળાને ધારણ કરનારો.
मालां बिभर्त्तीत्येवंशील इति।
अजाते०५.१.१५४थी णिन् तथा,
डस्युक्तं०३.१.४९थी સમાસ→माला+भृ+**इन्**
नामिनोऽ०४.३.५१थी वृद्धि→माला+**भारिन्**
प्रथमा सि વગેરે→मालाभारी
આ સૂત્રથી હ્રસ્વ→**माल**भारी।

(૨) **उत्पलमालभारी**→કમળોની માળાને ધારણ કરનારા.
उत्पलानां माला इति उत्पलमाला, उत्पलमालां बिभर्त्ती त्येवंशील इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **इषीकतूलम्**→મુંજની રાડી ઉપર રહેલું રૂ.
इषीकायाः तूलमिति।
षष्ठ्ययत्ला०३.१.७६थी સમાસ→ઽइषीका+तूल

(૪) **इष्टकचितम्**→પાકેલી ઈંટનો સમૂહ. इष्टकाभिः चितमिति। कारकं०૩.૧.૬૮થી સમાસ→इष्टका+चित
આ ઉદા.માં આ સૂત્રથી હ્રસ્વ વગેરે કાર્યો પૂર્વે પ્રમાણે જાણવા.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, **ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः** ૨/૧૮ ન્યાયાનુસારે माला વગેરે શબ્દો જેને અન્તે હોય તેવા નામનાં વિષયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી ન હતી. પરંતુ સૂત્રમાં अन्तेऽपि પદનાં ગ્રહણ વડે તે ન્યાયનો બાધ કરીને उत्पलमालभारी વગેરે तदन्त સ્થાને પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે.

गोण्या मेये ૨/૪/૧૦૩

અ.અ.સૂ. : मेये गोण्याः ह्रस्वः।

અર્થ : માનવાચક પણ ઉપચારથી મેયમાં વર્ત્તતાં गोणी શબ્દનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

ઉદા. (૧) गोणिः→ગોણી જેટલાં (ચોખા). गोण्या मित इति।
અહીં गोणी શબ્દ આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થયેલ છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, માનવાચી गोणी શબ્દ પણ જો ઉપચારથી મેયમાં વૃત્તિ હોય તો જ આ સૂત્રનું કાર્ય થાય છે. તેથી એક ગોણી ચોખાનાં ઢગલાંનાં પ્રમાણને જ્યારે એક ગોણી કહેવામાં આવે ત્યારે ને ઉપચારથી મેયવાચી ચોખાનો વિષય બને છે. ત્યારે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૨) અહીં ङ्यादे०૨.૪.૯૫ સૂત્રનિર્દિષ્ટ 'अगोणीसूच्योः' દ્વારા ङीનાં લોપનો પ્રતિષેધ થતો હતો અને गोश्चान्ते०૨.૪.૯૬ સૂત્ર દ્વારા સમાસમાં જ હ્રસ્વત્વની પ્રાપ્તિ હતી. તેથી અસમસ્ત પણ મેયવાચી गोणी શબ્દને હ્રસ્વત્વની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

ङ्यादीदूतः के ૨/૪/૧૦૪

અ.અ.સૂ. : ङ्यादीदूतः के ह्रस्वः।

અર્થ : ङी પ્રત્યયાન્ત તથા ई-ऊ અન્તવાળાં શબ્દોનો અન્ત્યસ્વર क પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે.

સ. : ङ्यादीदूतः→ङीश्च आच्च ईच्च ऊच्च इति ङ्यादीदूत्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **पट्विका**→अल्प कुशळ स्त्री. अल्पा पट्वी इति।
प्राग् नित्यात्०७.૩.૨૮થી कप्→पट्वी+**क**
आत्૨.૪.૧૮થી आप्→पट्वी+क+**आ**
समानानां०૧.૨.૧થી दीर्घ→पट्वीका
स्वरादुतो०૨.૪.૩૫થી થયેલ ङीનો આ સૂત્રથી હ્રસ્વ→ पट्विका।

(૨) **सोमपकः**→સોમરસને પીનારા. ह्रस्वः सोमपाः इति।
ह्रस्वे०७.૩.૪૬થી कप्→सोमपा+**क**
આ સૂત્રથી आप्નો સ્વર હ્રસ્વ→सोमपक
प्रथमा सि વગેરે→सोमपकः।

(૩) **लक्ष्मिका**→લક્ષ્મી.

(૪) **वधुका**→વહુ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા पट्विका પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં ङीનાં ગ્રહણ દ્વારા परतः स्त्री०૩.૨.૪૯ વગેરે સૂત્રથી થતાં પુંવદ્ભાવનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી पट्विका વગેરે શબ્દોમાં પ્રાપ્ત પુંવદ્ભાવ આ સૂત્ર દ્વારા બાધિત થાય છે.

(૨) **प्रत्यया-ऽप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव** ૨/૨ ન્યાયાનુસારે ककનાં ગ્રહણથી ક પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરવું. તેથી काकः, पाकः વગેરે સ્થાને આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ થશે નહીં.

न कचि ૨/૪/૧૦૫

અ.અ.સૂ. : ङ्यादीदूतः कचि ह्रस्वः न।

અર્થ : ङी, आप् પ્રત્યયાન્ત તથા ई-ऊ અન્તવાળાં શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર कच् પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થતો નથી.

ઉદા. (૧) **बहुकुमारीकः**→ઘણી કુમારીઓવાળો.
बह्व्यः कुमार्यो यस्याऽसौ इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→बह्वी+कुमारी
ऋन्नित्य०૭.૩.૧૭૧થી कच्→बहवीकुमारी+**क**
परतः०૩.૨.૪૯થી પુંવદ્ભાવ→**बहुकुमारीक**
આ સૂત્રથી ङीનાં હ્રસ્વત્વનો **નિષેધ.**
પ્રથમા સિ વગેરે→बहुकुमारीकः।

(૨) **बहुकीलालपाकः**→ઘણાં મદિરા પીનારાઓવાળો.
बहवः कीलालपा यस्मिन् स इति।

(૩) **बहुलक्ष्मीकः**→ઘણી લક્ષ્મીવાળો.
बहव्यः लक्ष्म्यो यस्य स इति।

(૪) **बहुब्रह्मबन्धूकः**→ઘણા બ્રહ્મબંધુવાળો.
बहव्यो ब्रह्मबन्ध्वो यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन** ૨/૫ ન્યાયાનુસારે પૂર્વનાં સૂત્રમાં કનાં ગ્રહણથી કચ્નું ગ્રહણ થતું હતું. તેથી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ કર્યો છે.

नवाऽऽपः ૨/૪/૧૦૬

અ.અ.સૂ. : आपः कचि ह्रस्वः नवा।

અર્થ : આપ્ પ્રત્યયાન્ત્ શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર કચ્ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

ઉદા. **प्रियखट्वकः/प्रियखट्वाकः**→પ્રિય ખાટલાવાળો.
प्रिया खट्वा यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ હ્રસ્વાદેશ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કરવો.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રમાં આપ્ અન્તવાળાંનાં ગ્રહણ દ્વારા આપ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો પણ અન્ત્ય સ્વરનાં હ્રસ્વપણાનો નિષેધ થતો હતો તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे २/४/१०७

अ.अ.सू. : अनित्क्याप्परे अपुंसः इत् च (ह्रस्वः) नवा।

अर्थ : आप् જ છે પરમાં જેનાથી પરંતુ વિભક્તિ નહીં તેવાં न् ઈત્ સિવાયનાં પ્રત્યયનાં અવયવભૂત क પર છતાં પુંલિંગ સિવાયનાં અર્થવાળાં आप्નાં સ્થાને इ અને હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **अपुंसः**→न पुमान् इति अपुमान्, तस्येति।
(૨) **आप्परे**→आबेव परो यस्मात् स इति आप्परः, तस्मिन्निति।
(૩) **अनित्कि**→न इत् अनुबन्धो यस्य स इति नित्, न नित् इति अनित् अनिच्चासौ क् च इति अनित्क्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **खट्विका/खट्वका/खट्वाका**→કંઈક ન્યૂન ખાટલો.
अल्पा खट्वा इति।
कुत्सिताऽल्प०७.३.३३थी कप्→खट्वा+**क**
आत्२.४.१८थी आप्→खट्वा+क+**आ**
આ સૂત્રથી પૂર્વનાં आप्નો इ→**खटि्**वका
ह्रस्व→**खट्**वका
વિકલ્પે : આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યારે→**खट्वा**का ।
પ્રથમા સિ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું.

પ્ર.ઉદા. (૧) **अपुंस इति किम् ? सर्विका**→અભાવ થવાવાળા.
अज्ञाता सर्वा इति। આ ઉદા.ની સાધનિકા खट्विका પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ यावादिभ्य०७.३.१५थी कप् કરવો. અને આ સૂત્રથી इन् કરતાં अस्याऽयत्० २.१.१११थी નિત્ય इ કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પુંલિંગ સિવાયનાં અર્થવાળાં શબ્દથી થાય છે. જ્યારે અહીં સર્વ પુંલિંગમાં પણ વપરાતું હોવાથી આ સૂત્રથી હ્રસ્વ અને इ થયો નહીં.

(૨) **अनिदिति किम् ? दुर्गाका**→દુર્ગાદિવી.
अनुकम्पिता दुर्गादेवी इति।
ते लुग्०૩.૨.૧૦૮થી લોપ→दुर्गा
लुक्युत्तरपद०૭.૩.૩૮થી कप्→दुर्गा+**क**
आत्૨.૪.૧૮થી आप्→दुर्गा**का**
ङ्यादीदूतः०૨.૪.૧૦૪થી હ્રસ્વ→दुर्ग**ा**का,
પ્રથમા સિ વગેરે→दुर्गका।
આ સૂત્રમાં न् ઈત્વાળાં પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી इ અને आप्નો હ્રસ્વ થયો નથી.

(૩) **आप्पर इति किम् ?**
(a) प्रियखट्वाको ना→પ્રિય ખાટલાવાળો પુરુષ.
प्रिया खट्वा यस्य स इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→प्रिया+खट्वा
परतः स्त्री०૩.૨.૪૯થી પુંવદ્ભાવ→**प्रिय**खट्वा
शेषाद्०૭.૩.૧૭૫થી काच्→प्रियखट्वा**क**
પ્રથમા સિ વગેરે→प्रियखट्वाकः।

(b) अतिप्रियखट्वाका स्त्री→પ્રિય ખાટલાવાળાને ઓળંગી જનારી સ્ત્રી. प्रियखट्वाकमतिक्रान्ता इति।
प्रात्यत्वपरि०૩.૧.૪૭થી સમાસ→अति+प्रियखट्वाक+अम्
आत्०૨.૪.૧૮થી आप्→अति+अतिप्रियखट्वाका
પ્રથમા સિ વગેરે→**अतिप्रियखट्वाका।**

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ આપ્થી પર અનંતર ક હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં ઉદા. (a)માં આપ્ની પછી ક નથી અને ઉદા. (b)માં ક અને આની વચ્ચે અમ્નું વ્યવધાન છે માટે આ સૂત્રથી આપ્નાં સ્થાને હ્રસ્વ અને ઇ થયો નહીં.

(૪) **आप इत्येव→मातृका**→માતાતૃલ્ય (માસી).
मातुस्तुल्या इति।
तस्य तुल्ये०७.१.१०८થી क→मातृ+**क**
आत्२.४.१८થી आप→मातृक+आ
प्रथमा सि વગેરે→मातृका।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ આપ્નાં સ્થાને જ થાય છે. જ્યારે અહીં કથી પૂર્વે ऋ છે. આપ્ નહીં માટે આ સૂત્રથી કની પૂર્વે રહેલ હ્રસ્વ અને ઇ થયો નહીં.

વિશેષતા :

યદ્યપિ અહીં 'इत्'નો અધિકાર શરૂ થવાથી ह्रस्वः ની અનુવૃત્તિ અટકી જાય છે. પણ **चकारो यस्मात्परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति** २/१ ન્યાયાનુસારે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકાર દ્વારા તેની પૂર્વે રહેલ પ્રથમાન્ત इत्થી પૂર્વસૂત્રગત તત્સજાતીય પ્રથમાન્ત 'ह्रस्वः'નો અધિકાર ગ્રહણ થશે.

તેમજ, **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** २/२ ન્યાયાનુસારે 'ह्रस्वः'નો અધિકાર ઉત્તર સૂત્રમાં જશે નહીં.

(२) અહીં કેટલાંક વ્યાકરણકારો प्रियखट्विका આદિ વિશેષણતયા સ્ત્રીલિંગ નામમાં પુંલિંગ સિવાયનાં અર્થવાળો આપ્નો નિર્દેશ માને છે. તેથી તેઓનાં મતે ત્રણરૂપ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે प्रियखट्विका, प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका।

स्व-ज्ञाऽज-भस्त्राऽधातुत्ययकात् २/४/१०८

અ.અ.સૂ. : अनित्क्याप्परे स्व-ज्ञाऽज-भस्त्राऽधातुव्ययकात् इत् नवा।

અર્થ : ધાતુ અને त्य પ્રત્યય સિવાયનાં य् અને क्थी પર આપ્ જ છે પરમાં જેનાથી પરંતુ વિભક્તિ નહીં તેવાં न् ઈત્ સિવાયનાં પ્રત્યયનાં અવયવભૂત क પર છતાં स्व, ज्ञा, अज અને भस्त्रમાં રહેલાં आप्નાં સ્થાને इ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : **स्व-ज्ञाऽज-भस्त्राऽधातुत्ययकात्**→धातुश्च त्यश्च इति धातुत्यौ, न धातुत्यौ इति अधातुत्यौ, यश्च कश्च इति यकौ, अधातुत्यौ च याकौ च इति अधातुत्ययकौ, स्वश्च ज्ञाश्च अजश्च भस्त्रश्च अधातुत्ययकौ च इति स्व-साजभस्त्रा- धातुत्ययकम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) स्विका/स्वका→कुत्सित ज्ञाति. कुत्सिता स्वा इति।
प्राग् नित्यात्७.३.२८थी कप्→स्वा+**क**
आत्नो २.४.१८थी आप्→स्वा+क+**आ**
આ સૂત્રથી आप्નો इ વિકલ્પે→**स्वि**का
વિકલ્પે : આ સૂત્રથી इन થાય ત્યારે,
इच्चाऽपुंसो०२.४.१०७थी હ્રસ્વ→**स्व**का।
પ્રથમા સિ વગેરે→स्विका/स्वका।

(૨) **ज्ञिका/ज्ञका**→અલ્પ જાણનારી. कुत्सिता ज्ञा इति।

(૩) **अजिका/अजका**→અજ્ઞાત બકરી. अज्ञाता अजा इति।

(૪) **भस्त्रिका/भस्त्रका**→कुत्सित બાણનું માથું.
कुत्सिता भस्त्रा इति।

(૫) **इभ्यिका/इभ्यका**→અજ્ઞાત શ્રેષ્ઠી સ્ત્રી.
कुत्सिता इभ्या इति।

(૬) **चटकिका/चटकका**→નાની ચકલી. ह्रस्वा चटका इति ।

★ આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. धातुव्यवर्जनं किम् ?

(૧) **सुनयिका**→સારી રીતે લઈ જનારી (નીતિ).
शोभनः नयः यस्याः सा इति सुनया, कुत्सिता सुनया इति।
कुत्सिता-ल्प०७.३.३उथी कप्→सुनया+**क**
आत्२.४.१८थी आप्→सुनया+क+**आ**
इच्चाऽपुंसो०२.४.१०७थी आनो इ→सुन**यि**का
प्रथमा सि वगेरे→सुनयिका।

(૨) **सुपाकिका**→સારી (રીતે) રાંધનારી.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **इहत्यिका**→અહીં થયેલી. इह भवा इति।
क्वेहाऽमा०६.३.१६थी त्यच्→इह+त्य
આ ઉદા.માં आत्२.४.१८थी आप् વગેરે કાર્ય પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

★ આ સૂત્રમાં ધાતુ તથા ત્યનું વર્જન છે. અને ઉદા. (૧), (૨)માં ય અને કથી પર આપ્ છે. તથા ઉદા. (૩)માં ત્વથી પર આપ્ છે માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇન થતાં अस्याऽयत्०२.४.१११थी નિત્ય इ થયો છે.

★ **आप इत्येव→काम्पील्यिका**→કંપિલ નગરમાં થયેલી.
काम्पील्ये भवा इति।
प्रस्थ-पुर०६.३.४३थी अकञ्→ काम्पील्य+**अक**

अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→काम्पील्यक
आत्२.४.१८थी आप्→काम्पील्यक+आ
समानानां०१.२.१थी दीर्घ→काम्पील्यि**का**,
अस्याऽयत्०२.४.१११थी अनो इ→काम्पील्यि**का**,
प्रथमा सि→काम्पील्यिका।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ आप्નાં સ્થાને જ થાય છે. જ્યારે અહીં आप् નથી. માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે હ્રસ્વ અને इ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **प्रत्यया-ऽप्रत्ययय़ोः प्रत्ययस्यैव** ૨/૨ ન્યાયાનુસારે સૂત્ર-નિર્દિષ્ટ त्य પ્રત્યય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવો.

(૨) यद्यपि इच्चाऽपुंसो०२.४.१०७ સૂત્ર દ્વારા આ સૂત્રનું કાર્ય સિદ્ધ જ હતું તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ કરવા દ્વારા આ સૂત્રનાં વિષયમાં अपुंसःનો અધિકાર અટકાવવામાં આવ્યો છે. તેથી સ્વિકા વગેરે પ્રયોગોમાં પુંલિંગમાં રહેલાં નામથી પણ થયેલાં પ્રત્યયનાં સ્થાને આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

द्वयेष-सूत-पुत्र-वृन्दारकस्य ૨/૪/૧૦૯

અ.અ.સૂ. : अनित्क्याप्परे द्वयेष-सूत-पुत्र-वृन्दारकस्य इत् नवा।

અર્થ : ન સિવાયનાં પ્રત્યય સંબંધી ક પર છતાં જો તેનાથી પર आप् હોય તો દ્વિ, એષ, સૂત, પુત્ર અને વૃન્દારકનાં અન્ત્ય અનો વિકલ્પે इ થાય છે.

સ. : **द्वयेष-सूत-पुत्र-वृन्दारकस्य**→द्विश्च एषश्च सूतश्च पुत्रश्च वृन्दारकश्च इति द्वयेष-सूत-पुत्र-वृन्दारकम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **द्विके/द्वके**→ખરાબ એવી. कुत्सिते द्वे।
त्यादि-सर्वा०७.३.२९थी अक्→द्व+**अक्**+इ
आ द्वेरः०२.१.४१थी इनो अ→द्वक
आत्२.४.१८थी आप→द्वका
आ सूत्रथी अनो इ→**द्विका/द्वका**
प्रथमा औ वगेरे→द्विके/द्वके।

(૨) **एषिका/एषका**→ખરાબ એવી. कुत्सिता एषा इति।
આ ઉદા.ની साधनिका પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી.

(૩) **सूतिका/सूतका**→ખરાબ એવી જન્મ આપનારી.
कुत्सिता सुता इति।
प्राग् नित्यात्०७.३.२८थी कप्→सूता+**अ**

(૪) **पुत्रिका/पुत्रका**→પૂતળી कृत्रिमः पुत्र इति।
तनु-पुत्रा-ऽणु०७.३.२३थी क→पुत्र+**क**

(૫) **वृन्दारिका/वृन्दारका**→સુંદર એવી દેવી.
प्रशस्तं वृन्दमस्याऽस्तीति।
वृन्दादारकः०७.२.११थी आरक→वृन्द+**आरक**
આ ઉદા.માં आत्२.४.१८थी आप् વગેરે કાર્યો પૂર્વ પ્રમાણે જાણવા.

વિશેષતા :

(૧) પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી आप्નો અધિકાર અટકી ગયો.

(૨) દ્વિનાં સાહચર્યથી **साहचर्यात् सदृशस्यैव** ૨/૬ ન્યાયાનુસારે एष પણ સર્વનામ સંબંધી જ ગ્રહણ થશે પણ इच्छतीति एषः જેવા સર્વનામ સિવાયની પ્રકૃતિનું ગ્રહણ ન કરવું.

(૩) અહીં न द्वे इति अद्वके, न एषा इति अनेषका ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં વિગ્રહગત વિભક્તિનો લોપ થયે છતે સમાસ પછી થતી વિભક્તિને આશ્રયીને आप् પ્રત્યય કરવામાં આવે છે. તે आप् પ્રત્યય વિગ્રહકાલીન વિભક્તિનો સ્થાનીવદ્ભાવ હોવાનાં કારણે કથી પરમાં ન મનાતાં વિગ્રહકાલીન વિભક્તિથી પરમાં જ મનાય છે. તેથી ત્યાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

वौ वर्त्तिका २/४/११०

અ.અ.સૂ. : वौ वर्त्तिका इत् नवा।

અર્થ : પક્ષી અર્થમાં વર્ત્તતાં વર્ત્તિકાનું ઇત્વ વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે.

ઉદા. **वर्त्तिका/वर्त्तका**→પક્ષી વિશેષ.
वर्त्तते इति (वृतूङ् वर्त्तने०९५५)
णक-तृचौ५.१.४८थी णक→वृत्+**अक**
लघोरुपा०४.३.४थी गुण→वर्त्तक
आत्२.४.१८थी आप्→वर्त्तक+**आ**
આ સૂત્રથી વિકલ્પે इ→**वर्त्तिका/वर्त्तका**।
प्रथमा सि वगेरे→वर्त्तिका/वर्त्तिका

પ્ર.ઉદા. वावित किम् ? वर्त्तिका भागुरिः→નાસ્તિક દર્શનને કહેનારી. वर्त्तयतीति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી વિકલ્પે इन કરતાં अस्याऽयत्०२.४.१११ થી નિત્ય इ કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પક્ષી અર્થમાં જ વર્તનાં વર્ત્તિકામાં થાય

છે. જ્યારે અહીં પક્ષી અર્થ નથી માટે આ સૂત્રથી વિકલ્પે इन થતાં अस्याऽयत्०२.४.१११થી નિત્ય इ થયો છે.

अस्याऽयत्-तत्-क्षिपकादीनाम् २/४/१११

અ.અ.સૂ. : अयत्-नन्-क्षिपकादीनाम् अस्य अनित्क्याप्परे इः।

અર્થ : यत्, तद् અને क्षिपक વગેરે સિવાયનાં નામનાં અનો आप् છે પરમાં જેને એવો न् ईत् સિવાયનો क પ્રત્યય પર છતાં इ થાય છે.

સ. : **अयत्-तत्-क्षिपकादीनाम्**→क्षिपक आदिर्येषां ते इति क्षिपकादयः, यच्च तच्च क्षिपकादयश्च इति यत्तत्क्षिपकादयः, न यत्तत्क्षिपकादयः, अयत्तत्क्षिपाकादयः, तेषामिति।

ઉદા. (૧) पाचिका→રાંધનારી. पचतीति (डुपचींष् पाके-८८८) આ ઉદા.ની સાધનિકા वर्त्तिका પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં આ સૂત્રથી અનો નિત્ય इ કરવો.

(૨) **मद्रिका**→મદ્રવેશમાં થનારી. मद्रेषु भवा इति।
वृजि-मद्राद्०६.३.३८થી क→मद्र+**क**
आत्२.४.१८થી आप→मद्रक+**आ**
આ સૂત્રથી અનો इ→**मद्रिका**
પ્રથમા સિ વગેરે→मद्रिका।

પ્ર.ઉદા. (૧) अनित्कीत्येव→जीवका→ઘણું જીવો એ પ્રમાણે આશિષ પામતી. जीवतादित्याशास्यमाना इति।
आशिष्यकन्०५.१.७०થી अकन्→जीव+**अक**
आत्२.४.१८થી आप्→जीवका
પ્રથમા સિ વગેરે→जीवका।

આ સૂત્રમાં ન્ ઈત્વાળાં કનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ઇ થયો નહીં.

(૨) **आप्पर इत्येव→बहुपरिव्राजका**→ઘણાં પરિવ્રાજકો વાળી (વાડી).

परिव्रजन्तीतिणकः परिव्राजकः, बहवः परिव्राजका यस्यां सा इति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→बहु+परिव्राजक

आत्૨.૪.૧૮થી आप्→बहुपरिव्राज**का**

प्रथमा सि વગેરે→बहुपरिव्राजका।

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ आप् થી ૫૨ અનંતર ક હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં आप् થી ૫૨ ક નથી માટે આ સૂત્રથી ઇ થયો નહીં.

(૩) **यदादिवर्जनं किम् ?**

(૧) **यका**→ખરાબ એવી જે. कुत्सिता या इति।

(૨) **सका**→ખરાબ એવી તે. कुत्सिता सा इति।

(૩) **क्षिपका**→ફેંકનારી.

(૪) **ध्रुवका**→સ્થિર રહેનારી.

આ (૧), (૨) ઉદા.ની સાધનિકા सर्विका પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ તે સૂત્રથી अनो इ કરવો નહીં.

★ આ ઉદા.માં यद् વગેરેનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

(૧) **क्षिपकादि ગણ :** क्षिपका, ध्रुवका, धुका, लहका, चरका, चटका, इष्टका, एडका, एरका, करका, अवका, अलका, दण्डका,

पिष्पका, कन्यका, मेनका, द्वारका, रेवका, सेवका, धारका, उपत्यका, अधित्यका वगेरे.

सूत्रमां ब.व. आकृतिगण माटे छे. तेथी आ सिवायनां अन्य प्रयोगो पण तत्सदृश जणाय तो तेनो आ गणमां समावेश थाय छे.

(२) पूर्वसूत्र थी आ सूत्रनो पृथक् निर्देश कर्यो तेथी नवानो अधिकार अटकी गयो.

(३) इच्चाऽपुंसो०२.४.१०७थी आवतां 'अनितः'नां अधिकारमां 'अनित्' એ प्रमाणे पर्युदास नञ्नुं ग्रहण करवामां आव्युं छे. तेथी तद्भिन्न तद्सदृशतया न्कार ईत् सिवायनां पण प्रत्ययनुं ज ग्रहण करवुं. पण प्रत्यय सिवायनां अन्य प्रकृतिनां कनुं ग्रहण करवुं नहीं. तेथी शक्नोतीतिशका जेवा स्थाने आप् प्रत्यय पर्मां होवा छतां पण धातुनो क् होवाथी आ सूत्रनी प्रवृत्ति थई नहीं.

नरिका-मामिका २/४/११२

अ.अ.सू. : नरिका-मामिका।

अर्थ : नरका अने मामका शब्दमां कनी पूर्वे इत्व निपातन कराय छे.

स. : **नरिका-मामिका**→नरिका च मामिका च इति।
(सूत्रत्वात् औ लोपः)

उदा. (१) **नरिका**→भाट्ट स्त्री (माणसोने बोलावनारी).
नरान् कायतीति(कै शब्दे-३६)
आतो डो०५.१.७६थी ड→नर+शस+**का**(कै)+**अ**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी आनो लोप→नर+क
डस्युक्तं०३.१.४९थी समास→नर+का+अ

आत्२.४.१८थी आप्→नरक+**आ**
आ सूत्रथी अनो इ→नरिका
प्रथमा सि वगेरे→**नरिका**।

(२) **मामिका**→मारी. ममेयमिति।
युष्मदस्मदो०६.३.६७थी अञ् अने ममक→ममक+अ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→ममक
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**मा**मक
आ उदा.मां आप् वगेरे कार्यो पूर्वे प्रमाणे जाणवा.

विशेषता :

(१) नरकमां क धातु संबंधी अने ममकमां आदेश संबंधी छे. आम, अहीं प्रत्यय संबंधी ककार न होवाथी पूर्वसूत्र द्वारा इत्वनी प्राप्ति न हती. तेनी प्राप्ति माटे आ सूत्रनो निर्देश छे.

तारका-वर्णकाऽष्टका ज्योतिस्-तान्तव-पितृदेवत्ये २/४/११३

अ.अ.सू. : ज्योतिस्-तान्तव-पितृदेवत्ये तारका-वर्णका-ऽष्टकाः।

अर्थ : ज्योतिस्, तान्तव अने पितृदेवत्य अर्थमां अनुक्रमे तारका, वर्णका अने अष्टका नाम इ आदेशनां अभाववाळो निपातन करायछे.

स. : (१) **तारका-वर्णका-ऽष्टका**→तारका च वर्णका च अष्टका च इति तारकावर्णकाऽष्टका (प्रथमा सि, सूत्रत्वात् लोपः)

(२) **ज्योतिस्-तान्तव-पितृदेवत्ये**→ज्योतिश्च तान्तवश्च पितृदेवत्यं च इति ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **तारका ज्योतिः**→તારા.

(૨) **वर्णका प्रावरणविशेषः**→વસ્ત્ર વિશેષ.

(૩) **अष्टका पितृदेवत्ये कर्म**→પિતૃદેવતા સંબંધી કર્મ.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં નિમિત્ત જ્યોતિસ્ વગેરે અર્થ અને સ્થાની તારકા વગેરે શબ્દોનાં વચ્ચે વચન અને સંખ્યા સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्** ૧/૧૦ ન્યાયાનુસારે તે બંને વચ્ચે અનુક્રમ આવે છે.

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः समाप्तः॥

શ્લો : **श्री मूलराज[१]क्षितिपस्य बाहुर्बिभर्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम्।**
संकोचयन् वैरिमुखाम्बुजानि यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः॥

---

૧. આ શ્લોકોને સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે (સં.સૌ.) (પરિ.પુસ્તિકા)માં સંપાદિત કરેલ છે. તેનો અર્થ, અન્વય, સમાસ વગેરે ત્યાંથી જ જાણી લેવા.

અભ્યાસ-૨

(અધ્યાય-૨, પાદ-૪)

પ્ર.૧. નીચેનાં સૂત્ર લખી અર્થ જણાવો. ૧૦

(૧) ૨.૪.૯૬ (૨) ૨.૪.૯૭ (૩) ૨.૪.૫૪
(૪) ૨.૪.૫૯ (૫) ૨.૪.૧૩ (૬) ૨.૪.૭૯
(૭) ૨.૪.૧૦૯ (૮) ૨.૪.૧૦૦ (૯) ૨.૪.૧૬
(૧૦) ૨.૪.૨૦

પ્ર.૨. નીચેનાં પ્રયોગોની સિદ્ધિ કયા સૂત્રથી થાય છે તે જણાવો. ૧૦

(૧) पञ्चपूली (૨) शङ्खपुष्पी (૩) क्षत्रियाणी
(૪) क्षत्रिया (૫) कुशा (૬) इषीकतूलम्
(૭) प्रष्ठी (૮) पाचिका (૯) अतिब्रह्मबंधुकः
(૧૦) द्विपादी

પ્ર.૩. નીચેનાં પ્રયોગો શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ તે જણાવો અને તેને સૂત્રનિર્દેશ દ્વારા શુદ્ધ કરો. ૧૦

(૧) लौहित्यायनी (૨) सर्वका (૩) श्येती
(૪) भरणीगुप्तः (૫) बहुश्रेयसिः (૬) इन्द्रहुपुत्रः
(૭) गोणी (૮) प्रियखट्वाकः (૯) स्वाका
(૧૦) अष्टका (खारी)

પ્ર.૪. નીચેનાં ન્યાયોની પ્રવૃત્તિ સૂત્રગત સમજૂતી દ્વારા જણાવો. ૨૦

(૧) प्रत्यया-ऽप्रत्ययोः० (૨) सन्नियोगशिष्टाना०
(૩) सकृद्गते० (૪) क्विबन्ता०

પ્ર.૫. નીચેનાં પ્રશ્નોનાં જવાબ લખો. ૧૫

(૧) ૨/૪ માં આવતાં નિપાતન સૂત્રો જણાવી તેનાં અર્થ લખો.
(૨) नासिकोदर०૨.૪.૩૯થી થતો નિયમ જણાવી પ્ર.ઉદા. દર્શાવો.
(૩) मालेषीकेष्ट०૨.૪.૧૦૨માં अन्तेऽपि પદનું પ્રયોજન જણાવો.
(૪) સ્વાઙ્ગ અને બહુલમ્‌ની પરિભાષા જણાવો.
(૫) જાતિ અને ગુણની વ્યાખ્યા લખો.

પ્ર.૬. નીચેનાં સૂત્રનિર્દેશનાં પ્રયોજનો જણાવો. ૧૫

(૧) नखमुखा०२.४.४ (૨) ड्यादीदूतः०२.४.१०५
(૩) नारी०२.४.७६ (૪) अजादेः०२.४.१६
(૫) गौरादिभ्यः०२.४.१९

પ્ર.૭. નીચેનાં જોડકાં જોડો : ૨૦

(૧) चौरयती	दाम्नः
(૨) तिरश्ची	गौरादिभ्यो०
(૩) सुद्वरी	अधातू०
(૪) सूध्नी	नासिकोदर०
(૫) द्विदाम्नी	अङ्गः
(૬) पेटी	सादेः
(૭) त्रिलोकी	क्रीतात्०
(૮) षट्पदा	ण-स्वरा०
(૯) मुनी	ऊध्नः
(૧૦) दीर्घपादा	धवात् योगाद०
(૧૧) नागी	ऋचि पाद०
(૧૨) सेनापत्नी	गोश्चान्ते०
(૧૩) स्वैरी	पूतक्रतु०
(૧૪) यशबाहूः	द्विगोः०
(૧૫) वसुक्रीती	जातेरयान्त०
(૧૬) अतिनु	ष्या पुत्र-पत्यो०
(૧૭) अग्नायी	इतोऽक्त्यर्थात्
(૧૮) मयूरी	पाणिगृहीतीति
(૧૯) कारीषगन्ध्या	बाह्वन्त०
(૨૦) हस्तगृहीती	भाज-गोण०

●●●

અભ્યાસ-3

પરિશિષ્ટ-૧

ङी प्रत्यय કરનારા સૂત્રો

विधि	विकल्प	निषेध
स्त्रियां नृतो०१	वा बहु०५	नोपान्त्यवत:०१३
अधातूदृ०२	वा पाद:०६	मन:०१४
अङ्च:०३	अनो वा०११	
ण-स्वरा०४	पुरुषाद् वा०२५	
ऊघ्न:०७	क्ताच्च०२८	
अशिशो:०८	नवा शोणादे:०३१	
संख्यादे०९	इतोक्त्य०३२	
दाम्न:०१०	पद्धते:०३३	
नाम्नि०१२	शक्ते:०३४	
गौरादिभ्यो०१९	स्वरादुतो०३५	
अणञे०२०	श्येतैत०३६	
वयस्य०२१	क्न: पलिता०३७	
द्विगो:०२२	असह-नञ्०३८	
परिमाणात्०२३	नासिकोदरौष्ठ०३९	
काण्डात्०२४	नख-मुखा०४०	
रेवत-रोहि०२६	पुच्छात्४१	
नीलात्०२७	अनाच्छादजात्या०४७	
केवल-मामक०२९	पत्युर्न:०४८	
भाज-गोण०३०	सादे:०४९	
कबर-मणि०४२	मनोरौच वा०६१	
पक्षाच्चोपमादे:४३	सूर्याद् देवतायां वा०६४	

विधि	विकल्प	निषेध
क्रीतात्:०४४	आर्य-क्षत्रियाद्०६६	
क्तादल्पे४५	षा-ऽवटाद् वा०६७	
स्वाङ्गादेरेकृत०४६		
सपत्न्यादौ५०		
ऊढायाम्५१		
पाणिगृहीतीति५२		
पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ०५३		
जातेरयान्त०५४		
पाक-कर्ण०५५		
असत्-काण्ड०५६		
असम्-भस्त्रा०५७		
अनञो मूलात्०५८		
धवाद्०५७		
पूतक्रतु०६०		
वरुणेन्द्र०६२		
मातुला०६३		
यव-यवना०६५		
यञो डायन्०६७		
लोहितादिश०६८		
कौरव्य०७०		
इञ इतः०७१		
नुर्जातेः०७२		
नारी-सखी०७६		

आप् प्रत्यय કરનારાં સૂત્રો

વિધિ	વિકલ્પ	નિષેધ
अजादेः१६ ऋचि पादः०१७ आत्१८	ताभ्यां वाऽऽप्०१५	

ऊङ् प्रत्यय કરનારાં સૂત્રો

વિધિ	વિકલ્પ	નિષેધ
उतोडप्राजिनश्चाऽयु०७३ बाह्वन्त०७४ उपमान-सहित०७५ नारी-सस्त्री०७६		

ष्य પ્રત્યય કરનારાં સૂત્રો

વિધિ	વિકલ્પ	નિષેધ
अनार्षे वृद्धे०७८ कुलाख्यानाम्०७९ क्रौड्यादीनाम्०८० भोज-सूतयोः०८१		

●●●

પરિશિષ્ટ-૨

આ પુસ્તકમાં આવતાં ન્યાયોનાં સામાન્ય અર્થઃ

(૧) **अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव** ૨/૩→જે સ્થાને સૂત્રમાં અદાદિ અને અનદાદિ બંને ગણનાં ધાતુનાં ગ્રહણની સંભાવના હોય, ત્યાં અનદાદિ (બીજા સિવાયનાં ગણ)નું જ ગ્રહણ થાય છે.

(૨) **अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** ૨/૧૯→સૂત્રમાં અન્, ઇન, અસ્ અને મન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય તે કાર્ય સાર્થક અને અનર્થક એવા પણ અન્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી થાય છે.

(૩) **अन्तरङ्गं बहिरङ्गात्** ૧/૪૨→અંતરંગવિધિ બહિરંગ વિધિ કરતાં બળવાન હોય છે. (પહેલાં પ્રવર્ત્તે છે.)

(૪) **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य** ૧/૧૪→અર્થવાળાં પ્રત્યય કે પ્રકૃતિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે અનર્થક પ્રત્યય કે પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ થતું નથી.

(૫) **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** ૧/૨૦→અંતરંગ કાર્યનાં પ્રસંગમાં બહિરંગ કાર્ય અસિદ્ધ મનાય છે.

(૬) **उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानि** ૨/૪૬→ઉણ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામો અવ્યુત્પન્ન હોય છે.

(૭) **उभयस्थाननिष्पन्नोऽन्यतरव्यपदेशभाक्** ૨/૪૯→બે સ્થાની મળીને જે આદેશ થયો હોય તેનો ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ એક સ્થાનીથી ઉત્પન્ન થયાનો વ્યવહાર કરાય છે.

(૮) **एकदेशविकृतमनन्यवत्** ૧/૭→જે બે શબ્દોમાં કોઈ એક દેશમાં વિકૃતપણું (જુદાપણું) હોય તો પણ તે બે શબ્દો જુદાં ગણાતાં નથી.

(૯) **कृत्रिमा-ऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे** ૧/૨૩→કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ નું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે કૃત્રિમને વિશે કાર્ય જાણવું.

(૧૦) **क्विबन्ता धातुत्वं नोज्झन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते** ૨/૪૮→ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત નામો ધાતુપણાનો ત્યાગ કરતાં નથી અને શબ્દ(નામ)પણાંને સ્વીકારે છે.

(૧૧) **गतिकारकडस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तै विभक्तयुत्पत्तेः प्रागेव समासः** ૨/૩૧→વિભક્ત્યન્ત એવા જ (a) ગતિસંજ્ઞક (b) કારક શબ્દોનો (c) ડસિ=પંચમી વિભક્તિ વડે ઉક્ત પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનો, કૃદંત નામ સાથે સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે કૃદન્તથી વિભક્તિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જ સમાસ થઈ જાય છે.

(૧૨) **ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः** ૨/૧૮→સૂત્રમાં સાક્ષાત્ નામનું ગ્રહણ કરવાપૂર્વક નામ વગેરેનું જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય તે નામ જો સમાસાદિ થવા વડે સમુદાયનાં અન્ત ભાગરૂપે બનેલું હોય તો ન થાય.

(૧૩) **चकारो यस्मात्पर स्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति** ૨/૬૧→ વ્યાકરણસૂત્રમાં ચ અવ્યય જે શબ્દની પરમાં હોય તે શબ્દનાં સજાતીય જ બીજા શબ્દનો સમુચ્ચય કરે છે.

(૧૪) **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨→ચકાર વડે અનુકૃષ્ટ-પૂર્વસૂત્રથી ખેંચાયેલ પદ આગળનાં સૂત્રમાં જતું નથી.

(૧૫) **तिवा-शवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।**
एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि ॥ १/१८
વ્યાકરણ સૂત્રોમાં (a) तिव् પ્રત્યય (b) शव् પ્રત્યય (c) અનુબંધ વડે (d) ગણ વડે (e) એક સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરીને કહેલ કાર્યો વિવક્ષિત ધાતુથી થતાં યડ્લુબન્ત પ્રયોગમાં પ્રવર્ત્તતાં નથી.

(૧૬) **द्वन्द्वात्परः प्रत्येकमभिसम्बध्यते** ૩/૧૫→દ્વન્દ્વ સમાસથી પર જે શબ્દ મૂકેલો હોય તેનો દ્વન્દ્વ સમાસનાં ઘટકીભૂત તમામ શબ્દો સાથે સંબંધ થાય છે.

(૧૭) **धातवोऽनेकार्थाः** ૨/૪૩→ધાતુઓનાં અનેક અર્થો હોય છે.

(૧૮) **नाम ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम्** ૧/૧૬→વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સર્વત્ર નામ માત્રનો નિર્દેશ કરેલો હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગાદિથી વિશિષ્ટ નામનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

(૧૯) **निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याऽप्यभावः** ૧/૨૯→નિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે છતે નિમિત્તથી થયેલાં કાર્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨૦) **निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य** ૧/૩૨→સૂત્રમાં અનુબંધ રહિત પ્રકૃતિનાં ગ્રહણમાં અનુબંધવાળી અને અનુબંધ વગરની દરેક પ્રકૃતિનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨૧) **निरनुबन्धग्रहणे सामान्येन** ૨/૫→સૂત્રમાં જ્યારે અનુબંધ રહિત શુદ્ધ પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યારે સામાન્યથી પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨૨) **प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते** ૩/૯→ પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે પણ (લુપ્ત) પ્રત્યય નિમિત્તક કાર્ય થાય છે.

(૨૩) **प्रत्यया-ऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव** ૨/૨→સૂત્રમાં દર્શાવેલ પદ પ્રત્યય અને અપ્રત્યય બંને સ્વરૂપ સંભવતું હોય ત્યારે તે પદથી પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય છે.

(૨૪) **प्राकरणिका-ऽप्राकरणिकयोः प्राकरणिकस्यैव** ૨/૪→સ્વ પ્રકરણોક્ત અને અન્યપ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યાં સ્વપ્રકરણોક્ત પ્રત્યયાદિનું જ ગ્રહણ કરવું.

(૨૫) **भाविनि भूतवदुपचारः** ૧/૯→ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થાનો ભૂતવદ્ઉપચાર કરીને ભવિષ્યની અવસ્થા સંબંધી કાર્ય થાય છે.

(૨૬) **भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारः** ૧/૮→પૂર્વ શબ્દ કરતાં વર્ત્તમાનમાં અન્યથા જણાતાં શબ્દને ભૂતપૂર્વની અવસ્થાવાળો માનીને કાર્ય થાય છે.

(૨૭) **मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्** ૧/૩૭→ મધ્યમાં કહેલ બાધક (અપવાદ સૂત્ર) અનંતર કહેલ પૂર્વની બાધ્યવિધિનો જ બાધ કરે છે. પણ ઉત્તર વિધિનો નહીં.

(૨૮) **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्** ૧/૧૦→બે જુદાં-જુદાં પદોની અંદર રહેલાં શબ્દોની સંખ્યા અને વચન સમાન હોય તો તે શબ્દ વચ્ચે અનુક્રમ જાણવો.

(૨૯) **यावत्संभवस्तावद्विधिः** ૨/૫૬→પ્રાપ્તિ અનુસારે એક જ વ્યાકરણસૂત્ર કે ન્યાયસૂત્ર જેટલી વાર લાગવાનો સંભવ હોય (અવ્યવહિત) તેટલી વાર તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી જ.

(૩૦) **येन धातुना युक्ता प्रादयस्त प्रत्येवोपसर्गसंज्ञा** ૨/૫૧→પ્રાદિ વગેરે ઉપસર્ગો જે ધાતુની સાથે સંબંધવાળો હોય તે ધાતુ પ્રત્યે જ ઉપસર્ગ સંજ્ઞાવાળા થાય છે.

(૩૧) **येन नाप्राप्ते यो विधिरारज्यते स तस्यैव बाधकः** ૧/૪૦→ જે વિધિની એકાંતે પ્રાપ્તિ હોતે છતે જે બાધક વિધિનો આરંભ કરાય છે. તે બાધક વિધિ એકાંતે જેની પ્રાપ્તિ હોય તેવા જ બાધ્યવિધિનો બાધ કરે છે. પરંતુ જે વિધિની ક્યારેક પ્રાપ્તિ અને ક્યારેક પ્રાપ્તિ ન હોય તેવા બાધ્યવિધિનો બાધ કરાતો નથી.

(૩૧) **येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि स्यात्** ૨/૧૩→જે સ્થળે વિવક્ષિત કાર્ય કરવામાં અમુક વર્ણાદિથી અવશ્ય વ્યવધાન થાય જ, તે સ્થળે તે વર્ણનું વ્યવધાન હોતે છતે પણ કાર્ય થાય જ છે.

(૩૨) **वर्णैकदेशोऽपि वर्णग्रहणेन गृह्यते** ૨/૮→વર્ણનાં ગ્રહણથી વર્ણનાં એકદેશનું પણ ક્યારેક ગ્રહણ થાય છે.

(૩૩) **विचित्राः शब्दशक्तयः** ૩/૧૬→શબ્દોની શક્તિ=અર્થનું અભિધાન કરવાનું સામર્થ્ય અચોક્કસ હોય છે.

(૩૪) **सकृद्गते स्पर्धे यद् बाधितं तद् बाधितमेव** ૨/૨૩→બે વિધિની એકત્ર પ્રાપ્તિ હોવામાં એકવાર જે વિધિનો બાધ થયો હોય તે બાધિત જ રહે.

(૩૫) **सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य** ૧/૧૯→ સ્વનિમિત્તથી થયેલી વિધિ પોતાનાં નિમિત્તનો બાધ કરતી નથી.

(૩૬) **सन्नियोगशिष्टानामेकापायेऽन्यतरस्याऽप्ययायः** ૧/૩૦→ જ્યાં એક સાથે બે કાર્યો કહેલાં હોય, ત્યાં એક કાર્યનો અભાવ થયે બીજું પણ કાર્ય થતું નથી.

(૩૭) **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭→જે વિશેષ્યમાં વિશેષણનો સંભવ હોય અને વ્યભિચાર હોય તે વિશેષ્યને વિશે વિશેષણ કહેવું સાર્થક છે.

(૩૮) **सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु सामान्येन विशेषः** ૩/૬→જ્યાં એક સાથે બે કાર્યો કહેલાં હોય ત્યાં એક કાર્યનો અભાવ થયે બીજું પણ કાર્ય થતું નથી.

(૩૯) **सर्वं वाक्यं सावधारणम्** ૨/૫૮→તમામ વાક્યો અવધારણ = નિશ્ચય અર્થ સહિત એવા જ અર્થનો બોધ કરાવે છે.

(૪૦) **साहचर्यात् सदृशस्यैव** ૨/૬→સાહચર્યથી સહચારી પ્રત્યયાદિનું ગ્રહણ થાય છે. પણ અસહચારી નહીં.

(૪૧) **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः** ૧/૨૫→જ્યારે કોઈક કાર્યનું વિધાન કર્યા પછી ફરી તે જ કાર્યનું વિશેષ વિધાન કરેલું જણાતું હોય ત્યારે તે વિધાન નિયમ માટે થાય છે.

(૪૨) **स्वरस्य ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः** ૧/૪→હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત આદેશો સ્વરનાં જ થાય છે.

(૪૩) **स्वं रुपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा** ૧/૧→વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર શબ્દનાં પોતાનું-સ્વકીય રૂપ જ ગ્રહણ કરવું. પણ જો તે શબ્દથી કોઈ સંજ્ઞા કરેલી ન હોય તો.

(૪૪) **स्वाङ्गमव्यवधायि** ૨/૧૧→પોતાનું અંગ - દ્વિરુક્ત ધાતુ અવયવ વગેરે એ પોતાનાં અંગી એવા ધાતુ વગેરેનું કાર્ય કરવામાં પ્રતિબંધ કરતું નથી.

• • •

પરિશિષ્ટ-૩

કેટલાંક સંદર્ભ સ્થાન (૨.૩.૧ થી ૨.૪.૧૧૩)

નોંધ : અહીં દર્શાવેલ સંદર્ભ સ્થાનો શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિર દ્વારા પ્રકાશિત, પ.પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ.સા. દ્વારા સંપાદિત બૃહન્ન્યાસ વગેરે ટીકાથી યુક્ત 'શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્' પુસ્તકાનુસારે દર્શાવેલ છે.

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૨.૩.૧			૨.૩.૬		
વિ.૨	अकार उच्चार०	૧૭૯/૩૬	વિ.૧	पाशकल्प०	૮૨/૨૬
જિ.૧	न्याय.सं.नमस्०	૧૭/૫૯	વિ.૨	इह प्रत्ययेन	૧૮૨/૩૨
૨.૩.૨	अगतेप्य०	૧૭૯/૬૫	૨.૩.૭		
૨.૩.૩			જિ.૧	पूर्वेणैव सिद्धे००	૧૮૨/૬૭
જિ.૧	ननु पुमोऽ०	૧૮૦/૧૩	જિ.૨	विपरीत नियम०००	૧૮૩/૫
જિ.૨	पुंस्कः, पुंस्याशः०	૧૮૦/૨૦	૨.૩.૮		
૨.૩.૪			વિ.૧	प्रत्यये (૨.૩.૬.)००	૮૩/૨૯
જિ.૧	पद शब्दे०	૧૮૦/૩૪	વિ.૨	तयोरित्यादि०००	૧૮૩/૧૯
૨.૩.૫			૨.૩.૯		
વિ.૧	इह कृ-कम्योः०	૧૮૧/૨	વિ.૧	बहुवचन०००	૧૮૩/૩૭
વિ.૨	नामग्रहणे०	૧૮૦/૬૫	વિ.૨	कथं निरष्कुल००	૧૮૩/૪૧
વિ.૩	अयस्कुशेति०	૧૮૧/૨૭	૨.૩.૧૦		
વિ.૪	कमिग्रहणात्०००	૧૮૧/૫૩	વિ.૧	सुच इति००	૧૮૪/૧૩
જિ.૧	कमिग्रहणे०००	૧૮૧/૨૦	૨.૩.૧૧		
			વિ.૧	इसुसोः प्रत्यय०००	૧૮૪/૩૫
			વિ.૨	इह प्रत्यया-ऽ०००	૧૮૪/૬૬

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
वि.३	त्याद्युस्य०००	१८४/३२	२.३.२०		
जि.१	इसा साहचर्या०००	१८४/३०	वि.२	नद्याः स्नात०००	१८९/११
२.३.१२			२.३.२१		
वि.१	वेसुसोऽपेक्षा०००	१८४/७३	वि.१	प्रत्ययान्तो०००	१८९/३३
२.३.१३			२.३.२४		
वि.१	न चैवं०००	१८५/५८	वि.१	अत्रोपलक्षण०००	१९०/२०
२.३.१४			वि.२	वर्णमात्रस्य०००	१९०/११
वि.१	भ्रातुष्पुत्र०	१८६/२१	२.३.२५		
वि.२	कस्कः०००	१८६/२२	वि.१	अस्मादेव०००	१९०/२५
वि.४	अत्र सर्पिष्कुण्ड००	१८६/१४	वि.२	अथ समासे०००	१९०/३२
वि.५	आदिशब्दश्च०००	१८६/२९	२.३.२८		
२.३.१५			वि.१	विकुशब्दा०००	१९१/३५
वि.१	शिटा नकारेण००	१८७/२२	वि.२	नाम्नीति०००	१९१/२६
वि.२	तिसृभि०००	१८७/३६	वि.३	सूत्रे ह्रस्व००	१९१/३१
वि.३	अधिकाराश्चा००	१८७/३७	२.३.२९		
जि.१	नकारस्य०००	१८७/२४	वि.१	नेह पूर्वा०००	१९१/५९
२.३.१६			२.३.३०		
वि.१	असष इति००	१८८/२४	वि.१	अत एव००	९२/७
२.३.१७			वि.२	श्लिष्ट०००	१९२/४
वि.१	चकारोऽग्ने००	१८८/३६	वि.३	अम्बा, आम्ब०००	१९२/१२
२.३.१८			२.३.३१		
वि.१	वदिरत्न००	८८/५२	वि.१	वचनभेदाद्००	१९२/५२
वि.२	अकृतत्वात्	१८८/५४	वि.२	अत्र रेफस्य०००	१९२/७१
२.३.१९			वि.३	एतौ गमि००	१९२/५६
वि.१	मातृ-पितृ०००	१८८/६७	२.३.३३		
			वि.१	भीरुष्ठाना००	१९३/१५

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૨.૩.૩૪		
વિ.૧	तल्-त्व००	૯૪/૧
જિ.૧	असिद्धं०००	૧૯૪/૪
૨.૩.૩૫		
વિ.૧	शव् निर्देशो००	૯૪/૫૩
વિ.૨	अन्त्यत्वाद्०००	૧૯૪/૫૭
૨.૩.૩૬		
વિ.૧	घसिरिह०००	૯૫/૧૧
	अत्र वसो०००	૧૯૫/૩૧
વિ.૨	अकृतसकारा०००	૧૯૫/૧૨
૨.૩.૩૭		
વિ.૧	स्वदादि पर्युदास०	૧૯૫/૪૨
વિ.૨	येषां तु दर्शने०००	૧૯૫/૫૫
જિ.૧	तथा च कृतत्वात्०	૧૯૫/૪૫
જિ.૨	एवकार०००	૧૯૫/૪૮
૨.૩.૩૮		
વિ.૧	नित्यं एत्व०००	૯૬/૬૨
વિ.૨	अत एवात्र०००	૧૯૬/૬૩
૨.૩.૩૯		
વિ.૧	गिन्निर्देशात्०००	૧૯૭/૪
વિ.૨	शिड्नान्तरेऽपि०००	૧૯૭/૧૬
વિ.૩	केचित् तु०००	૧૯૭/૨૨
વિ.૪	पदादौ०००	૧૯૭/૨૭
વિ.૫	ण्यन्तानां०००	૧૯૭/૩
જિ.૧	येन धातुना०००	૧૯૭/૧૩
૨.૩.૪૦		
વિ.૧	सेनेरषो०००	૧૯૮/૪૫
જિ.૧	सेधेति०००	૧૯૮/૪૨
	यथा सिध्यते०००	૧૯૮/૭૧
૨.૩.૪૧		
વિ.૧	ष्टभुङ् इत्यस्य०००	૧૯૯/૪૬
૨.૩.૪૨		
વિ.૧	चकारोऽङ्००	૧૯૯/૫૭
જિ.૧	उपावादित्य०००	૧૯૯/૫૭
૨.૩.૪૩		
વિ.૧	सशब्दं भुङ्क्ते०००	૨૦૦/૨૨
વિ.૨	वेः परस्य०००	૨૦૦/૩૩
વિ.૩	पूर्वसूत्रे०००	૨૦૦/૨૪
૨.૩.૪૪		
વિ.૧	तु विशेषणा०००	૨૦૦/૬૬
વિ.૨	अत्र प्रतेः परस्य००	૨૦૦/૬૨
વિ.૩	उपसर्गादि०००	૨૦૧/૧૪
૨.૩.૪૫		
વિ.૧	योगविभागाद्०००	૨૦૧/૨૩
વિ.૨	चकारः परोक्षायां०	૨૦૧/૨૩
૨.૩.૪૬		
વિ.૧	षेवृङ्-सेवृङ्००	૨૦૧/૬૦
વિ.૨	प्रतिसेषेव्यते००	૨૦૧/૫૭
૨.૩.૪૭		
વિ.૧	सय इति००	૨૦૨/૨
વિ.૨	योगविभागा००	૨૦૨/૬
જિ.૧	स्यतेर्वा०००	૨૦૨/૪

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
२.उ.४८			२.उ.५६		
वि.१	सिवोऽनुबन्ध०००	२०२/६उ	वि.१	समसूतीति०००	२०५/५६
वि.२	बहुवचनं०००	२०२/६४	वि.२	अन्ये तु०००	२०५/५८
वि.उ	सो प्रतिषेध०००	२०२/६२	२.उ.५८		
२.उ.४९			वि.१	प्रादुः शब्द००	२०६/४६
वि.१	स्तु-स्वञ्जो०००	२०उ/उ९	वि.उ	अकृतसकारा००	२०६/४८
२.उ.५०			वि.४	प्रादुःशब्द०००	२०६/४९
वि.१	शवनिर्देशाद्०००	२०उ/६०	२.उ.५९		
वि.२	चकार, परि०००	२०उ/६७	वि.१	ननु दधिस्यते००	२०७/११
वि.उ	निर्निभ्यां०००	२०उ/६६	२.उ.६०		
जि.१	पर्युदासोऽयं०००	२०उ/६उ	वि.१	कथं पुनरभि०००	०७/४५
२.उ.५१			२.उ.६२		
वि.१	द्विवचनादर्थ०००	२०४/२८	वि.१	ननु कृसर-धूसर०	०८/८
जि.१	न्याय.सं.तथाहि०	११७/उ९	२.उ.६उ		
२.उ.५२			वि.१	विधिसूत्र०००	२१०/२९
वि.१	योगविभागादि००	०४/४५	वि.२	पद इत्येता००	२०८/४८
वि.२	केचित् तु०००	२०४/४७	वि.उ	यथा नृणामि०न्याय.सं.	१६/उ१
२.उ.५उ			वि.४	प्रसज्य००	२०९/८
वि.१	वचनभेदा००	२०४/६९	जि.१	ननु ऋवर्ण००	२१०/उउ
२.उ.५४			२.उ.६४		
वि.१	योगविभागा००	२०५/१७	वि.१	एकस्मिन्ने०००	२१०/५उ
२.उ.५५			वि.२	ननूत्तरपद००	२१०/७०
वि.१	यद्यत्रापि०००	२०५/उ७	२.उ.६६		
वि.२	निष्कभ्नाति०००	२०५/४६	वि.१	अन्तर्वणम्०००	२१२/उ६
वि.उ	योगविभागा००	२०५/२६	वि.२	बहुवचनं०००	२१२/उ१
वि.४	अषोपदेश०००	२०५/उ९	वि.उ	निष्प्राग्रे००	२१२/४२

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૨.૩.૬૭			જિ.૧	હિનુ-મીના૦૦૦	૨૧૮/૬૬
વિ.૧	इरिकावनम्००	૨૧૩/૨૬	૨.૩.૭૮		
વિ.૨	ओषध्यः०००	૨૧૩/૧૮	વિ.૧	नशेरणोपदेशात्०००	૨૧૯/૫૮
જિ.૧	इरिकादि००	૨૧૩/૨૮	જિ.૧	प्रनङ्क्ष्यति०००	૨૧૯/૭૦
૨.૩.૬૮			૨.૩.૭૯		
વિ.૧	गिरिणदी०००	૨૧૪/૪૧	વિ.૧	दा इति००	૨૨૦/૭
૨.૩.૭૦			વિ.૨	डकारोपलक्षित००	૨૨૦/૪
વિ.૧	योगविभागादा०००	૨૧૫/૯	વિ.૩	वप्यादीनाम्०००	૨૨૦/૨૪
જિ.૧	ननु गतिकारक०००	૨૧૬/૩૬	જિ.૧	अडागमस्य०००	૨૨૦/૨૧
૨.૩.૭૧			૨.૩.૮૦		
જિ.૧	ननु गतिकारक०००	૨૧૬/૬	વિ.૧	पूर्वसूत्रा००	૨૨૦/૭૦
૨.૩.૭૨			વિ.૨	यडलुपि०००	૨૨૧/૧
વિ.૧	वहेरर्हेच००	૨૧૬/૧૮	વિ.૪	ब्रूगः कृत० (न्याय.सं.)	૨૦૨/૨૬
વિ.૨	यदा तु नरवाहन००	૨૧૬/૩૩			
૨.૩.૭૩			વિ.૫	अत्राकखा०००	૨૨૧/૩૦
વિ.૧	पुरुषश्च वारि०००	૨૧૭/૧૬	૨.૩.૮૧		
વિ.૨	यद्येवं०००	૨૧૭/૧૭	વિ.૧	अनन्त्यस्ये००	૨૨૧/૫૦
વિ.૩	मातृभोगीणः०००	૨૧૭/૨૪	વિ.૨	अनिता०००	૨૨૧/૫૧
૨.૩.૭૬			વિ.૩	परिपूर्वक०००	૨૨૧/૪૪
વિ.૧	नित्यार्थमिति०००	૨૧૨/૫૩	જિ.૧	ननु द्वित्वे०००	૨૨૨/૧૬
વિ.૨	पुरोगान्०००	૨૧૮/૨૨	જિ.૨	ननु द्वित्वे सति००	૨૨૨/૨૧
૨.૩.૭૭			૨.૩.૮૨		
વિ.૧	णेति०००	૨૧૮/૬૨	વિ.૧	हनो घि०००	૨૨૦/૩૦
વિ.૩	हिनु-मीना०००	૨૧૯/૧૩	૨.૩.૮૩		
વિ.૪	येन धातुना००	૨૧૮/૭૧	વિ.૧	पूर्वेण००	૨૨૨/૫૩
વિ.૫	आनिव्०००	૨૧૮/૬૮	વિ.૨	वकारेऽकारो००	૨૨૨/૫૨

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
२.३.८४			२.३.९२		
वि.१	णोपदेश००	२२३/३	वि.१	अत्र पानस्य००	२२६/६६
२.३.८५			वि.२	अकारो०००	२२६/६६
वि.१	यथासंभवं०००	२२३/१५	जि.१	नन्वत्र षकारो००	२२७/६
वि.२	गतिकारक०००	२२३/५३	२.३.९३		
जि.१	कृतीति०००	२२३/२१	वि.१	अत्र यदा००	२२७/२३
२.३.८६			२.३.९४		
जि.१	सिद्धे सत्या००	२२४/४	वि.१	संज्ञायां०००	२२७/७२
जि.२	कवर्गैक०००	२२४/४६	२.३.९६		
२.३.८७			वि.१	क्षुभ्ना०००	२२८/४१
वि.१	स्वरात् इत्य००	२२४/५३	वि.२	क्षुभ्नेति००	२२८/४७
२.३.८८			जि.१	यद्येवं०००	२२८/५०
वि.१	अनाम्यादिभ्यां०००	२२५/१६	२.३.९७		
२.३.८९			वि.१	सर्वे च नादयो००	२२९/१६
वि.१	रदादमूर्च्छ००	२२५/४७	जि.१	णोपदेश श्चैषां००	२२९/१९
वि.२	सत्ता-लाभ००	२२५/४३	२.३.९८		
वि.३	कश्चित् वेत्ते००	२२५/४२	वि.१	षण्ढ इत्यत्र००	२२९/५२
२.३.९०			वि.२	स्वर-दन्त्य००	२२९/४७
वि.१	अण्यन्तेभ्यो००	२२६/४	जि.१	अथ षादीन्	२२९/७३
वि.२	ख्या इति००	२२६/८	२.३.९९		
वि.४	पूगो गकार००	२२६/५	वि.१	कृपीट०००	२३०/३०
वि.५	ख्यातेर्णत्व००	२२६/७	वि.३	अथ वर्णैक०००	२३०/४७
२.३.९१			२.३.१००		
वि.१	उपसर्गादन्तर०००	२२६/४२	वि.१	इकार निर्देशाऽपि०	२३१/११
वि.२	स्वरात्०००	२२६/४९	वि.२	कथं निरयते०००	२३१/७

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
२.३.१०१		
वि.१	गृणातेस्तु००	३१/४०
वि.२	केचित्तु००	२३१/४१
२.३.१०४		
वि.१	लृफिडः००	२३२/३०
२.३.१०५		
वि.२	जवा०००	२३४/१४
२.४.१		
वि.१	स्वसा०००	२३५/२
जि.१	तिसृ-चतस्रा००	२३५/३
जि.२	नन्वेते द्यावा०००	२८६/१८
२.४.२		
वि.१	निर्गोमती०००	२३७/४७
वि.२	अधात्विति०००	२३८/१५
२.४.३		
वि.१	अञ्च इति	२३८/३७
२.४.४		
वि.१	वन इति००	२३८/४३
वि.३	अथ वन्निनि०००	२३९/१४
जि.१	नान्तत्वाद्०००	२३८/५४
२.४.५		
वि.१	बहुमेरुदृ०००	२३९/४७
२.४.६		
वि.१	पादिति०००	२३९/५४
२.४.७		
जि.१	ऊध्न्०००	२४०/५४
२.४.८		
वि.१	ननु ऊधन्००	२४०/६२
२.४.१०		
वि.१	अनो वा इति००	२४१/२०
२.४.११		
वि.१	उत्तरत्रोपान्त्य०००	२४१/३२
२.४.१२		
वि.१	नित्यार्थं०००	२४१/४८
२.४.१३		
वि.१	नायम्०००	२४१/६१
२.४.१४		
वि.१	अनिनस्मन्०००	२४२/२४
वि.२	बहुव्रीहेरनिवृ००	२४२/२६
२.४.१५		
वि.१	डाप् इत्य०००	२४२/६०
वि.२	मन्न०००	२४२/६३
२.४.१६		
वि.१	अजा, एडका०००	२४३/३४
वि.२	बाधक०००	२४३/३३
वि.३	अजादि०००	२४३/४६
जि.१	ननु नाम०००	२४४/३८
२.४.१८		
वि.१	आदित्य०००	२४५/३१
जि.१	ननु या सा०००	२४५/३५

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૨.૪.૧૯			૨.૪.૨૯		
વિ.૧	मुख्यादित्य०००	૨૪૫/૬૬	જિ.૧	मामकशब्दाद्०००	૨૫૭/૩૨
વિ.૨	गौर, शबल०००	૨૪૫/૬૬	જિ.૨	मामकशब्दा००	૨૫૭/૫૩
૨.૪.૨૦			જિ.૩	ननु कथं०००	૨૫૭/૬૮
વિ.૧	प्रत्ययसाह००	૨૫૨/૧૩	૨.૪.૩૦		
વિ.૨	निरनुबन्ध००	૨૫૨/૫	વિ.૧	जानपदशब्दा०००	૫૮/૨૩
જિ.૧	अस्त्यत्राणां०००	૨૫૨/૨૩	જિ.૧	ननु कटि००	૨૫૮/૬૦
જિ.૨	शुनिन्धयी००	૨૫૨/૧૪	૨.૪.૩૧		
૨.૪.૨૧			વિ.૧	शोण, चण्ड,	૨૫૯/૧૯
વિ.૧	बाला, वत्सा००	૨૫૩/૧૯	વિ.૨	अन्ये तु००	૨૫૯/૨૮
જિ.૧	ननु प्रथम००	૨૫૩/૪૦	૨.૪.૩૨		
જિ.૨	अथ कुमारी००	૨૫૪/૨	વિ.૧	अन्येतु०००	૨૬૦/૭
૨.૪.૨૨			૨.૪.૩૩		
જિ.૧	द्वन्द्व समाहार००	૨૫૪/૪૫	વિ.૧	क्त्यर्थ००	૨૬૧/૬
૨.૪.૨૩			૨.૪.૩૪		
વિ.૧	ऊर्ध्वमानं००	૫૪/૫૪	વિ.૧	शक्तिशब्दस्य०००	૨૬૧/૧૮
	ननु बिस्ता००	૨૫૫/૧૮	૨.૪.૩૫		
વિ.૨	कथमत्र०००	૨૫૫/૧૧	વિ.૧	सत्त्वेनिविशते०००	૨૬૧/૩૩
૨.૪.૨૪			વિ.૨	पट्वीत्यादा००	૨૬૧/૫૪
વિ.૧	षोडशहस्त०००	૨૫૬/૨	વિ.૩	खरुरियमि०००	૨૬૨/૪૦
૨.૪.૨૫			૨.૪.૩૬		
જિ.૧	ननु पुरुष००	૨૫૬/૧૭	વિ.૧	चकारो नकार००	૨૬૨/૫૩
૨.૪.૨૬			વિ.૨	वाडधिकारः०००	૨૬૨/૭૫
જિ.૧	अत्र कन्याया००	૨૫૬/૫૫	૨.૪.૩૮		
૨.૪.૨૭			વિ.૧	बहुवचन०००	૨૬૩/૩૮
વિ.૧	नीला०००	૨૫૬/૭૨	વિ.૨	अविकारोऽद्रवं०००	૨૬૩/૪૦

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
वि.३	अस्वाङ्ग००० द्विपादी००० विद्यमानं च००० कथं कल्याण००० यद्येवं००० अङ्ग-गात्र००० पूर्वेण सिद्धे० नासिकादि००० पुनर्विधानं०० कबर-मणि०० केचित् तु००० अत इति००० क्तान्ताद्०० जाति-काल००० मासयाता०० चत्युरिति०० सपत्नी,००० पुनर्विधानं००० पूर्वेणैव सिद्धे००० गौणादपी००० तदन्तविधि००० इति शब्दः००० बहुव्रीहा००० पतिशब्दात्०० अन्तग्रहणं०० आकृतिग्रहणा००० आसां जातीनां००० एकान्ने०० कथं ज्येष्ठ०० पूतक्रतु००० चकार आदेश०० ननु कुसिदादै०० प्रत्ययसन्नियोग००	२६३/५२ २६३/५१ २६३/६५ २६३/४८ २६३/६० २६५/१४ २६५/४ २६५/६८ २६६/१ २६६/२७ २६६/४२ २६७/४८ २६७/४२ २६७/४४ २६७/५३ २६८/२३ २६९/६ २६९/५ २६९/५४ २६९/६६ २६९/७० २७०/२७ २७०/६७ २७०/६१ २७३/५७ २७४/२६ २७४/६७ २७६/६२ २७६/६५ २७६/७३ २७७/१०	वि.२ २.४.५० वि.१ वि.२ २.४.५१ वि.१ २.४.५२ वि.१ वि.२ २.४.५३ वि.१ २.४.५४ वि.१ वि.२ २.४.५५ वि.१ २.४.५७ वि.१ २.४.५९ वि.१ २.४.६० वि.१ वि.२ वि.३ २.४.६१ वि.१	पुनर्विधानं००० पूर्वेणैव सिद्धे००० गौणादपी००० तदन्तविधि००० इति शब्दः००० बहुव्रीहा००० पतिशब्दात्०० अन्तग्रहणं०० आकृतिग्रहणा००० आसां जातीनां००० एकान्ने०० कथं ज्येष्ठ०० पूतक्रतु००० चकार आदेश०० ननु कुसिदादै०० प्रत्ययसन्नियोग००	२६९/५ २६८/३१ २६८/३६ २६९/५४ २६९/६६ २६९/७० २७०/२७ २७०/६७ २७०/६१ २७३/५७ २७४/२६ २७४/६७ २७६/६२ २७६/६५ २७६/७३ २७७/१०

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
२.४.६२			२.४.७१		
वि.२	आन् चेति००	२७७/३५	वि.१	तद्धितप्रकरण००	२८०/३७
जि.२	नन्वकारकरण००	२७७/३५	वि.२	पूर्वसूत्रे०००	२८०/२
२.४.६३			वि.३	ष्याद्०००	२८०/१६
वि.१	आचार्यी००	२७७/५८	२.४.७२		
वि.२	आचार्यानी००	२७७/५७	वि.१	अपन्ये०००	२८०/४०
जि.१	ङी प्रत्ययस्य	२७७/६५	२.४.७३		
२.४.६४			वि.१	रज्जुः, हनुः०००	२८१/२७
वि.१	सूर्यानीति	२७८/६	वि.२	ब्रह्मा बन्धु०००	२८१/२०
२.४.६५			वि.३	कथं तर्हि	२८१/२८
वि.१	यवा-ऽरण्य००	२७८/२६	वि.४	ऊङिति०००	२८२/४२
वि.२	धवाद् योग००	२७८/१९	वि.५	अलाबू००	२८२/१९
वि.३	ऊरु-महत्त्व००	२७८/५४	जि.१	ऊङिहि	२८२/२३
२.४.६६			२.४.७४		
वि.१	अधवयोगे००	२७८/६९	वि.१	अप्राणिनश्चेत्य००	२८२/६२
वि.२	धवयोग०००	२७८/६१	वि.२	कमण्डलु००	२८२/७५
२.४.६७			वि.३	कद्रुशब्दस्य००	२८२/७२
वि.१	साक्षान्निर्दि०००	२७९/६	२.४.७५		
वि.२	डायन् चेत्यत्र००	२७९/१९	वि.१	कथं स्वामिन००	२८३/२५
२.४.६८			२.४.७६		
वि.१	लोहित००		वि.१	नृशब्दस्य००	२८४/१
वि.२	पूर्वेण डायनः०००	२७९/३९	२.४.७७		
२.४.७०			वि.१	नकारान्तत्वाद्०००	२८४/२९
वि.१	आप् इत्यापि००	२७९/६६	वि.२	यूनीन्यपि०००	२८४/३०
वि.२	नुर्जातेः०००	२८०/२	वि.३	अथं च युवति००	२८४/३७
	अणञो०००	२८०/४	जि.१	युवतिरित्यत्र०००	२८४/५७

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
जि.२	कथं युवती?०००	२८४/३०	२.४.८६		
२.४.७८			वि.१	यथा बिम्ब०००	५८/७१
वि.१	षित्करणं०००	२८५/७		(न्याय.सं.)	
वि.२	गुरुग्रहणाद०००	२८५/६४	२.४.८७		
वि.३	कथं सौधर्मी ?	२८५/५	जि.१	ननु ड्यामिति०००	२९१/१०
वि.४	अणन्ताद्००	२८५/१४	२.४.८९		
वि.५	शब्दशक्ति०००	२८६/६	वि.२	एकदेशविकृत००	२९१/७३
जि.१	अणन्त०००	२८६/१	२.४.९०		
२.४.७९			वि.१	अन्ये तु००	२९१/१७
वि.१	अबहुस्वर०००	२८६/४५	२.४.९१		
वि.२	गौरादित्वात्००	२८६/४८	वि.१	क्य इति००	२९२/५०
२.४.८०			जि.१	गार्गीयतीति	२९२/६६
वि.१	क्रौडि, लाडि०००	२८७/५	जि.२	च्विसाहचर्यात्००	२९२/७०
वि.२	अबहुस्वर००	२८७/२	२.४.९३	----	
वि.३	ष्यादेशत्वात्००	२८७/८	वि.२	ननु बिल्व००	२९३/४६
२.४.८१			वि.३	अनाति००	२९३/३९
वि.१	उभयत्र००	२८७/७३	जि.१	नन्वत्र००	२९३/६७
वि.२	यदा भोज००	२८७/७४	जि.२	ननु तर्हि०००	२९४/१
वि.३	अन्ये सूत००	२८७/७०	२.४.९४		
२.४.८२			वि.१	तद्धितयस्वरे००	२९४/११
वि.१	इञन्त००	२८८/१६	२.४.९५		
२.४.८३			वि.१	कथं हरितक्य०००	२९४/४१
वि.१	चकारो०००	२८८/७०	२.४.९६		
२.४.८५			जि.१	अत्र गोशब्दो००	२९५/५३
वि.१	मातृ-मातृक०००	२९०/२५	२.४.९७/	२.४.९९	
वि.२	मातेति निर्देशाद्	२९०/२३	वि.१	ङी प्रत्यय०००	२९९/३१

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
२.४.१००			२.४.१०७		
वि.१	अथ ङ्यायो०००	२९९/६९	वि.१	ङ्यादीदूतः००	३०२/२६
२.४.१०१			२.४.१०८		
वि.१	भ्रकुटिशब्दा००	३००/१२	वि.१	कथं बह्वपत्यिकाः०	३०४/६
२.४.१०२			वि.२	अत्र सूत्रे०००	३०५/२९
वि.१	इदमेवान्त०००	३००/३०	२.४.१०९		
२.४.१०३			वि.१	आप इति०००	३०५/५३
वि.२	सत्यामपि०००	३००/७२	वि.२	द्विशब्द००	३०५/६२
२.४.१०४			वि.३	यदा तु००	३०५/५६
वि.१	डीग्रहणं०००	३०१/७	२.४.१११		
वि.२	काकः, पाकः०००	३०१/८	वि.१	क्षिपका,ध्रुवका०	३०६/६०
२.४.१०५			वि.२	पृथग्योगादिति००	३०७/३६
वि.१	न कचि०००	३०१/४०	वि.३	अनित इति००	३०६/५५
२.४.१०६			२.४.११२		
वि.१	पूर्वेण००	३०२/५	वि.१	ककारस्या०००	३०७/५९

●●●

પ્રિન્ટીંગ: જય જિનેન્દ્ર અમદાવાદ મો:૯૮૨૫૦ ૨૪૨૦૪